

ქართული

და

სახსრისძეგლები

ნარკვევები • მასალები

I

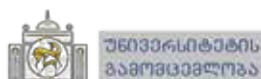
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Institute of Art History and Theory

Ani and Georgia

STUDIES • MATERIALS

volume I

EDITED BY
ZAZA SKHIRTLDZE

TBILISI 2020

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ხელოვნების ისტორიის და თეორიის ინსტიტუტი

ანისი და საქართველო

ნარკვევები • მასალები

ტომი I

რედაქტორი
ზაზა სხირთლაძე

თბილისი 2020

შოთა რუსთაველის
საქართველოს ეროვნული
სამეცნიერო ფონდი

საქართველოს კულტურული
მემკვიდრეობის დაცვის
ეროვნული სააგენტო

თემატიკური რედაქცია
ნატალია ტურაბელიძე

დიზაინი და დაბეჭდვა
ვანო კიკნაძე

კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული
სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (გრანტი № HE 15-022)

თანადამფინანსებელი – საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის
ეროვნული სააგენტო

წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი მოსაზრება ეკუთვნის
ავტორს და შესაძლოა, არ ასახავდეს ფონდის შეხედულებებს

საავტორო უფლებები დაცულია

ამ გამოცემის არც ერთი ნაწილი არანაირი ფორმით და საშუალებით, იქნება ეს
ელექტრონული თუ მექანიკური, მათ შორის ფოტოკოპირის გადაღებით და მაგნიტურ
მოწყობილობაზე ჩაწერით, არ შეიძლება გამოყენებულ ან გადაცემულ იქნას საავტორო
უფლებების მფლობელის წინასწარი წერილობითი ნებართვის გარეშე

სარჩევი

ილუსტრაციების სია

xv

თავი I

ანისი და ქართული კულტურული მემკვიდრეობა XIX საუკუნისა
და XX საუკუნისა დასაწყისის სამომავლო და სამეცნიერო

ლიტერატურაში

ნატალია ტურაბელიძე

5

თავი II

ანისი ქართულ სახელმწიფოში

გიორგი ჭეიშვილი

45

თავი III

საქალაქო ცხოვრება ანისში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით

ჯიმშერ ჩხვიმიანი

153

თავი IV

ანისი და ქართული ნუმისმატიკა

ირაკლი ფაღავა, მათა პატარიძე, ჯიმშერ ჩხვიმიანი

187

თავი V

ანისის საფორთიფიკაციო სისტემა – მფლობელობა და აღმშენებლობა

თეო ჯალაღანია

201

თავი VI

ანისის სამკლესიო ხუროთმოძღვრება

და ქართული მხატვრული ტრადიცია

ირინე გივიაშვილი

241

შემოკლებები

387

ბიბლიოგრაფია

389

საძიებლები

415

თავი I

ანისი და ქართული კულტურული მემკვიდრეობა XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის სამომავლო და სამეცნიერო ლიტერატურაში

1. ანისის რუკა. წიგნიდან – Texier 1842a. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
2. ანისის ხედი. წიგნიდან – Texier 1842a. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
3. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია (გეგმა, ტრილი). წიგნიდან – Texier 1842a. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
4. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესიის კარიბჭე. წიგნიდან – Texier 1842a. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
5. ჰერმან აბიხი. წიგნიდან – Abich 1896. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
6. ანისის პანორამა. პუბლიკაციიდან – Аних 1882. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
7. ანისის რუკა. წიგნიდან – Brosset 1861. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
8. მარი ბროსე. ალ. როინაშვილის ფოტო. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
9. ანისის პანორამა. წიგნიდან – Brosset 1861. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
10. ანისი, ზაქარია კოშკი, საერთო ხედი. წიგნიდან – Brosset 1861. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
11. ანისი, წარწერა ზაქარია კოშკზე. წიგნიდან – Brosset 1861. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
12. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესიის რელიეფები. წიგნიდან – Grimm 1864. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
13. დიმიტრი ბაქრაძის საველე დღიური. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, დ. ბაქრაძის პირადი არქივი, საქმე №32, ფ. 79v
14. ფრაგმენტი დიმიტრი ბაქრაძის საველე დღიურიდან. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, დ. ბაქრაძის პირადი არქივი, საქმე №32, ფ. 80r
15. ფრაგმენტი დიმიტრი ბაქრაძის საველე დღიურიდან. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, დ. ბაქრაძის პირადი არქივი, საქმე №32, ფ. 80v
16. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია, კარიბჭე. წიგნიდან – Lynch 1901

17. ნიკო მარი ანისში ექსპედიციის წევრებთან და სტუმრებთან ერთად. პირველ რიგში, მარჯვნიდან პირველი – ივანე ჯავახიშვილი. ნ. მარის ფოტოარქივი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №0.1067-23
18. ნიკო მარი ანისში ექსპედიციის წევრებთან და სტუმრებთან ერთად. ნ. მარის ფოტოარქივი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №0.1067-24
19. ანისის გათხრები. ნ. მარის ფოტოარქივი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №III37
20. ნიკო მარის შვილები ანისურ კარასებში. ნ. მარის ფოტოარქივი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q738-58
21. ანისი, „ქართული ეკლესია“. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №7719-15212
22. ანისის სიძველეთა მუზეუმი. ნ. მარის ფოტოარქივი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №III1147
23. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №10693-196
24. ნიკოლაი სიჩოვის დღიური. წიგნაკი 1, ფ. 134r, დეტალი. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის არქივი (ფონდი 51, საქმე 11, 12)
25. ნიკოლაი სიჩოვის დღიური. წიგნაკი 1, ფ. 139r, დეტალი. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის არქივი (ფონდი 51, საქმე 11, 12)
26. ნიკოლაი სიჩოვის დღიური. წიგნაკი 2, ფ. 20r, დეტალი. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის არქივი (ფონდი 51, საქმე 11, 12)
27. ნიკოლაი სიჩოვის დღიური. წიგნაკი 2, ფ. 84r, დეტალი. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის არქივი (ფონდი 51, საქმე 11, 12)
28. ნიკო მარი ანისში ექსპედიციის წევრებთან და სტუმრებთან ერთად. მეორე რიგში, მარჯვნიდან პირველი – გიორგი ჩუბინაშვილი. ი. მეგრელიძის ფოტოარქივი
29. კარასები ანისის გათხრებიდან. ნ. მარის ფოტოარქივი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q756-75
30. წმ. გიორგი და წმ. თევდორე, დიმიტრი გორდევის ჩანახატი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის არქივი, დ. გორდევის პირადი არქივი, №276, ფ. 100
31. ცხოველმყოფელი სვეტის სასწაული, დიმიტრი გორდევის ჩანახატი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის არქივი, დ. გორდევის პირადი არქივი, №276, ფ. 101
32. ანისის ნაქალაქარი. საერთო ხედი მდ. ახურიანის მარცხენა ნაპირიდან. ნ. მარის ფოტოარქივი. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №Q738-108

თავი II

ანისი ქართულ სახელმწიფოში

1. ბეთანიის მონასტრის მთავარი ეკლესია. მეფეთ-მეფე გიორგი III-ის გამოსახულება
2. ანისის კათედრალი. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5951-12922
3. ანისი-შირაკის რუკა. წიგნიდან – ჭეიშვილი გ. 2017

4. ერერუიქის ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან ალბა. მადრიდი, ეროვნული ბიბლიოთეკა, Virt. 26-2, ფ. 229v
5. ყარსის ხედი. წიგნიდან – Texier 1842a. საქართველოს პარლამენტის ბიბლიოთეკის ელექტრონული ფონდი „ივერიელი“
6. იოანე სკილიცა, ისტორიის მიმოხილვა, იოანეს-სუმბატი იმპერატორ ბასილი II-ის წინაშე. მადრიდი, ეროვნული ბიბლიოთეკა, Virt. 26-2, ფ. 228r
7. ანისი, მანუჩეს მეჩეთი. წიგნიდან – Brosset 1861. საქართველოს პარლამენტის ბიბლიოთეკის ელექტრონული ფონდი „ივერიელი“
8. ტიგნისის ციხე. საერთო ხედი სამხრეთიდან
9. მაღასბერდის ციხე. საერთო ხედი
10. ანისი, ქალწულთა ციხის ეკლესია. საერთო ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან
11. მრენის ტაძარი. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან
12. ახალქალაქის ციხე. საერთო ხედი
13. ლორეს ციხე. წიგნიდან – Texier 1842a. საქართველოს პარლამენტის ბიბლიოთეკის ელექტრონული ფონდი „ივერიელი“
14. დმანისის ნაქალაქარი. საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან
15. ბედიის საკათედრო ტაძარი. მეფე ბაგრატ III-ის გამოსახულება
16. საქართველოს რუკა XI ს. წიგნიდან – მუსხელიშვილი 2016
17. ატენის სიონი. მეფე ბაგრატ IV-ის გამოსახულება. გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრის ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორიის ფოტო
18. მარმაშენის მონასტერი. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან
19. მარმაშენის მონასტერი. მარიამ დედოფლის წარწერა
20. მეფე დავით IV აღმაშენებლის მონეტა. ბრიტანეთის მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია. საინვ. №1857 1226.7
21. იოანე სკილიცა, ისტორიის მიმოხილვა, ანისის ალბა. მადრიდი, ეროვნული ბიბლიოთეკა, Virt. 26-2, ფ. 229v
22. მეფე გიორგი III-ის „წესიერი“ მონეტა. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია. საინვ. №2858
23. ტბეთის II ოთხთავი. ანდერძმინაწერი მეფეთ-მეფე გიორგი III-ის მიერ ანისის ალბის შესახებ. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Q-929, ფ. 320r-v
24. ბეთანიის მონასტრის მთავარი ეკლესია. სუმბატ ორბელის გამოსახულება
25. ხოჯორნის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის სარკმლის რელიეფი მხარგრძელთა საგვარეულოს მამამთავარის და სანაჰინის ეპისკოპოსის გამოსახულებით
26. მაცხვარიშის ეკლესია. დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის სცენა
27. საქართველოს რუკა XIII ს. წიგნიდან – მუსხელიშვილი 2016
28. ბეთანიის მონასტრის მთავარი ეკლესია, მეფეთ-მეფე თამარის გამოსახულება. გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრის ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორიის ფოტო
29. ჰარიჭავანძის მონასტერი. მხარგრძელთა საქტიტორო რელიეფი მთავარი ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე
30. ჰორომოსის მონასტერი. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №10715-183
31. რუსუდანის მონეტა. ყარსის მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია. საინვ. №2521A
32. ჰორომოსის მონასტერი. წმ. იოანეს ეკლესიის კარიბჭე, ბაქარია მხარგრძელის წარწერა
33. ქობაირის მონასტერი. ხედი სამხრეთიდან
34. ქობაირის მონასტერი. ხოშაქის ეპიტაფია. გ. გაგოშიძის გრაფიკული მონახაზი
35. ასწლოვანი მათიანე. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, H-2135, ფ. 281r

36. გარეჯის მრავალმთის უდაბნოს მონასტერი, ხარების ეკლესია, მეფე დემეტრე II-ის გამოსახულება. გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრის ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორიის ფოტო
37. ქართულ-ჰულაგუიდური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით. კერძო კოლექცია
38. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია. მწიგნობართუხუცეს მათეს წარწერა
39. ქობაირის მონასტერი. მწიგნობართუხუცეს მათეს ეპიტაფია
40. ანისი, მანუჩის მეჩეთი. აბუ-საიდის წარწერა და მისი დამტკიცებები. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა. ნეგატივი №12917-105
41. საფარას მონასტრის წმ. საბას ეკლესია. სამცხის ათაბაგთა – ჯაყელების გამოსახულებები. გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრის ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორიის ფოტო
42. საქართველოს რუკა XVIII ს. წიგნიდან – მუსხელიშვილი 2016
43. მეფე ბაქარის მონეტა. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია. საინვ. №2664
44. მეფე თეიმურაზ II. საქართველოს თეატრის, მუსიკის, კინოსა და ქორეოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმი
45. მეფე ერეკლე II. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმი, საინვ. №65 რ
46. მეფე გიორგი XII. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმი, საინვ. №37 რ
47. საქართველოს მთავარსარდალი პავლე ციციანოვი. საქართველოს პარლამენტის ბიბლიოთეკის ელექტრონული ფონდი „ივერიელი“
48. ალექსანდროპოლი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფოტოარქივი. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საინვ. №10715-183
49. სტელა დავით კურაპალატის გამოსახულებით ოშკის ეკლესიიდან. ერზერუმის მუზეუმი
50. მეფე დავით IV აღმაშენებლის ანდერძი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №15853_5976
51. ბეთანიის მონასტრის მთავარი ეკლესია, უფლისწულ გიორგი-ლაშას გამოსახულება. გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრის ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორიის ფოტო
52. იენაშის სახარების ყდის მოჭედილობა, კათოლიკოს-პატრიარქი ეტიფანე ცხოველმყოფელი სვეტის წინაშე. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი. საინვ. №507
53. კურთხევა მირონისა. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Ad-560
54. ანისის ნაქალაქარი. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან
55. სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხა. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Ad-91
56. გარეჯის მრავალმთის უდაბნოს მონასტრის სატრაპეზო. სომეხ მომლოცველთა, მათ შორის – ანელი ხუცესის სავედრებელი წარწერა. მ. სხირტლაძის გრაფიკული მონახაზი
57. ანისი. მოციქულთა ეკლესიის გავითი, ხედი აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5938-4070-2
58. ჰორომოსის მონასტრის დასაკრძალავი. ხუთლუ ხათუნის წარწერა
59. ანისი, ნაქალაქარის საერთო ხედი ჩრდილოეთიდან. ცენტრში – „ქართული ეკლესია“

60. ხნძორეკსი, „ქართველის“ წარწერა.
გ. გაგოშიძის გრაფიკული მონახაზი
61. ანისის ნაქალაქარის ცენტრალური ნაწილის
ხედი აღმოსავლეთიდან

თავი III

საქალაქო ცხოვრება ანისში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით

1. ანისის ნაქალაქარის რუკა. წიგნიდან –
Kévorkian 2001
2. ანისი, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან
3. ანისი, სავაჭრო ქუჩა აშოტის გალავანთან
4. ანისი, „ლომის კარიბჭიდან“ მომავალი ქუჩა
სავაჭრო რიგებით
5. ანისი, გალავანი. ხედი ჩრდილო-
დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის
ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული
მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის
ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი
№5931-4078
6. ანისი, გალავანი. ხედი დასავლეთიდან.
დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს
ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის
სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა,
ნეგატივი №4077-5952
7. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია. ხედი სამხრეთ-
დასავლეთიდან
8. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია და ე.წ.
არუხის კარიბჭის (კარიბჭე X) გვერდით
მდებარე წმ. მინას სამლოცველო. ხედი
აღმოსავლეთიდან
9. ნახიდური მდინარე ახურიანზე
10. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესიიდან, ე.წ.
არუხის კარიბჭის გავლით, მდ. ახურიანის
ხიდისკენ მიმავალი, ბაზალტის კლდეში
ნაკვეთი, გზა
11. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესიიდან
გაილაძორის ხევით ე.წ. „ლომის კარიბჭისკენ“
მომავალი გზა
12. ამიერკავკასიის სავაჭრო გზები IX-X
საუკუნეებში. წიგნიდან – ჭილაშვილი 1970
13. სოფელ ჯრაბთან (სომხეთი) არსებული
ქარვასლა
14. ანისი, საკათედრო ტაძარი. ხედი
სამხრეთ-დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის
ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული
მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის
ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი
№10686-175
15. ანისი, მანუჩეს მეჩეთი. ხედი სამხრეთ-
დასავლეთიდან
16. ანისი, ქალწულთა მონასტერი. ხედი
აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის
ფოტოკოლექცია, საქართველოს ეროვნული
მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის
ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი
№3374-18912
17. ანისი, ქალაქის XV კარიბჭესთან, მდ. ანისის
ხეობაში კლდეში ნაკვეთი ძეგლები. ხედი
სამხრეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია,
საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა
ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების
მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5937-4086
18. ანისი, გაილაძორის ხევის კლდის ძეგლები
19. ანისი, პარონის სასახლე, ხედი სამხრეთიდან.
დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია, საქართველოს
ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის
სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა,
ნეგატივი №10702-201
20. ანისი, გალავანი, ხედი სამხრეთ-
დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის
ფოტოკოლექცია, საქართველოს ეროვნული
მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის
ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი
№10692-197
21. ანისი, ქართული ეკლესიის ჩრდილოეთით
არსებული ზეთსახდელის კედლების ნაშთები
22. დერგები ანისიდან. ყარსის მუზეუმის გამოფენა
23. ანისისი სიძველეთა მუზეუმში (მანუჩეს მეჩეთი)
გამოფენილი საექსპოზიციო ნივთები. ნ. მარის
ფოტოკოლექცია. რუსეთის მეცნიერებათა
აკადემიის მატერიალური კულტურის
ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი, №III1149

24. მილისებრი, რგოლისებრად შეკრული ორყურიანი მათარა. საინგ. №HMA 123-232. წიგნიდან – Armenian Ceramics 2014
25. მოტიქული ჯამი, ე.წ. თეთრი ჭვირული კერამიკა ანისიდან. სომხეთის ისტორიის მუზეუმი. საინგ. №HMA 123-771
26. ლუსტრით მოხატული ჯამის ფრაგმენტები, ირანი. სომხეთის ისტორიის მუზეუმი. საინგ. №HMA 123-357
27. ლუსტრით მოხატული ჯამის ფრაგმენტები, ირანი. სომხეთის ისტორიის მუზეუმი. საინგ. №HMA 123-358
28. ფერადი საღებავებით მოხატული ჯამის ფრაგმენტები, ე.წ. მინაის ტიპის ჭურჭელი, ირანი. სომხეთის ისტორიის მუზეუმი. საინგ. №HMA 123-360a
29. ფერადი საღებავებით მოხატული ჯამის ფრაგმენტები, ე.წ. მინაის ტიპის ჭურჭელი, ირანი. სომხეთის ისტორიის მუზეუმი. საინგ. №HMA 123-360
30. ბრინჯაოს გულსაკიდი ჯვარი, ანისი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. საინგ. №GNM01 ა646
31. ძვლის ჯვარი, ანისი. სომხეთის ისტორიის მუზეუმი. საინგ. №HMA 123-1216. წიგნიდან – Ani: The Millennial Capital of Armenia 2015
32. ძვლის ჯვარი, ღალია, ქართული მონასტერი კვიპროსზე. წიგნიდან – გაგომიძე ი., მინდორაშვილი, გაგომიძე გ. 2014
33. მოტიქული ჯამი, დვინი. სომხეთის ისტორიის მუზეუმი. საინგ. №HMA 1794-314. წიგნიდან – Armenian Ceramics 2014
34. მოტიქული ჯამი, თბილისი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. საინგ. №GNM01 1-54:2765
35. მოტიქული ჯამი, თბილისი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. საინგ. №GNM01 1-54:3226
36. ფრინველების გამოსახულებიანი მოტიქული ჯამების ფრაგმენტები ანისიდან (სომხეთის ისტორიის მუზეუმი – საინგ. №HMA 123-269 (ზემოთ) და საინგ. №HMA 123-309 (ქვემოთ)). ი. სტრაუმეს ჩანახატი. საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი. საინგ. №17-Г/2

37. ფრინველის და ლომის გამოსახულებიანი მოტიქული ჯამების ფრაგმენტები ანისიდან (სომხეთის ისტორიის მუზეუმი – საინგ. №HMA 123-308 (ზემოთ) და საინგ. №HMA 123-312 (ქვემოთ)). ი. სტრაუმეს ჩანახატი. საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი. საინგ. №22-Г/7
38. მოტიქული ჯამი ლომის გამოსახულებით, დმანისი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. საინგ. №GNM01 დმ. 209

თავი IV

ანისი და ქართული ნუმისმატიკა

1. დავით აღმაშენებლის არაბულენოვანი მონოეპიგრაფიკული მონეტა. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია. საინგ. №4076
2. რუსუდანის სპილენძის მონეტა. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია. საინგ. №243
3. ჯალალ ედ-დინის მონეტა. კერძო კოლექცია
4. ლაზან-მაჰმუდის მონეტა. თბილისის მარაფხანა. კერძო კოლექცია
5. ერეგნის ფულუსი. კერძო კოლექცია
6. 1831 წლის ორაბაზიანი. კერძო კოლექცია

თავი V

ანისის საფორთიფიკაციო სისტემა – მფლობელობა და აღმშენებლობა

1. ანისის ნაქალაქარი, საერთო ხედი
2. ანისის კედლები. წიგნიდან – Texier 1842a. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა „ივერიელი“
3. ანისის ნაქალაქარი, აეროფოტო

4. ანისის ნაქალაქარი, ციტადელი. საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან
5. ანისის ნაქალაქარი, ქალწულთა ციხე, გოდოლი. ხედი სამხრეთიდან
6. ჰორომოსის მონასტერი, საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან
7. ანისის ნაქალაქარის რუკა. წიგნიდან – Mapp 1934
8. ანისი, აშოტისეული გალავანი. დეტალი
9. ანისი, აშოტისეული გალავანი, კედლის წყობა. დეტალი
10. ანისი, ციტადელის გალავნის კედელი. დეტალი
11. ანისი, გალავნის ჩრდილოეთი კედელი, საერთო ხედი
12. ანისი, გალავნის კედლები
13. ანისი, სმბატისეული გალავნის კედლების წყობა
14. ანისი, გალავანი, მერვე კოშკი. ქრონოლოგიური ფენები
15. ანისი, გალავნის აღმშენებლობის ქრონოლოგიური ფენები. ნარკვევიდან – Mahé et al. 1999
16. ანისი, აღმშენებლობის ქრონოლოგიური ეტაპების აქსონომეტრია. ნარკვევიდან – Mahé et al. 1999
17. ანისი, გალავნის ჩრდილოეთი ნაწილი. პირველი და მეორე რიგის კოშკები
18. ანისი, გალავანი. კედლის პოლიქრომიული აქცენტი
19. ანისი, გალავანი, რელიეფი ჯვრის გამოსახულებით
20. ანისი, გალავანი. რელიეფური წარწერისთვის განკუთვნილი არე
21. ანისი, გალავანი. კოშკი სათავდაცვო სისტემის აღმოსავლეთ ნაწილში
22. ანისი, გალავნის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან
23. ანისი, გალავანი. ჭადრაკული კარიბჭე
24. ანისის ნაქალაქარი, სმბატის გალავანი, „ლომის კარიბჭე“. ხედი ჩრდილოეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №5955-4067
25. ანისი, გალავანი, „ლომის კარიბჭე“. ლომის გამოსახულება
26. რელიეფი ლომის გამოსახულებით. ჩიკაგოს უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის ინსტიტუტის მუზეუმი <https://www.flickr.com/photos/markkaletka/25610890427>
27. ლომი. ასტრონომიული ტრაქტატი, 1188 წ. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, A-65, ფ. 185r. გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრის ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორიის ფოტო
28. კონსტანტინოპოლი, ქალაქის სათავდაცვო სისტემა, სქემა. წიგნიდან – Banduri 1729
29. კონსტანტინოპოლის კედლები (<https://www.realmofhistory.com/2017/05/11/video-theodosian-walls-constantinople>)
30. ილანკალეს ციხე-სიმაგრე (https://wikivisually.com/wiki/Spur_castle)
31. ანისის ნაქალაქარი. ხედი ჩრდილოეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა, ნეგატივი №3385-12912

თავი VI

ანისის საეკლესიო ხუროთმოძღვრება და ქართული მხატვრული ტრადიცია

1. ანისი, ნაქალაქარის საერთო ხედი. აეროფოტო
2. ანისი, „ქართული ეკლესია“. საერთო ხედი სამხრეთიდან
3. „ქართული ეკლესია“, ინტერიერი. ჩრდილოეთი კედელი
4. „ქართული ეკლესია“. წიგნიდან – Brosset 1861
5. „ქართული ეკლესია“, ინტერიერის ხედი

29. ანისი, „ქართული ეკლესია“. დასავლეთი მინაშენის კედლის ფრაგმენტი საერთო ხედი
30. „ქართული ეკლესია“. დასავლეთი მინაშენის კედლის ფრაგმენტი
31. ანისი, „ქართული ეკლესია“, კრიპტა. საერთო ხედი დასავლეთიდან
32. მცხეთის წმ. ჯვრის მცირე ეკლესია. ხედი დასავლეთიდან
33. ოთხთა ეკლესიის ლავრა, ე.წ. არსენისეული ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან
34. წუნდა, წმ. გიორგის ეკლესია. ხედი აღმოსავლეთიდან
35. ოთხთა ეკლესიის ლავრა, ეკლესია-საძვალე. ხედი სამხრეთიდან
36. ვაჩეძორის მონასტერი, დარბაზული ეკლესია. ხედი სამხრეთიდან
37. კრიპტიანი ეკლესიები საქართველოში: 1. მცხეთის წმ. ჯვრის მცირე ეკლესია, ჭრილი სამხრეთით; 2. წუნდა. წმ. გიორგის ეკლესია, ჭრილი ჩრდილოეთით; 3. ბიეთის ეკლესია, ჭრილი სამხრეთით; 4. ტაბაკინის მონასტერი წმ. გიორგის ეკლესია, ჭრილი სამხრეთით; 5. ანისის „ქართული ეკლესია“, ჭრილი ჩრდილოეთით; 6. ოთხთა ეკლესიის ლავრა, ეკლესია-საძვალე, ჭრილი ჩრდილოეთით; 7. ოთხთა ეკლესიის ლავრა, ე.წ. არსენისეული მეორე ეკლესია, ჭრილი ჩრდილოეთით; 8. ნეკრესის მონასტერი, მცირე ბაზილიკა, ჭრილი აღმოსავლეთით; 9. ურაველის აგარას მონასტერი, სამლოცველო-საძვალე, ჭრილი დასავლეთით; 10. ვაჩნაძიანის სვეტიცხოვლის ეკლესია, ჭრილი სამხრეთით; 11. უჯარმა, ჯვარპატიოსანის ეკლესია, ჭრილი აღმოსავლეთით; 12. თმოგვის ციხე, წმ. მარინეს ეკლესია, ჭრილი აღმოსავლეთით; 13. ოთხთა ეკლესიის ლავრა, ე.წ. არსენისეული პირველი ეკლესია, ჭრილი აღმოსავლეთით; 14. ღალიას მონასტერი, მთავარი ეკლესია, ჭრილი აღმოსავლეთით; 15. მარტვილის მონასტერი, ჩიქვანების საძვალე ეკლესია, ჭრილი აღმოსავლეთით (1-4, 8, 11, 12, 15: საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დოკუმენტთა საცავი; 5: ნ. ბაგრატიონის ანაზომი; 6: Такайшвили 1952; 7, 13: ბაგრატიონი გ., ბაგრატიონი ნ. 2015; 9: გ. მარსაგიშვილის ანაზომი; 10: დვალი, ლალიაშვილი, რჩეულიშვილი 2013; 14: გაგოშიძე ი., მინდორაშვილი დ., გაგოშიძე გ. 2014)
38. ნუკას საყდარი. ხედი დასავლეთიდან
39. თმოგვის ციხე, წმ. მარინეს ეკლესია. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან
40. ვარნეთის ეკლესია, ინტერიერი, ხედი დასავლეთიდან
41. იშხანის საკათედრო ტაძარი, ახლადგამოვლენილი დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები კრიპტით. ხედი დასავლეთიდან
42. იყალთოს მონასტერი, აკლდამიანი ეკლესია. ხედი დასავლეთიდან
43. მარტვილის მონასტერი, ჩიქვანების საძვალე ეკლესია. ხედი აღმოსავლეთიდან
44. ღალია. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის საძვალე. ხედი დასავლეთიდან
45. პეტრიწონის მონასტერი, ეკლესია-საძვალე. ხედი დასავლეთიდან
46. ადრექრისტიანული სომხეთის დასაკრძალავები: 1. ალცი; 2 - 3. ანისი, გაილაძორის ხევი; 4. წმ. რიფსიმე; 5. წმ. გაიანე; 6. ოშაკანი, წმ. მესრობ მაშტოცი; 7. ამარა, წმ. გრიგოლი; 8. ზოვოუნი, წმ. ვარდანი; 9. ჟვრაპი; 10. ნახჩევანი. წიგნიდან – Donabedian 2008
47. ალცი. არშაკუნიანთა დასაკრძალავი
48. ეჩმიადინი, წმ. რიფსიმეს საკათედრო ტაძარი, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან
49. ეჩმიადინი, წმ. გაიანეს ეკლესია. ხედი დასავლეთიდან
50. კარენისი, წმ. თადეოსის ეკლესია, ინტერიერი. ხედი დასავლეთიდან
51. თალინი, საკათედრო ტაძრის ჩრდილოეთით არსებული ეკლესია აკლდამით. ხედი დასავლეთიდან
52. ცალაც ქარის ეკლესია. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან
53. ანისი, წაღკოცადორის ხევი, კლდეში ნაკვეთი აკლდამა №1, ინტერიერი

54. წალკოცაძორის ხევი, კლდეში ნაკვეთი აკლდამა №2, ინტერიერი
55. ანისი, წალკოცაძორის ხევი, ტიგრან ჰონენცის დასაკრძალავი. ხედი აღმოსავლეთიდან
56. ჰორომოსის მონასტერი, ზედა კომპლექსი. საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან
57. გავითები სომხურ საეკლესიო არქიტექტურაში: 1. გოშავანქი; 2. საღმოსავანქი; 3. ჰალარწინი; 4. ჰოვანავანქი
58. ელვარდი, ამიბბექის დასაკრძალავი და ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან
59. ნორავანქი, ბურთელის დასაკრძალავი და ეკლესია. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან
60. კაპუტანი, წმ. მინას დასაკრძალავი და ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან
61. ანისის შემოგარენი, ე.წ. მწყემსთა ეკლესია. ღია ბარათი გამოცემული ანისის მუზეუმის მიერ 1905 წ.
62. სარკმელთა სწორკუთხა საპირეები ანისისა და მისი შემოგარენის საეკლესიო არქიტექტურაში: 1. მარმაშენის მონასტრის წმ. პეტრეს ეკლესია; 2. მარმაშენის მონასტრის წმ. სტეფანეს ეკლესია; 3. ჰორომოსის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესია; 4-5. ანისის წმ. გრიგოლის ეკლესია; 6. ანისის ქალწულთა მონასტრის ეკლესია
63. სარკმელთა სწორკუთხა საპირეები ქართული საეკლესიო არქიტექტურაში: 1. ბეთანია; 2. იკორთა; 3. ზარზმა; 4. იშხანი; 5. თრიალეთის ახალქალაქი; 6. სამთავისი
64. ანისი, „ქართული ეკლესია.“ ჩრდილოეთი კედელი, კარნიზი
65. „ქართული ეკლესია“. ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე, კარნიზი
66. სამხრეთ საქართველოს დარბაზული ეკლესიები: 1. ფარავანი, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 2. განძანი, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 3. ფოკა, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; 4. ტონთიო, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 5. არჯვანი, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; 6. საღამო, სამხრეთ ეკლესია, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან
67. „ქართული ეკლესია“. ჩრდილოეთი ფასადი, ნაკაწრი ჯვრები
68. „ქართული ეკლესია“. დასავლეთი ფასადი, ნაკაწრი ჯვრები
69. „ქართული ეკლესია“, ინტერიერი. ჩრდილოეთი კედელი, ნაკაწრი გრაფიტები
70. „ქართული ეკლესია“. ჩრდილოეთი კედელი, მეორადი გამოყენების ქვა
71. ანისი, ზეთსახდელი „ქართული ეკლესიის“ ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან. საერთო ხედი
72. „ქართული ეკლესია“, ინტერიერი, ჩრდილოეთი კედელი, „ღმრთისმშობლის ხარება“
73. „ქართული ეკლესია“, ინტერიერი. ჩრდილოეთი კედელი, „წმ. მარიამის და წმ. ელისაბედის შეხვედრა“
74. პარხალის ეკლესია, ინტერიერი. სამეფო ნიშების კაპიტელების რელიეფური შემკულობა, დეტალი
75. საღამო, ჩრდილოეთი ეკლესია, ინტერიერი, საკურთხევლის სატრიუმფო თაღის სამხრეთი ქანობი, ადამიანის გამოსახულება
76. ზემო კრიხის ეკლესია, ინტერიერი, კაპიტელის ბაზისი ფიგურული რელიეფებით
77. ოთხთა ეკლესიის ლავრის მთავარი ეკლესია. პატრონიკეს სვეტი, ვერძის რელიეფური გამოსახულება. ლონდონის უნივერსიტეტის კურტოს ხელოვნების ინსტიტუტის არქივი
78. კუმურდოს საკათედრო ტაძარი. გუმბათქვეშა ტრომპები. ა. დედოფლის რელიეფური გამოსახულება; ბ. მეფის რელიეფური გამოსახულება
79. ოშკის ტაძარი, სამხრეთ-დასავლეთი გალერეა, რვაწახნაგა სვეტის რელიეფური შემკულობა, ვედრების კომპოზიცივა
80. საფარას მონასტრის ღმრთისმშობლი მიძინების ეკლესიის კანკელის ფილა. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმი. საინვ. №202
81. ანისი, ციტადელის ეკლესია, ინტერიერი. წიგნიდან – Brosset 1861

82. ციტადელის ეკლესია, საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან. XX საუკუნის დასაწყისის ფოტო. virtualani.org
83. ციტადელის ეკლესია, დასავლეთი ფასადი. გამოცემიდან – Mapp 1915
84. ციტადელის ეკლესია. გეგმა. virtualani.org
85. ციტადელის ეკლესია ამჟამად. გეგმა. ნ. ბაგრატიონის ნახაზი
86. ციტადელის ეკლესია. დასავლეთი კედლის ფრაგმენტი
87. ციტადელის ეკლესიის ინტერიერი, ჩრდილოეთი კედელი
88. ციტადელის ეკლესია ჩრდილოეთი ფასადი
89. ციტადელის ეკლესიის ინტერიერი. ჩრდილოეთი კედლის პილასტრების წინაპირის შემკულობა. ა. დასავლეთი პილასტრი; ბ. აღმოსავლეთი პილასტრი; გ. აღმოსავლეთი პილასტრის გვერდითა წახნაგი
90. ციტადელის ეკლესია, ინტერიერი. სამხრეთი კედლის პილასტრის შემკულობა. გამოცემიდან – Mapp 1915
91. წმ. მხედრების რელიეფური გამოსახულებები: 1. ანისის ციტადელის ეკლესიის ჩრდილოეთი კარის არქიტრავის რელიეფი; 2. ჭალას ეკლესიის რელიეფი; 3. წებელდის ეკლესიის კანკელის ფილა; 4. დვინი, კაპიტელი; 5-6. მარტვილის საკათედრო ტაძრის საფასადო რელიეფური ფრიზები; 7. მრენი, ჩრდილოეთი კარის არქიტრავი, რელიეფი იმპერატორი ჰერაკლეს მიერ ჯვრის თაყვანისცემის გამოსახულებით; 8. ატენის სიონი, დასავლეთი ფასადი, ნადირობის სცენა (1: წიგნიდან – Brosset 1861; 2: წიგნიდან – Mapp 1934; 4: წიგნიდან – Степанян 1971)
92. ციტადელის ეკლესია. ჩრდილოეთი ფასადის კარნიზი და ლორფინიანი გადახურვა
93. ციტადელის ეკლესიის ინტერიერი. საკურთხევლის აფსიდის ჩრდილოეთი კუთხე, ქვედა მონაკვეთი
94. ანისი, საკათედრო ტაძარი. საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან
95. საკათედრო ტაძარი. წიგნიდან – Brosset 1861
96. საკათედრო ტაძარი, ინტერიერი. წიგნიდან – Brosset 1861
97. საკათედრო ტაძარი. გეგმა, ჭრილი სამხრეთით, საფასადო შემკულობის დეტალები. წიგნიდან – Texier 1842a
98. საკათედრო ტაძარი. სამხრეთ ფასადის რეკონსტრუქცია. წიგნიდან – Texier 1842a
99. საკათედრო ტაძარი. დასავლეთი ფასადი, რეკონსტრუქცია. წიგნიდან – Texier 1842a
100. საკათედრო ტაძარი, ინტერიერი. The Graphic 1885
101. საკათედრო ტაძარი ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია
102. საკათედრო ტაძარი, გეგმა. ნ. ბაგრატიონის ანაზომი
103. საკათედრო ტაძარი. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია
104. X–XI სს. გუმბათიანი ტაძრები საქართველოში: 1. ოშკის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია; 2. ქუთაისის სიონი; 3. ალავერდის საკათედრო ტაძარი; 4. სვეტიცხოვლის საპატრიარქო ტაძარი. წიგნიდან – Mepisaschwili, Zinzadze 1986
105. საკათედრო ტაძარი, ინტერიერი. მოხატულობის კვალი საკურთხევლის კონქში
106. საკათედრო ტაძარი, ინტერიერი. გუმბათქვეშა კამარები
107. საკათედრო ტაძარი, ინტერიერი. ხედი სამხრეთით
108. საკათედრო ტაძარი. საკურთხევლის აფსიდი, მაღალდასაბრძანებელი ნიშების რიგი
109. საკათედრო ტაძარი, ინტერიერი. სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი
110. საკათედრო ტაძარი, დასავლეთი ფასადის სამხრეთი მონაკვეთი
111. საკათედრო ტაძარი. სამხრეთი ფასადი, არწივის რელიეფური გამოსახულება
112. საკათედრო ტაძარი. აღმოსავლეთი ფასადი, არწივის რელიეფური გამოსახულება
113. საკათედრო ტაძარი. სამხრეთი ფასადი,

- წერილი სარკმლები
114. საკათედრო ტაძარი. დასავლეთი ფასადი, რელიეფური ჯვარი
115. ნიშების შემკულობა: 1. ანისის საკათედრო ტაძარი, აღმოსავლეთი ფასადი; 2. ანისის საკათედრო ტაძარი, სამხრეთი ფასადის აღმოსავლეთი ნიშა; 3. ანისის საკათედრო ტაძარი, სამხრეთი ფასადის დასავლეთი ნიშა; 4. მარმაშენის მონასტრის მთავარი ეკლესია. ჩრდილოეთი ფასადის ნიშა
116. საკათედრო ტაძარი. აღმოსავლეთი ფასადი, საკურთხევლის სარკმელი
117. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია. საერთო ხედი მდ. ახურიანის მარჯვენა ნაპირიდან
118. წმ. გრიგოლის ეკლესია. საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია
119. წმ. გრიგოლის ეკლესია. სამხრეთი ფასადის რეკონსტრუქცია. წიგნიდან – Texier 1842a
120. წმ. გრიგოლის ეკლესია. გეგმა. ნ. ბაგრატიონის ანაზომი
121. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ა. ჭრილი აღმოსავლეთით; ბ. ჭრილი დასავლეთით; გ. ჭრილი სამხრეთით; დ. ჭრილი ჩრდილოეთით. ნ. ბაგრატიონის ანაზომი
122. წმ. გრიგოლის ეკლესია. კარიბჭე და ეკვდერი. ჭრილი აღმოსავლეთით. ნ. ბაგრატიონის ანაზომი
123. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ხედი აღმოსავლეთიდან. კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა (ფოუდენ 3/81)
124. წმ. გრიგოლის ეკლესია. აეროფოტო
125. გუმბათიანი დარბაზის ტიპის ეკლესიები სომხეთში: 1. არუჯი; 2. პტლნი; 3. შირავაქანი; 4. დადმაშენი; 5. ზოვუნი; 6. არგინა; 7. მიჯნაბერდი; 8. ჰორომოსი, წმ. მინას ეკლესია; 9. თაილარი; 10. მარმაშენი; 11. ჰორომოსი; 12. ჰოგევანჯი; 13. ბჯნი; 14. ოგუზლი. წიგნიდან – გენგიური 2005
126. გუმბათიანი დარბაზის ტიპის ეკლესიები საქართველოში: 1. დვანი; 2. კლარჯეთი; 3. ვაჩნაძიანი; 4. ფარნაკი; 5. ნიქოზი; 6. ყინწვისი; 7. სოლომონისი; 8. ნაჯახოვო;
9. მამაწმინდა; 10. ჯვარის მამა; 11. ლოუბანი; 12. გრემი, წმ. ნიკოლოზის ეკლესია; 13. გრემი, თარსა-გალავანი; 14. ბოდორნა; 15. კულბითი; 16. მანავი; 17. მაჩხაანი; 18. ქვაშვეთი; 19. მელაანი; 20. ხელთუბანი. წიგნიდან – გენგიური 2005
127. წმ. გრიგოლის ეკლესია. სამხრეთი და დასავლეთი მკლავები, გუმბათი
128. წმ. გრიგოლის ეკლესია. საკურთხევლის აფსიდი, ჩრდილოეთი მონაკვეთი
129. წმ. გრიგოლის ეკლესია. საკურთხევლის აფსიდი. მაღალდასაბრძანებლის საბურგის ნაშთი
130. წმ. გრიგოლის ეკლესია. საკურთხევლის აფსიდის საერთო ხედი
131. წმ. გრიგოლის ეკლესია, ჩრდილოეთი ფასადი, ცენტრალური არე
132. წმ. გრიგოლის ეკლესია, გუმბათის ყელი, ხედი ჩრდილოეთიდან
133. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ინტერიერი, გასასვლელი სამკვეთლოდან საკურთხეველში, აღმოსავლეთი წირთხლი
134. წმ. გრიგოლის ეკლესია. გასასვლელი სამკვეთლოდან საკურთხეველში. ხედი აღმოსავლეთიდან
135. წმ. გრიგოლის ეკლესია, კარიბჭე, ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე
136. თალინის საკათედრო. ტაძარი ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან
137. ყარსი, საკათედრო ტაძარი, საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან
138. ბანა, საკათედრო ტაძარი. სამხრეთი ფასადის თაღნარი და რელიეფური სამკაული
139. მვართნოცის საკათედრო ტაძარი, ფასადის თაღნარის რელიეფური შემკულობის ფრაგმენტები
140. ანისი, მაცხოვრის ეკლესია. ხედი დასავლეთიდან
141. მარმაშენის მონასტერი. საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან
142. ოთხა ეკლესიის ლავრა. მთავარი ეკლესიის დასავლეთი ფასადი

143. ოშკის ტაძარი. საერთო ხედი სამხრეთიდან
სამხრეთ-დასავლეთიდან
144. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია. გუმბათის
ლაგვარდანი 164. ქალწულთა ციხის ეკლესია. ინტერიერი,
საკურთხევლის აფსიდი
145. არზურუმი, წყვილმინარეთიანი მედრესეს
აკლდამა, ლავგარდანი 165. ქალწულთა ციხის ეკლესია. ჩრდილო-
დასავლეთი კუთხე
146. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ჩრდილოეთ ფასადის
რელიეფური შემკულობა. დეტალი 166. ქალწულთა ციხის ეკლესია. დასავლეთი
კედლის თაღნარი, დეტალი
147. წმ. გრიგოლის ეკლესია, ჩრდილოეთი
ფასადის რელიეფური შემკულობა. დეტალი 167. ქალწულთა ციხის ეკლესია. სამხრეთი
ფასადის და გუმბათის რელიეფური
შემკულობის ფრაგმენტები
148. წმ. გრიგოლის ეკლესია, სამხრეთი ფასადის
რელიეფური შემკულობა. დეტალი 168. ქალწულთა ციხის ეკლესია. ინტერიერი,
ჩრდილო-დასავლეთი გუმბათქვეშა ბურჯი,
სატახტე ნიში
149. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ჩრდილოეთი კედლის
თაღნარი. დეტალი 169. ანისი, ქალწულთა მონასტრის ეკლესია,
ჩრდილოეთი ფასადი. წიგნიდან – Texier 1842a
150. წმ. გრიგოლის ეკლესია. ჩრდილოეთი
ფასადის რელიეფური შემკულობა. დეტალი 170. ქალწულთა მონასტრის ეკლესია, გეგმა.
წიგნიდან – Eastmoond 2018
151. წმ. გრიგოლის ეკლესია, გუმბათის
რელიეფური შემკულობა. დეტალი 171. ქალწულთა მონასტრის ეკლესია, საერთო
ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან. წიგნიდან –
Brosset 1861
152. წმ. გრიგოლის ეკლესია. კარიბჭის
აღმოსავლეთი კედლის რელიეფური
შემკულობა. დეტალი 172. ქალწულთა მონასტრის ეკლესია. ხედი
ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის
ფოტოკოლექცია
153. წმ. გრიგოლის ეკლესია. კარიბჭის
აღმოსავლეთი კედლის რელიეფური
შემკულობა, დეტალი 173. ქალწულთა მონასტრის ეკლესია. საერთო
ხედი დასავლეთიდან. დ. ერმაკოვის
ფოტოკოლექცია
154. თაბაშირის სტუკოები ანისიდან: სომხეთის
ისტორიის მუზეუმი. (საინგ. №HMA 123-1032;
№HMA 123-1033; №HMA 123-1034) 174. ქალწულთა მონასტრის ეკლესია.
აღმოსავლეთი აფსიდის საფასადო შემკულობა
155. ანისი, ქალწულთა ციხის ეკლესია, წიგნიდან –
Brosset 1861 175. ქალწულთა მონასტრის ეკლესია. გუმბათის
შემკულობა. დეტალი
156. ანისი, ქალწულთა ციხის ეკლესია. გეგმა.
ნ. ბაგრატიონის ანაზომი 176. ქალწულთა მონასტრის ეკლესია. ინტერიერი
157. ქალწულთა ციხის ეკლესია. აეროფოტო 177. ანისი, ბახტაგეკის წმ. გრიგოლის ეკლესია,
გეგმა. წიგნიდან – Леонтьев 1905
158. ქალწულთა ციხის ეკლესია, აღმოსავლეთი
ფასადი 178. ბახტაგეკის წმ. გრიგოლის ეკლესიის
დასავლეთი და სამხრეთი ფასადები. წიგნიდან
– Mapp 1934
159. ქალწულთა ციხის ეკლესია. აღმოსავლეთი
ფასადის ნიშის შემკულობა 179. ბახტაგეკის ეკლესიის წმ. გრიგოლის ეკლესიის
რელიეფური შემკულობის ფრაგმენტები.
წიგნიდან – Mapp 1934
160. ენირაბათი. გუმბათის ნიშის შემკულობა 180. ბახტაგეკის წმ. გრიგოლის ეკლესიის
რელიეფური შემკულობის ფრაგმენტები.
წიგნიდან – Mapp 1934
161. ოშკის ტაძარი. აღმოსავლეთი ფასადის ნიშის
შემკულობა
162. ქალწულთა ციხის ეკლესია. ხედი ჩრდილო-
დასავლეთიდან
163. ქალწულთა ციხის ეკლესია. საერთო ხედი

თავი II

ანისი ქართულ სახელმწიფოში

საქართველოს კავკასიურ სახელმწიფოში შემაგალი სომხური ტერიტორიებიდან ანისს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. სტრატეგიულ მდებარეობასთან ერთად ამას იდეოლოგიური ასპექტებიც განაპირობებდა. ანისისათვის ბრძოლა ისლამურ სამყაროსთან წარმოებული „საღმრთოთა რჯულთათვის“ ომის მნიშვნელოვან ეპიზოდს ქმნიდა.¹ ეს ბრძოლები, იმავდროულად, საქრისტიანოში საქართველოს ადგილსაც განსაზღვრავდა. ქართული სამეფოს მესვეურთა თვალთახედვით, „დიდი ქალაქი ანისი“, „რომელი ძუელ ოდესმე“ „დიდი და სახელგანთქმული სახლი სომეხთა მეფეთა“ და „ბერძენთა მეფეთა სახლი და საჯდომი“ ყოფილა, „მირიდებითა ბერძენთათა და მიმოცვალებითა ჟამთათა“ „სპარსთა“ სამფლობელოდ ქცეულა.² ის, რაც საქრისტიანომ ბერძენ კეისართა უნიათობით დაკარგა, ქართველ მეფეთა სიმხნით უკან დაიბრუნა. აი, როგორ აღწერს ანონიმი მემკვიდრე ანისისათვის ბრძოლის ერთ-ერთ ეპიზოდს: გიორგი III-მ „კუალადცა ინება შეყრად და გალაშქრებად და მიმართა დიდად ქალაქად ანისად... მცის მიმწდომმან, სამ დღე ყო ომთა სიმრავლე და ძგერა ჰუნეთა. სიტყვთ და საქმით ბოლოდ დასტეხნეს, ვითარცა აკანაფიანმან, ამფხურელმან და მეხისტეხისმყოფელმან შორის ელვებსა, გარდახუეწასა შინა შადადიანისა ჴელთ-იგდო ქალაქი ნებისაებრ თვისისა“.³

ანისი ქართველთათვის ბიზანტიელებზე უპირატესობის სიმბოლოდ იქცა. ამიტომაც შეეძლოთ ქვეყნის იდეოლოგიებს ამაყად განეცხადებინათ: „ელინნი, ესე იგი ბერძენნი“ „ლბილ და დედალ არიან“, ხოლო „ნათესავნი ჩუენ ქართველთანი“ – „ღმრთისა ოდენ და მკლავისა თვისისა მოსავნი, რომლითაცა... საცნაურ იქმნების სიქველე ჭაბუკისად“.⁴

უსჯულოთაგან ხმლით გამოსხნილი ანისის – სომეხთა სასულიერო ცენტრისა და სატახტო ქალაქის – მპყრობელი ბაგრატიონები არათუ სომეხ მეფეთა, არამედ ბიზანტიის იმპერატორთა კანონიერ მემკვიდრეებადაც გამოდიოდნენ.⁵ აპოლოგეტები დავით IV-სა და მის მემკვიდრეებს სახავდნენ „ახალ კონსტანტინეებად“,⁶ „მრავალთა დიდთა იმპერიათა და ფადაშაჰთა სპარსეთისათა“ დამმარცხებლებად და მართლ-მორწმუნეთა მხსნელებად.⁷ თუ დავითის ისტორიკოსი სახელოვან გვირგვინოსანზე ზოგადად ამბობს, რომ „ყოველი სოფელი მოსტაცა ეშმაკსა და შეასაკუთრა ღმერთსა, რომლითა მოიღო მადლი მოციქულობისად, ვითარცა პავლე და ვი-

სურ. 1. ბეთანიის მონასტრის მთავარი ეკლესია. მეფეთ-მეფე გიორგი III-ის გამოსახულება

თარცა დიდმან კონსტანტინე“⁸, „ისტორიანსა და ამჟამში“ გიორგი III-ის „კონსტანტინობა“ ანისისათვის ბრძოლის კონტექსტშია დეკლარირებული.⁹ კონსტანტინე დიდთან „შემსგავსება“ ცხადყოფს, რომ თანამედროვეთ ბაგრატიონები წარმოედგინათ ქრისტიანობისთვის მებრძოლ ოიკომენეს მბრძანებლებად, რომელნიც მორწმუნეთ ურწმუნო სელჩუკებისგან („ემშაკისგან“) ათავისუფლებენ და ღვთის სასუფეველს უბრუნებენ (სურ. 1).¹⁰

ბიზანტიელ კეისართა მსგავსად დავითმა და მისმა მემკვიდრეებმაც ქრისტიანთა მფარველობა დაიჩემეს და სამხედრო-სარწმუნოებრივ ასპარეზზე მოპოვებული წარმატებები საერთაშორისო აქტებითაც განამტკიცეს. დემეტრე I-მა – გვამცნობს მათეოს ურჭაიეცი – ყმადნაფიცებად ქცეულ შადადიანებს ერთგულებასთან ერთად დააფიცა, რომ „წმინდა კათოლიკე, რომელიც ანისში მდებარეობდა, სამუდამოდ სომხებს ექნებოდათ და არ შეუშვებდნენ მასში ტაჭიკებს ან სხვა მუსულმან ხალხს“.¹¹ საქართველოს სამეფო კარი მონოფიზიტების მფარველობასთან ერთად, ცხადია, დიოფიზიტების დაცვაზეც იბრუნებდა. 1210 წელს აიუბიანებთან დადებული ოცწლიანი ზავით, რომლის პირობები კირაკოს განძაკეციმ შემოგვინახა, სასულთნოს ქრისტიან ქვეშევრდომთა მდგომარეობა შემსუბუქდა (განსაკუთრებით – ტარონში, სადაც მრავლად იყვნენ დიოფიზიტები), მონასტრებზე შეწერილი გადასახადები განახევრდა, იერუსალიმში მლოცველთა მიმოსვლა გაადვილდა და ქართველთა უფლებებიც გაიზარდა; ხლათელები განსაკუთრებულ პატივს სცემდნენ ქართველებს, დასძენს სომეხი მემკვიდრეები.¹² ამრიგად, XII-XIII საუკუნეებში მაჰმადიანმა მბრძანებლებმა ქართველები ქრისტიანთა მფარველებად აღიარეს,¹³ რის შედეგად კავკასიურ-ანატოლიურ სივრცეში საქართველომ ბიზანტია როგორც პოლიტიკურად, ისე რელიგიურადაც ჩაანაცვლა (სურ. 2).

საქართველოს სახელმწიფოს მზარდ ავტორიტეტზე მახლობელი აღმოსავლეთის საქრისტიანოში შესანიშნავად მეტყველებს ჯუვეინის შემდეგი ცნობაც: ქართველებს, თითქოს, გადაწყვეტილი ჰქონოდათ „ბაღდადს წასულიყვნენ, კათალიკოსი დაესვათ ხალიფას ადგილზე, მეჩეთები ეკლესიებით და ჭეშმარიტება სიცრუით შეეცვალათ“.¹⁴ ცნობაში, ცხადია, ჭორმართალი ერთმანეთშია არეული. ფრიად საინტერესოა, რომ იგივე ბრალდებას მაჰმადიანი მწერლები ბიზანტიის იმპერატორებს უყენებდნენ.¹⁵ ეს გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ ისლამური სამყაროს თვალთახედვით მახლობელი აღმოსავლეთის საქრისტიანოში პირველობა საქართველოს ეკუთვნოდა.

ამგვარ იდეურ-პოლიტიკურ კონტექსტში სავსებით გასაგებია ხდება ანისის ადმინისტრაციული და საეკლესიო მოწყობის მნიშვნელობა ქართული სამეფოსათვის. წინამდებარე ნარკვევში სწორედ ამაზეა მსჯელობა.¹⁶

ქუეყანა ანისისა

სახელწოდება და საზღვრები

ქართულ წყაროებში ანისის ქვეყნის¹⁷ სახელით ცნობილია ისტორიული პროვინცია შირაკი. ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა ლეონტი მროველთან შირაკუანად მოიხსენება,¹⁸ ხოლო „ისტორიანისა და აზმანის“ ანონიმ ავტორთან – შირაკად.¹⁹ უფრო ხშირად, განსაკუთრებით, ქართველთა მფლობელობის ხანაში, ხორონიმად „ყოველი ანისი“ ან „ანისი“ დასტურდება: დავით აღმაშენებელმა „განაგო ყოველი საქმე ქართლისაჲ, სომხითისა და ანისისაჲ“,²⁰ ჯალალ ად-დინმა „მოაოჯრა ყოველი ქუეყანა დვინისა, კუსტისა დვინისა და ყოველი ანისი“,²¹ ხოლო „ნონინი ესე ზემოვსენებულნი შემოვიდეს ქართლს, თრიალეთს, სომხითს, ჯავახეთს, სამცხეს, შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს, კოლას, არტანს, ანისს“.²² ციტირებული ფრაგმენტებიდან აშკარაა, რომ ანისი ქართლის, ტაოს, თრიალეთის და სხვათა თანაფარდი ქვეყანაა, რომელიც ციხე-ქალაქის სახელით აღინიშნება.²³ საქართველოს საციხისთავო და ციხე-ქალაქის ქვეყნებად დაყოფა ჩვეულ მოვლენას წარმოადგენდა – „აღიღო ქალაქი ანისი და ციხენი მისნი ... და სოფელნი და ქუეყანანი მიმდგომნი ანისისანი“²⁴ ამ სტრუქტურის შესანიშნავი მოწმობაა და ტერიტორიული განვითარების გარკვეულ ეტაპს ასახავს.²⁵ ეპოქის ტენდენციები კი პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ტერმინოლოგიაში ჰპოვებდა გამოხატვას (სურ. 3).

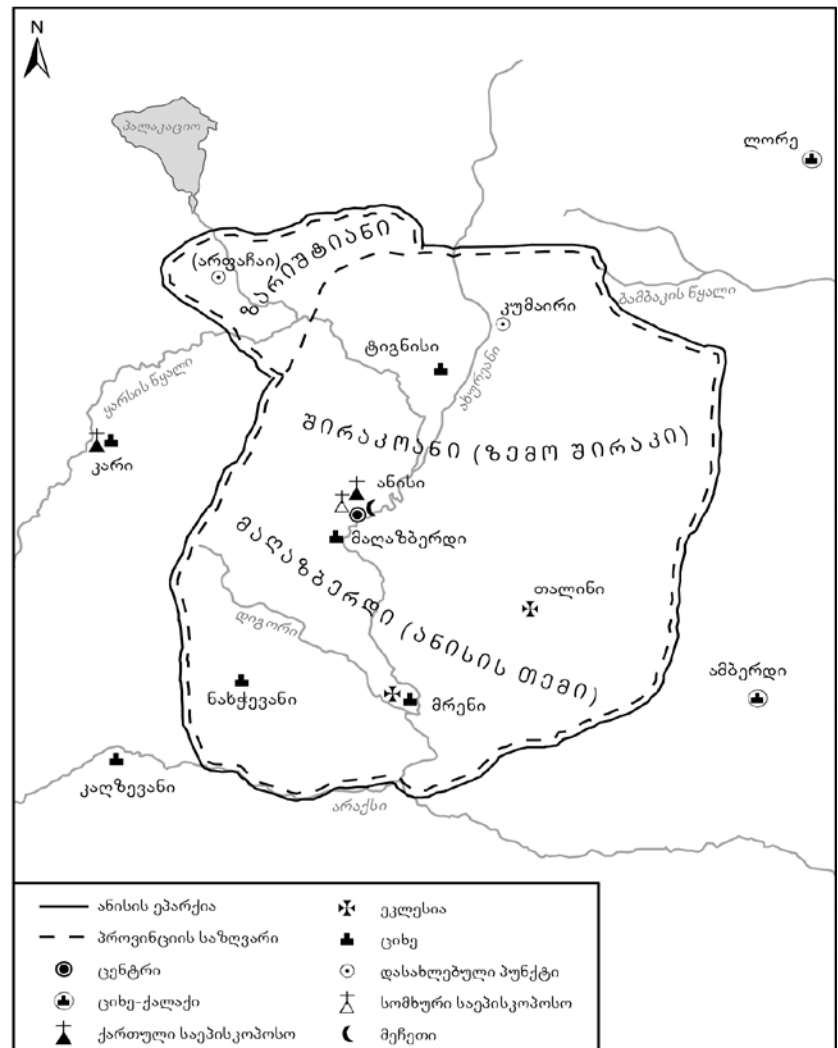
„შირაკის“ „ანისის ქვეყნად“ ტრანსფორმაცია, ასევე, ისტორი-

სურ. 2. ანისის კათედრალი. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია

ულ-გეოგრაფიული ევოლუციის შედეგია, რასაც კარგად ედევნება თვალი წერილობითი წყაროების მიხედვით. უძველესი ცნობები ამ ქვეყნის შესახებ ძვ.წ. VIII საუკუნეს განეკუთვნება; ურარტული წარწერებიდან ირკვევა, რომ ახურიანის ხეობაში განფენილ მიწებს ერიახი (^{KUR/m} Eriahi) რქმევია.²⁶ შირაკი სირაკენეს ფორმით პირველად ახ.წ. II საუკუნის ავტორის კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ გვხვდება.²⁷ სახელთა ცვლა (ერიახი – შირაკი), შესაძლებელია, ტომთა მიგრაციებთან ყოფილიყო დაკავშირებული.²⁸ სომხურ წყაროებში „შირაკი“ V საუკუნიდანვე ჩნდება. ადრეულ შუა საუკუნეებში ის აირარატის ნაჰანგის გავართავანი და კამსარაკანთა სამფლობელო იყო (IV საუკუნიდან). სანახარარო არშარუნიქსაც აერთიანებდა.²⁹

ამ საფეოდალო სახლის ცენტრებიდან ცნობილია ქალაქი ერვანდაშატი და ციხე-სიმაგრე არტაგერსა.³⁰ ციხისა და ქვეყნის ურთიერთმიმართების სახასიათო ცნობა ფავსტოს ბუზანდთანაა შემონახული: არტაგერსა ძლიერი ციხესიმაგრე ყოფილა და არშარუნიქის გავარც მის საჭმელად ყოფილა განკუთვნილი.³¹ ასოლიკი VII საუკუნის ცნობილ მოღვაწეს ნერსე კამსარაკანს შირაკის უფალს და კაპუტრუს კომსს უწოდებს,³² ანუ სავარაუდოს ხდის, რომ სამ-

სურ. 3. ანისი-შირაკის რუკა. წიგნიდან – ტეიშვილი გ. 2017

სურ. 4. ერერუიქის ეკლესია.
ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

თავროს ცენტრი კაპუტრუს ციხე უნდა ყოფილიყო. ანანია შირაკაცი კამსარაკანთა ოსტანად ანუ დედაქალაქად მარმეტს ასახელებს.³³ ამ სანახარარო სახლს, ჩანს, რამდენიმე ცენტრი ჰქონდა და ყველა არშარუნიქში მდებარეობდა. საკუთრივ შირაკის მთავარი პუნქტი, VI საუკუნის მიწურულიდან მაინც, მავრიკოპოლის-შირაკაშატი (დღევანდელი მეგრეკი) უნდა ყოფილიყო (სურ. 4).³⁴

V საუკუნის ავტორებთან პირველად გვხვდება ანისიც: ის, არტაგერსას და გარნისის მსგავსად, კარგად გამაგრებული ციხეა, სადაც სპარსელი მეციხოვნენი არიან განთავსებულნი;³⁵ მის კედლებთან კი მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალის დაბანაკებაა შესაძლებელი.³⁶ გზაც ანისიდან არტაშატამდე იმდენად კარგადაა გაკვალილი, რომ მნიშვნელოვანი შეიარაღებული ჯგუფების (ცხენოსანი, ქვეითი) გადაადგილება თავისუფლადაა შესაძლებელი.³⁷ ამდენად, უკვე V საუკუნის შუახანებისთვის გამოიკვეთა ანისის სტრატეგიული მნიშვნელობა (სიმაგრე, დაბანაკება, კომუნიკაციები).

ეპიგრაფიკულ ძეგლებსა და წერილობით წყაროებში სხვადასხვა საგვარეულოს წარმომადგენლებიც იხსენიებიან,³⁸ რაც შესაბამისი საფეოდალო ცენტრების არსებობასაც გვაგარაუდებინებს.

VIII საუკუნეში კამსარაკანებმა შირაკი და არშარუნიქი ბაგრატუნებს მიყიდეს, რითაც ამ უკანასკნელებმა მშვენიერი ბაზა მოიპოვეს ქართული მიწების (აბოცი, ტაო) კოლონიზაციისა და დაპატრონებისათვის.³⁹ 885 წელს აღდგა სომხეთის სახელმწიფოებრიობაც. ბაგრატუნთა დედაქალაქი ხან ბაგარანში, ხან შირაკავანში, ხან ყარსში მდებარეობდა. 961 წლიდან სამეფოს ცენტრმა ანისში გადაინაცვლა. სულ მალე იქ საპატრიარქო საყდარმაც დაივანა.

ბაგრატუნებმა, გადმოგვცემს აბრაამ კრეტაცი, შირაკავანის პირისპირ დააარსეს ანისი, რადგან იგი მდიდარი იყო ყვავილნარით

და მარცვლეულით,⁴⁰ ე.ი. საძოვრებითა და სახნავ-სათიბი მიწებით. ტრადიციამ სრულიად სამართლიანად განსაზღვრა ანისის დაწინაურების ეკონომიკური საფუძვლები. გარდა ამისა, მნიშვნელობა ჰქონდა ქალაქის თავდაცვითუნარიანობასა და სტრატეგიულ მდებარეობას⁴¹ – ახალი დედაქალაქი, ყარსთან შედარებით, უფრო დაშორებული იყო ბიზანტიის იმპერიისა და ქართველთა სამეფოს საზღვრებს და მეტად დაცულიც მათი ექსპანსიისგან; ამ მტერ-მოყვრებთან ბუფერის როლი კი ყარსს უნდა შეესრულებინა;⁴² მნიშვნელოვანი იყო, აგრეთვე, ურთიერთობათა გააქტიურება დვინის საამიროსთან.⁴³ ანისის გადაქალაქებას, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია მითითებული, დიდად შეუწყო ხელი საერთაშორისო ვაჭრობის აღმავლობამ და ტრაპიზონ-დვინის სატრანზიტო გზის გამოცოცხლებამ. დვინი-ყარსი-ერზრუმი-ტრაპიზონის გზაზე, ცხადია, გაცილებით უფრო მოხერხებული იყო ანისი, ვიდრე შირაკავანი. მოწესრიგებული სამომავლო ინფრასტრუქტურა⁴⁴ ანისს საშუალებას აძლევდა, თავისკენ მიეზიდა გზები და „ზღვიდან და ხმელეთით მოპოვებული სიუხვით გამდიდრებულ“ ქალაქთა რიცხვს შეერთებოდა. არისტაკეს ლასტივერტცი ამ სავაჭრო არტერიას სპარსეთისკენ მიმავალ გზას უწოდებს და აღნიშნავს იმ ძალისხმევასაც, ბიზანტიელები რომ ანდომებდნენ მაგისტრალის გაკონტროლებას.⁴⁵ მიზნის მისაღწევად კეისრები არაფერს ერიდებოდნენ, რაც გზაზე ელოებოდათ, ანადგურებდნენ. სომხების პოლიტიკური დამოუკიდებლობაც ამ სტრატეგიულ ინტერესებს ემსხვერპლა (სურ. 5).

1021 წლის ანდერძ-მინაწერი იუწყება, რომ „რომაელთა მეფე ვასილი ... მოვიდა სომეხთა ქვეყანაში; (მან) სომეხთა მეფეს ჰოვანეს გაგიკის ძეს მოსთხოვა ქალაქი ანი და ყოველი შირაკი“.⁴⁶ შირაკი ფართო მნიშვნელობით იხმარება; ის სომეხთა სამეფოს სინონიმად გამოდის. პარალელურად, ფართოვდება ანისის, როგორც მთელი სამეფოს აღმნიშვნელი ტერმინის, მნიშვნელობაც. ამ პროცესისთვის, გარკვეულწილად, ხელი უნდა შეეწყო სომეხთის სამეფოს ორად გაყოფას ჰოვანეს-სმბატსა და აშოტ IV-ს შორის: ერთი მხრივ „ანისის ციხე, მის გარშემო მდებარე გავარებითურთ“, მეორე მხრივ, „ქვეყნის შიდა მხარე, რომელიც სპარსეთსა და საქართველოს უყურებდა“.⁴⁷ ტერმინოლოგიური ევოლუციის თვალსაზრისით საინტერესოა არისტაკეს ლასტივერტცის შემდეგი ცნობაც: როდესაც კეისარმა მეფე სმბატის გარდაცვალება შეიტყო, ჩათვალა, რომ „სიგელი ... სომეხთა მემკვიდრეობაზე“ ძალაში შევიდა და „იზრუნა ქალაქ ანისისა და იმ ქვეყნის დასაპყრობად“; იმავდროულად, სარგის ჰაიკაზანმა „ღირსად ჩათვალა თავისი თავი გამეფებულიყო შირაკსა და მის გარშემო არსებულ გავარებში ... ამ დროს ჰორომთა ჯარები ... ოთხჯერ შეიჭრნენ სომხეთში“.⁴⁸ კარგად ჩანს, რომ XI საუკუნის სომეხი მემკვიდრეობისთვის *სომხეთი*, *ანისი* და *ის ქვეყანა* და *შირაკი* და *მისი გავარები* სინონიმური ტერმინებია. იგივე ავტორი ბიზანტიელთა მიერ „ანისსა და მთელ ქვეყანაზე“ გაბატონებას აღნიშნავს, ხოლო მათ მიერ დანიშნულ მოხელეს უწოდებს „ანისის გამგებელს“, რომელსაც ქვეყანა ეპყრა,⁴⁹ მაშასადამე, ანისი და ქვეყანა ამჯერადაც ერთმანეთს ფარავს (სურ. 6).

სურ. 5. ყარსის ხედი.
წიგნიდან - Texier 1842a

ანისის ცნების განვითარებას კარგად ედევნება თვალი ბიზანტი-ელთა პოლიტიკური ტერმინოლოგიითაც. იოანე სკილიცე სომხეთის სამეფოს ხან „დიდ არმენიას“ უწოდებს,⁵⁰ ხან – „ანისსა და ეგრეთ წოდებულ (var.: „მთელ“) დიდ არმენიას“,⁵¹ ხან „ანისის ქვეყანას“, ხან – „ანისს“.⁵² მისი მტკიცებით, „ანისის ნაწილები“ და „ქვემდებარე“ ციხეები ყოფილა: წმინდა მარიამი (=სურბმარი), ეგრეთწოდებული ამპიერი (=ამბერდი) და წმინდა გრიგოლი (=ხორ ვირაპი), აგრეთვე ხელიდონიოსი (=ერევნის მიდამოები).⁵³

თურქ-სელჩუკთა დაპყრობებისა და ანისის საამიროს დაარსების შემდეგ ანისი შადადიანთა სამფლობელოსა და მისი ბირთვის, შირაკის, აღმნიშვნელ ტერმინად მკვიდრდება. მათეოს ურჰაეცი ქართველი მხედრობის მიერ დამარცხებულ სელჩუკთა „ქალაქ ანის საზღვრებამდე“ დადევნებას რომ აღნიშნავს,⁵⁴ ცხადია, ქვეყნის, საამიროს, საზღვრებს გულისხმობს. იმავე პერიოდის ამბების გადმოცემისას ვარდანიც აღნიშნავს, რომ ფადლონმა (1125/1126-1130) დიდად იბრუნა ქალაქ ანისსა და მის ყველა საზღვარზე.⁵⁵ ანისის ქვეყანა, სახელდობრ მისი საზღვრები, გვხვდება მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკაშიც.“⁵⁶ ვარდან არეველცისთან დასტურდება, აგრეთვე, ანისის ქვეყანა/მიწა⁵⁷ და ანისის გავარი.⁵⁸ ეს უკანასკნელი შირაკის მნიშვნელობით იხმარება – ვარდანი თავის „ისტორიაში“ დპრევანქის მონასტერს ანისის გავარში ათავსებს,⁵⁹ ხოლო „გეოგრაფიაში“ – ანისისა და შირაკის გავარში.⁶⁰ ასოლიკი, სამუელ ანეცი და კირაკოს განძაკეცი იმავე მონასტრის მდებარეობას შირაკის გავარში უჩვენებენ.⁶¹ „ქალაქ ანისის გავარი“ ნახსენებია 1172/73 წლების ჰიშატა-

სურ. ნ. იოანე სკილიცა, ისტორიის მიმოხილვა, იოანე სუმბატი იმპერატორ ბასილი II-ის წინაშე. მადრიდი, ეროვნული ბიბლიოთეკა, *Vita*. 26-2, ფ. 228r

კარანშიც.⁶² ანისისა და შირაკის პარალელიზმი კარგად ჩანს შემდეგიდანაც: სტეფანოს ორბელიანი XI საუკუნის სომეხ წარჩინებულს, გრიგოლ აპირატს ხან შირაკის მთავრად, ხან კი ანისის მთავრად მოიხსენიებს.⁶³

ცვლილებებს გეოგრაფიული ნომენკლატურაც განიცდის – პოლიტიკური ცენტრის სახელი ჰიდრონიმზე გადადის. ვარდანის თანახმად, მდ. ახურიანს ანისის წყალი რქმევია, ისევე როგორც მდ. ჰურასტანს – ბიჯნისის წყალი, ხოლო მდ. ამატს – გარნისის წყალი.⁶⁴ ავტორი არაფერს ამბობს, თანადროულ ვითარებას ასახავს მისი ცნობა თუ ადრინდელი ეპოქის გამოძახილია.

ანისის საზღვრები/ანისის გავარი, როგორც ვხედავთ, შინაარსობრივად ახლოს დგას ქართული წყაროების ანისის ქვეყანასთან, თუმცა ქართული მეტყველებისგან განსხვავებით, სომხურში ანისის გავარი ექსკლუზიურად არ გამოიყენებოდა. ხშირად გვხვდება „ქალაქი ანისი და შირაკის გავარი“,⁶⁵ „ანისი და (ყოველი) სახლი შირაკისა“.⁶⁶ XIII საუკუნის სომხურ სინამდვილეში არცთუ იშვიათად, მხოლოდ ტრადიციული შირაკის გავარი იხმარება.⁶⁷

რამდენიმე სიტყვით შირაკის საზღვრებსაც უნდა შევხებით. ვარდანის მიხედვით, „არაგაწის საზღვრების ჩრდილოეთით არის შირაკის ქვეყანა“.⁶⁸ „გეოგრაფიის“ წყარო, შესაძლებელია, ყოფილიყო მოვსეს ხორენაცის „ისტორია“, სადაც ნათქვამია, რომ შირაკის ველი „არაგაწად წოდებული მთის ძირში, მის ჩრდილოეთით“ მდებარეობდა.⁶⁹ ორივე ავტორთან გეოგრაფიული პერსპექტივა 90°-ით დარღვეულია, თუკი არაგაწის მასივიდან გამომავალი განშტოებები არ იგულისხმება. სამხრეთი მიჯნა იოანე დრასხანაკერტცის ერთი ცნობით ირკვევა: მეფე სმბატი – ამბობს ისტორიკოსი – „წავიდა ერასხადორის თხემის წვერზე, სოფელ ნახტრადორში.“⁴⁷⁰ ნახტრადორ-ნახტევანის ადგილმდებარეობის მიხედვით, შირაკსა და ერასხადორ/არშარუნიქს შორის საზღვარს მდ. დიგორზე დებენ. ადრე შუა საუკუნეების სომხურ წყაროებში შირაკის უკიდურესი ჩრდილოეთის პუნ-

ქტებიდან დასახელებულია კუმაირი-გუმრი.⁷¹ ზევით აბოცი იწყებოდა; საზღვარი მათ შორის დღევანდელი შირაკის ქედზე გადიოდა,⁷² დასავლეთი საზღვარი კი ყარსის პლატოსგან გამყოფ სიმაღლეებს მიუყვებოდა. ასეა წარმოდგენილი ადრე და განვითარებული შუა საუკუნეების შირაკის საზღვრები სომხეთის ისტორიული გეოგრაფიის მკვლევართა შრომებში.⁷³ კითხვას იწვევს შირაკის საზღვრებიდან თალინისა და მასტარას გამოყოფა და არაგაწოტნისადმი მიკუთვნება. არაგაწოტნი აირარატის ერთ-ერთი გავარია. მასში შემავალ დასახლებებსა თუ მონასტრებს შორის სომხურ წყაროებში დასახელებულია ჰოვჰანავანქი,⁷⁴ აშტარაკი,⁷⁵ სურბ გრიგოლი,⁷⁶ არუჭი,⁷⁷ ოშაკანი,⁷⁸ ეღვარდი,⁷⁹ ალცქი,⁸⁰ თელენისი და ელიპატრუში.⁸¹ ჩამოთვლილი ტოპონიმები ადვილად ლოკალიზდება. ამის მიხედვით, არაგაწოტნი ქართული წყაროების ამბერდის ქვეყანას შეესატყვისება (არაგაწის მასივის აღმოსავლეთით მდებარე მიწებს). მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია ნახსენები სოფ. თალინი არაგაწის საზღვრებში.⁸² არაგაწი თუ მაინცდამაინც არაგაწოტნს გულისხმობს, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ გარკვეულ დროს შირაკის საზღვრები აღმოსავლეთით გაფართოებულა არაგაწოტნის ხარჯზე; ეს დრო კი არაუგვიანეს VII საუკუნის მეორე ნახევრისა უნდა ყოფილიყო, რადგან შირაკისა და არშარუნიქის უფლის, ნერსე პატრიკის სამშენებლო წარწერა თალინიდან (695 წლამდე)⁸³ ამ მხარეზე კამსარაკანთა უფლებებს უეჭველს ხდის. ამაზევე მეტყველებს ანანია შირაკაცის ამოცანებში თალინის ნერსე კამსარაკანის სადგომად დასახელება.⁸⁴ ისიც ნიშანდობლივია, რომ „აშხარაცუიცის“ ვრცელ რედაქციაში არაგაწოტნი არ გვხვდება.

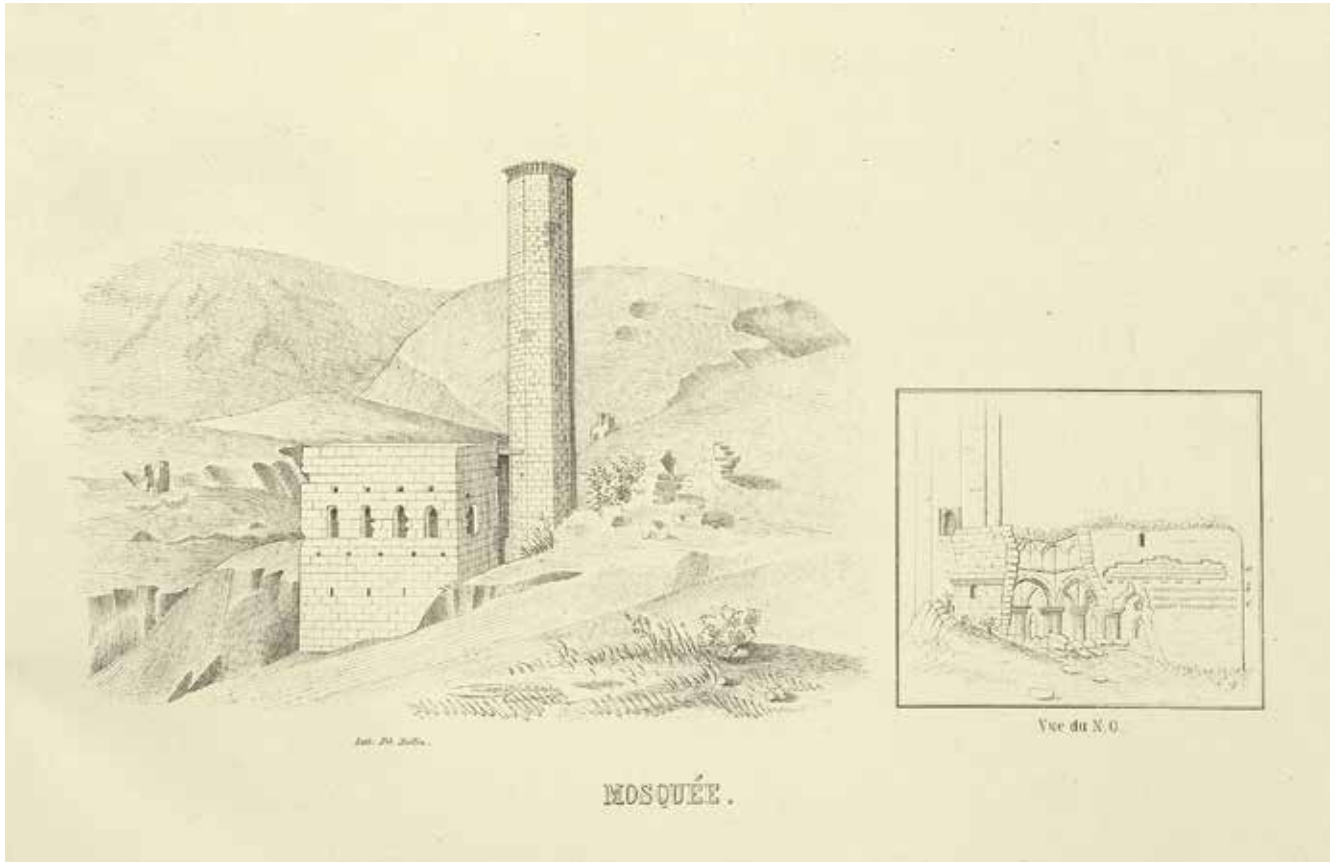
ზემოთ დავინახეთ, რომ სომეხი ავტორები დპრევანქის მონასტერს ერთხმად ანის-შირაკში ათავსებენ. ეს მონოფიზიტური საგანე არუჭის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არაგაწის მასივის სამხრეთ კალთებზე მდებარეობს. მაშასადამე, შირაკის საზღვრები არაგაწოტნის მიმართულებით მომდევნო ხანაშიც იზრდება.

შადადიანთა სამფლობელოები, ძირითადად, შირაკსა და არშარუნიქს მოიცავდა. ანისის საამიროში, ბიზანტიური „ანისისა და დიდი არმენიისგან“ განსხვავებით, აღარ შედიოდა სურბმარი – მას საკუთარი ამირა განაგებდა⁸⁵ – და ხორ ვირაპი. არშარუნიქის დასავლეთი ნაწილი კეჩრორის ამირას ეპყრა.⁸⁶ საამიროებს შორის ცილობის საგანს წარმოადგენდა წარაქარის ციხე, რომელსაც ანელი ეპისკოპოსები მამულად თვლიდნენ.⁸⁷ 1186 წელს ანელებმა, ხანმოკლე მარცხის შემდეგ, „აიღეს წარაქარი“ და „უმოწყალოდ გაჟლიტეს ყველა იქ [მყოფი]“.⁸⁸ ანელი შადადიანები ხელს კალზევანსაც ადებდნენ.⁸⁹ ამ პოლიტიკური ტენდენციების გამოძახილს წარმოადგენს ვარდანის „გეოგრაფიაში“ კამრჯაძორის (ტექსტშია კარმნაჯაძორი) მონასტრის – მდებარეობს არშარუნიქის გავარში, კალზევანის მახლობლად⁹⁰ – ხან არშარუნიქში, ხან შირაკში ლოკალიზება.⁹¹ ანალოგიურ მოვლენას ქართულ სინამდვილეშიც ვხვდებით (ვეჟინის მონაცვლეობა კახეთ-ჭერეთში), რაც ქვეყანათა ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარებით აიხსნება.⁹² არშარუნიქის აღმოსავლეთი ნაწილი, ციხე ბაკრანი ანუ ბავარანი სურმარის მახლობლად, ისევე როგორც მრენი ციხესიმაგრითურთ, შადადიანებს ეკუთვნოდა.⁹³ აღმოსავლეთის

საზღვრების გასარკვევად მნიშვნელოვანია მხითარ გოშის ცნობა ათაბაგ ელდიგუზისა და სულთნის „ანისის საზღვრებში“ მოულოდნელი მისვლის, აშნაკისა და თალინის „მიტაცებისა“ და სიმაგრეების დაწვის შესახებ.⁹⁴ სომხური წყაროს ჩვენებას არაბული ეპიგრაფიკაც ეთანხმება: სულთან იბნ მაჰმუდის სამშენებლო წარწერა თალინის ციხიდან ამ მხარეზე ანელ ამირათა ძალაუფლების გავრცელებას მოწმობს.⁹⁵ ანისის შადადიანთა საბრძანებელს ამბერდსაც მიაკუთვნებენ;⁹⁶ თუმცა ამბერდის ციხის კედლებზე მხარგრძელთა შემორჩენილი წარწერა⁹⁷ სულაც არ ნიშნავს ამბერდის ქვეყანაზე მინცდამინც შადადიანების ხელისუფლების გავრცელებას. საამისო საბუთად არც თალინის ფლობა გამოდგება; მით უფრო მიუღებელია ანელი შადადიანებისთვის დვინის მიკუთვნება (სურ. 7).⁹⁸

ანისის საამიროს საზღვრების დადგენა წარმოდგენას გვიქმნის ანისის ქვეყნის საზღვრებზე, მით უფრო, რომ ცნობათა ნაწილი ანისის საამიროს საქართველოს სამეფოში ინკორპორაციის პერიოდს ეხება. ქართულ წყაროთა (დავით აღმაშენებლის ანდერძი, ლაშაგიორგის დროინდელი მემატიანე, ჟამთააღმწერელი) მონაცემებზე დაყრდნობით უეჭველად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ანისი და ამბერდი დამოუკიდებელ ქვეყნებს წარმოადგენდა და საზღვარი მათ შორის არაგაწზე გადიოდა. ჩრდილოეთისა და დასავლეთის საზღვრებიც, ვფიქრობთ, კვლავაც იმ სიმაღლეებსა და ქედებს გასდევდა, რომლებიც ანის-შირაკს ყარსის ზეგნისგან, აბოცისგან და ლორე-ტაშირისგან გამოყოფდა. „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შემავალ თხზულებათა მიხედვით, XII საუკუნის 20-იან და 60-70-იან წლებში კალბევანი და „ყოველი ჯევნები კლდოვანი და ქალაქები აშორნისა“, ანუ დიგორსა და არაქსს შორის მდებარე არშარუნიქი,⁹⁹ ცალკე ქვეყანაა¹⁰⁰ და ანისში არ შედის. წინააღმდეგობა ბემოთგანხილულ მონაცემებთან არ უნდა იყოს: გასათვალისწინებელია პოლიტიკური გეოგრაფიის ცვალებადობა დროსა და სივრცეში; ანისის ამირები, ეპისკოპოსები და ნახარალები კალბევან-არშარუნიქში, შესაძლებელია, ფლობდნენ როგორც მთელ თემებს, ისე ცალკეულ ციხესიმაგრეებსა და მონასტრებს. ქართულ სახელმწიფოში ანისის ქვეყანა მოიცავდა არშარუნიქის იმ ნაწილს, რომელიც დიგორის ქვემო წელსა და არაქსს შორის მდებარეობდა.¹⁰¹

დასასრულს, ვარდანის ერთ ცნობასაც უნდა შევხებით. თავისი დროის ეს შესანიშნავი მოაზროვნე გეოგრაფიულ ტრაქტატში აღნიშნავს, რომ „ძორაგეტი არის ანისი და შირაკის გავარი“.¹⁰² ამ ცნობაზე დაყრდნობით, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქვამენ თვალსაზრისს, რომ ანი-შირაკს ძორაგეტიც ეწოდებოდა. უკვე მ. სენ-მარტენი სრულიად მართებულად მიუთითებდა, რომ „აშხარაცუიცის“ ავტორი ამ ადგილას ცდებოდა.¹⁰³ ქართული და სომხური წყაროები ძორაკერტს ტაშირის ერთ-ერთ თემს უწოდებდნენ, სამშვილდარ-ძორაკეტელებად კი ლორე-ტაშირის მეფეებს უხმობდნენ;¹⁰⁴ აღსანიშნავია, რომ იგივე პოლიტიკურ-გეოგრაფიული ტერმინოლოგია ვარდანის „ისტორიაშიც“ გვხვდება.¹⁰⁵ ძორაგეტი დღესაც ჰქვია მდინარეს, რომელიც ლორეს დაბლობზე მიედინება და დებედას მარცხენა შენაკადს ქმნის. ძორაგეტის ანისთან გაიგივებას მხოლოდ

შეცდომად ვერ ჩავთვლით, თუ ვარდანის შემდეგ მტკიცებასაც გავითვალისწინებთ: „ქალაქი კარი ანისია“.¹⁰⁶ ისეთ განათლებულ ავტორს, როგორც ვარდანი იყო, შეუძლებელია არ ცოდნოდა, რომ ძორაგეტი (= ლორე-ტაშირი) და მით უფრო, კარი, ანისისგან დამოუკიდებელი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნები იყო. ამიტომ იბადება კითხვა, ვარდანის ეს ორი რეპლიკა ხომ არ არის რემინისცენცია სომხური „თანამეგობრობისა“, ანუ იმ დროისა, როდესაც – ერთ სომეხ მემატიანეს რომ დავესესხოთ – კარშიც და ლორე-ტაშირშიც სომეხ მეფეთა გვარიდან გამოსული ბაგრატუნები ისხდნენ, სამეფო ხელისუფლება სომეხთა მეფის ბრძანებით ეპყრათ და შირაკის სახლს ემორჩილებოდნენ.¹⁰⁷

სურ. 7. ანისი, მანუჩეს მეჩეთი. წიგნიდან - Brosset 1861

ტერიტორიული დანაწილება

იოანე დრასხანაკერტცის ცნობით, აშოტ ერკათმა (914-928/9) „მოკლე ხანში დაიპყრო და დაიმორჩილა თავისი მამის სამფლობელოს ყველა სიმაგრე, რომლებიც ოსტიკანს ჰქონდა დაპყრობილი... მან ზღუდით, მცველებითა და დიდძალი საზრდოთი გაამაგრა და მოამარაგა ციხესიმაგრეები... წავიდა გუგარეთის მხარეებისაკენ და თავისი სამფლობელოს სიმაგრეებიც დაიპყრო და დაიმორჩილა“.¹⁰⁸ ცნობიდან ჩანს, რომ სომხეთში, ისევე როგორც თანადროულ საქართველოში, ხელისუფლება ციხეში მატერიალიზდებოდა – ვინც ფლობდა ციხეს, ის ფლობდა ქვეყანასაც.¹⁰⁹ ეს საციხისთავო ქვეყნები რომელიმე ცენტრის ირგვლივ იკრიბებოდა და უფრო დიდ ქვეყანას ქმნიდა. იმავე

ავტორს შირაკის პუნქტებიდან დასახელებული აქვს ერაზგავორი, იგივე შირაკავანი და ანისის ციხე,¹¹⁰ როგორც ჩანს, ყველაზე მნიშვნელოვანი ორი ცენტრი. შირაკავანმა და ანისმა შირაკი ორ მიკროქვეყნად გაჰყო: „შირაკავანის ქვეყანა და ქალაქ ანისის თემი“.¹¹¹ XVII საუკუნის ავტორის, ჰაკობ კარნეცის თხზულებაში დადასტურებული ეს მწიგნობრული ტერმინები¹¹² მოწმობს, რომ ამგვარი ისტორიულ-გეოგრაფიული დანაწილება თუ X საუკუნისთვის (იოანე დრასხანაკერტცის დროისთვის) მომხდარი არ არის (ოლონდ, *ანისის ციხის თემი* იქნებოდა მაშინ), მომდევნო პერიოდში მაინც ფაქტია, თანაც XIV საუკუნის დასაწყისამდე, ანუ, ანისის დაცემამდე.

ანის-შირაკის ტერიტორიულ დანაწილებაზე ცნობებს გვაწვდის ქართული წყაროც. „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა და მწყემსთა ნუსხის“ მიხედვით, ანელი ეპისკოპოსის სამწყსოში შედიოდა „სულა ბარიშტიანი და შირაკიანი და ბარასბერეთი“.¹¹³ ბარიშტიანი იგივე ბარიშაია. ქართულ წყაროებში მის შესახებ, თითქმის, არანაირი ცნობები არ მოგვეპოვება. ადრე შუა საუკუნეების სომხურ საისტორიო მწერლობაში ის ვანანდის ერთ-ერთ სოფლად მოიხსენება;¹¹⁴ მის პარალელურ ფორმად დადასტურებული გვაქვს არფაიკი – მთებითა და დაბლობებით გარშემორტყმული ციხესიმაგრე, სადაც იმპერატორ კონსტანტი II-ის (641-668) მოწინააღმდეგე სომეხი ნახარაები და მათი მოკავშირე ქართველები იყვნენ გამაგრებულნი.¹¹⁵

წყაროები, თითქოს, იმასაც მიანიშნებენ, რომ შირაკის საზღვრები დროდადრო მეზობელი ვანანდის ხარჯზე ფართოვდებოდა. 1021 წლით დათარიღებული ერთი სომხური მინაწერი გვამცნობს, რომ ბრძოლა მეფე გიორგი I-სა და იმპერატორ ბასილი II-ს შორის მომხდარა შირაკის ველზე.¹¹⁶ სხვა ავტორები ბრძოლის ადგილს უჩვენებენ კოლასა თუ მის მახლობლად, სოფელ შირიმში, ან კიდევე პალაკაციოს ტბის მიდამოებში.¹¹⁷ წყაროთა ცნობები ერთმანეთს არ ეწინააღმდეგება, რადგან სამივე ქვეყანა (კოლა, პალაკაციო, შირაკი) საკმაოდ ახლოსაა ერთმანეთთან და საომარი შეტაკებებიც მათ მიდამოებში,¹¹⁸ საქართველოს სამეფოსა და სომხეთის საზღვარზე, მოხდებოდა. კოლა-პალაკაციოს საზღვრებამდე განვრცობილი „შირაკის ველი“, ცხადია, ბარიშატსა და ყარსის უკიდურეს ჩრდილოეთ ნაწილს ფარავს.

ბარიშატის ზუსტი ბედი ქართულ სახელმწიფოში უცნობია. საფიქრებელია, რომ ის „კარულისა და მისი ქუეყანათა“ რიცხვს მიეკუთვნებოდა. ასეთ შემთხვევაში, საქართველოს სამეფოში ინკორპორირებისთანავე (XIII საუკუნის დასაწყისი) ბარიშატს ახალციხელები დაეუფლებოდნენ, იმავე საუკუნის 70-იანი წლებიდან – მანკაბერდელები, ხოლო XIII-XIV საუკუნეების მიჯნაზე „მოსცა ყაენმან ყაზან კარი და მიმდგომი მისი ქუეყანა“ ბექა ჯაყელს. ჯაყელთა მფლობელობა კარის ქვეყნებში XIV საუკუნის 60-80-იან წლებამდე გაგრძელდა;¹¹⁹ ბარიშატში, შესაძლებელია – საუკუნის მიწურულამდეც.

გვიანდელი ავტორებისთვის ბარიშატი ცალკე ქვეყანაა.¹²⁰ თურქული წყაროების მიხედვით, ბარიშატი ყარსის ვილაიეთის სანჯაყია.¹²¹ ოსმალური დავთრები ხანდახან განასხვავებს ზემო და ქვემო

ზარუშატის ლივებს,¹²² ან ზემო და ქვემო ნაპიებს ზარუშატის ლივა-ში.¹²³ ზარუშატის ცენტრი თანამოსახელე ციხე ყოფილა. ევლია ჩე-ლების აღწერით, „სანჯაყის ბეგის სადგომი ციხე ... გაშლილ, ლამაზ ადგილას, მაღალ გორაკზე მდებარეობს. ძლიერი ოთხკუთხა ციხეა, მაგრამ მაინცდამაინც დიდი არ არის. მის შიგნით და გარეთ სამა-სი სახლია.“¹²⁴ ციხის აგება სპარსეთის შაჰებს მიეწერებოდა.¹²⁵ პაპუნა ორბელიანის თანახმად, „ყარსის ციხის მახლობელ ციხე იყო მაგარი და ძველთაგანვე თლილის ქვით გაკეთებული, რომ მის ციხის სიკე-თეს ყოველი მნახავი აქებდეს, რომელსა ეწოდებოდა ციხე ზარისა-ტისა“.¹²⁶ ზარუშატი დღევანდელ არფაჩაისთან ლოკალიზდება,¹²⁷ შე-საბამისად, ზარუშტიანი ანუ ზარუშატის ქვეყანა არფაჩაის სანახებს უნდა მოიცავდეს.

* * *

შირაკოანი, „სულა ზარუშტიანის“ მსგავსად, ქვეყანას გულისხმობს. მართლაც, გვიანდელ სომხურ წყაროებში გვხვდება „შირაკავანის ქვეყანა“/შირაკვანი, როგორც „ქალაქ ანისის თემის“ (= ქართული წყაროს მალასბერდის) ან გელარქუნის ტოლფარდი და მათთან შე-პირისპირებული ტერმინი.¹²⁸ „მეფეთა ცხოვრებამ“ ჩვენთვის საინტე-რესო ხორონიმი „შირაკუანის“ ფორმით შემოინახა, როგორც მთე-ლი შირაკის აღმნიშვნელი ტერმინი: „შევიდეს ესენი სომხითს და ... წარმოსტყუენეს შირაკუანი და ვანანდი ბაგრევანადმდე და ბასია-ნამდე...“ – მოგვითხრობს ლეონტი მროველი.¹²⁹ უამთააღმწერელთან დასტურდება „შირაკავანი“ და ანისის ქვეყნის ანუ შირაკის ერთ-ერთ დასახლებას აღნიშნავს.¹³⁰

შირაკავანი, მერმინდელი ბაშ-შურაგელი, ხშირად გვხვდება სომხურ წყაროებში შემდეგი ფორმით: *սյանն Շիրակայ* (შირაკის დაბა),¹³¹ *Շիրակսյան*¹³² ან *Շիրակյան*.¹³³ ქართული შირაკოანი/შირა-კუანი, ერთი შეხედვით, შირაკავანის შერყვნილ ფორმად შეიძლება ჩავთვალოთ, თუმცა საკითხი ამით არ ამოიწურება. ბაგნაირის XIII საუკუნის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დამოწმებული გვაქვს ადგილის სახელი *Շիրակուան*,¹³⁴ რომელიც, გრამატიკული ნორმების დაცვით, იკითხება შირაკუანად, ან, მათ დაუცველად – შირაკოვანად. შირა-კავანს შირაკუან-შირაკოვანად მხოლოდ ბაგნაირის წარწერების ამომკვეთნი არ გამოთქვამდნენ; ტოპონიმის ამგვარი სახეცვლი-ლება უფრო ზოგად მოვლენას წარმოადგენდა, რასაც კარგად აჩვენებს XIII საუკუნის ჰიმატაკარანებში *Շիրակյանեցի – Շիրակունի* მონაცვლეობა.¹³⁵ იმავე პერიოდში შირაკუანად გადაქცევის ტენდენციას ამჟღავნებს „შირაკიც“: ვარდან არეველცი ანანია შირაკაცის ანა-ნია შირაკუნით (*Անանիա Շիրակունի*) მოიხსენიებს; იმავე ავტორის თხზულებაში ვხვდებით შირაკუნის მთავარს ბელიდს (*Բելիդն իշխանն Շիրակունի*).¹³⁶ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ *Շիրակուան*-ი, საიდანაც შირაკოანი და შირაკუანი წარმოდგება, *Շիրակսյան*-ის დიალექტური ვარიანტია. სომხურ წყაროებში ეს ფორმა XIII საუკუნეში დასტურდე-ბა, ქართულში – XI საუკუნეში. რეალურად, ქართულ სინამდვილე-ში ამაზე უწინარეს უნდა გაჩენილიყო – თავდაპირველად შირაკუ-ანი შირაკის მხოლოდ ერთ დასახლებას ერქმეოდა, ხოლო შემდეგ

სურ. 8. ტიგნისის ციხე.
საერთო ხედი სამხრეთიდან

მთელ ქვეყანაზე გავრცელდებოდა; ტერმინის ევოლუციას კი დრო სჭირდებოდა. ქართულ სამწერლობო წრეებში ტერმინი გავრცელდებოდა ქართული მოსახლეობის იმ ნაწილისგან, რომელიც უშუალოდ ესაზღვრებოდა შირაკოვანს და მის სახელდებასაც იცნობდა.

შირაკავანი პირველად სებეოსთან იხსენიება. ბიზანტია-სპარსეთის ომებისას (VI საუკუნის ბოლოსა და VII საუკუნის დასაწყისში) ის მნიშვნელოვანი პუნქტია, სადაც მოწინააღმდეგე მხარეები ბანაკდებიან და ბრძოლებს იხდიან. აქედან კონტროლდება, ერთი მხრივ, შირაკისა და კარის პურიტ მდიდარი მიწები, ხოლო, მეორე მხრივ, დვინსა და თბილისისკენ მიმავალი გზები.¹³⁷ შირაკავანს ზურგს უმაგრებდა ერგინას ციხე, როგორც ჩანს, ციხე-გალავანი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა აფარებდა თავს.¹³⁸

მომდევნო ხანაში შირაკავან-ერაზგავორი ბაგრატუნთა რეზიდენციას და სომეხთა საერო და სასულიერო ცხოვრების ერთ-ერთ დიდ ცენტრს წარმოადგენდა.¹³⁹ მისი დაწინაურებისთვის საგრძნობლად უნდა შეეწყო ხელი სომეხ მეფეთა ექსპანსიონისტურ პოლიტიკას ქვემო ქართლის მიმართულებით.¹⁴⁰ სომხურ წყაროთა მითითებით, ჩრდილოეთის ხალხთა, ანუ გუგარელთა და მათ მეზობელთა, აჯანყების ჩასახშობად გამზადებული სომეხეთის მეფეები შირაკავანში ბანაკდებოდნენ;¹⁴¹ შირაკავანში უცხადებდნენ მორჩილებას ტაშირელი კვირიკიანები ანელ ხელმწიფეებს.¹⁴²

თავისი მნიშვნელობა შირაკავანს ანისის აღზევების შემდგომაც არ დაუკარგავს. 1231 წლის წარწერაში, რომელიც ივანე ათაბაგის და მისი მეუღლის, ხოშაქის სახელით გაცემულ საბუთს წარმოადგენს, იხსენიება „ზემო შირაკის წისქვილის ხარაჯა“, „სოფლელები და ხარკი ციხისა“, იურიდიული ტერმინი „ვათავისუფლეთ“.¹⁴³ 1228 წლის

წარწერაშიც შირაკის სოფლისთვის მინიჭებულ საგადასახადო შეღავათებზეა საუბარი.¹⁴⁴ გამოდის, რომ შირაკავანი სოფლის ტიპის დასახლებას წარმოადგენდა, თუმცა ზოგიერთი მონაცემი განსხვავებული დასკვნის საშუალებასაც იძლევა.

1234 წ. შარაფშაჰ აპირატის ძემ ბაგნაირის ღმრთისმშობლის ეკლესიას შესწირა სამი წისქვილის თვალი შირაკუანში და ჯვრის ველი; მისმა მეუღლემ – შირაკუანში სარიჭ-ფოლოცის ქულბაქს ზემოთ მდებარე ჭლუტის მინდორი, ხოლო ქალიშვილმა – ნალბდნოცნის (ნალბანთა ქუჩის?) საკუთარი ქულბაქებიდან ორი ქულბაქი,¹⁴⁵ დიდი ალბათობით, შირაკუანშივე. ამრიგად, შირაკუან-შირაკავანს აშკარად გამოხატული საქალაქო ელემენტები ახასიათებს (ფოლოცი, ქულბაქი, სახელოსნო). მათ სიახლოვეს სასოფლო-სამეურნეო არეები კიდევ ერთხელ ადასტურებს თეზას, რომ ანატოლიაში საქალაქო და სასოფლო დასახლებები ურთიერთგადაჯატვული იყო.¹⁴⁶

მხარგრძელთა 1231 წლის წარწერა-საბუთი იმითაც არის საინტერესო, რომ დასტურდება ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის, ზემო შირაკის არსებობა, რომლის ცენტრი, იმავე დოკუმენტის ტერმინოლოგიით, „ციხე“ ყოფილა. არ არის გამორიცხული, რომ ეს ფუნქცია ტიგნისის ციხეს ეთავა. ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობას ბაგრატუნთა ზეობის ხანით ან მათი შემდგომი პერიოდით ათარიღებენ;¹⁴⁷ შესაძლებელია, მეორე თვალსაზრისი უფრო სწორიც იყოს, მაგრამ ციხის აღმოცენება „არაფრისგან“ (ex-nihilo), როგორც ანისის ფრანგული მისიის წევრები ამტკიცებენ, ფეოდალურ საზოგადოებაში იშვიათად ხდებოდა. ტიგნისის ციხე ძველი შირაკავანიდან (დღევანდელი ბაშ-შურაგელიდან) ორი კილომეტრის დაშორებით, მთის ტაფობზე აღმართული და არე-მარეზე ბატონობს. ციხე სამხრეთ-დასავლეთით ქედებით ისაზღვრება, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით გაშლილია, თითქოს ღორე-ტაშირისკენ იმზირება. ბაგრატუნთან და შედადიანთა მმართველობისას ის თავისუფლად შეიძლებოდა ყოფილიყო ქვემო ქართლისკენ და თბილისისკენ მიმართული ექსპანსიის ბაზა, ხოლო მხარგრძელთა მფლობელობისას – ღორესა და ანისის მამულების დამაკავშირებელი რგოლი. ასეთი მძლავრი ციხე ბაშ-შურაგელის მიდამოებში სხვა არ შეინიშნება (სურ. 8).

ზემო შირაკი ქართული და სომხური წყაროების შირაკოანს/შირაკავანის ქვეყანას უნდა შეესატყვისებოდეს.

* * *

ზემო შირაკის ანალოგიით საგულისხმებელია ქვემო შირაკიც; დიდი ალბათობით, ის ქართული წყაროს ბარასბერეთს ანუ მაღასბერდს¹⁴⁸ შეესატყვისება. მაღასბერდი კარგად ცნობილი ციხეა; ის ანისიდან სამხრეთ-დასავლეთით, ხუთი კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. აგებულია ახურიანის მარჯვენა ნაპირზე, იმ ადგილას, სადაც მდინარე ორ ბრუნს აკეთებს და შედარებით ადვილად გადასალახავია. ციხე ახურიანზე გადასასვლელ გზებს კეტავდა და ციცაბო კანიონში გამავალ ბილიკებსაც აკონტროლებდა. მაღასბერდის ციხეზე შეინიშნება აღმშენებლობის რამდენიმე ფენა, რომელთაგან უგვიანესი, წარწერის მიხედვით, XVIII საუკუნით თარიღდება. სამშენებლო

ტექნიკას პარალელი ეძებნება XIII საუკუნის ანისშიც.¹⁴⁹ მაღასბერდის ციხის ზემოთ, პლატოს პირზე, გამაგრებული ნასახლარიც აღმოჩნდა. ნანგრევებში დადასტურდა თავისუფალი ჯვრის ტიპის ეკლესიის ფრაგმენტები; მონუმენტურ ნაგებობათა კვალი არ იკითხება.¹⁵⁰ გამოითქვა მოსაზრება, რომ ციხე და ნასახლარი, მიმდებარე სურბურბანული სტრუქტურებით, წარმოადგენდა ერთიან კომპლექსს; ეს ადრე შუა საუკუნეების ციხე-ქალაქი ფართობითაც (დაახლოებით 16 ჰექტარი) და მნიშვნელობითაც ბევრად აღემატებოდა თანადროულ ანისს, რომლის აღმავლობა მხოლოდ მისი გადაედაქალაქების დროიდან იწყება.¹⁵¹

ცნობები მაღასბერდის შესახებ ადრე და განვითარებული შუა საუკუნეების წყაროებში საკმაოდ მწირია. სომხური საისტორიო ტრადიციით, მაღასბერდის მშენებლობა კეისარ მავრიკეს (582-602 წწ.) ლაშქრობებს უკავშირდება; ამასთანავე, წყაროთა მონაცემებში გარკვეული სხვაობაც ვლინდება – ფსევდო შაპუჰ ბაგრატუნი ციხის აგებაზე საუბრობს,¹⁵² ხოლო ზაქარია ქანაქერცი – ქალაქის დაარსებაზე.¹⁵³ ამ უკანასკნელმა, ჩანს, უფრო ძველი გადმოცემები შემოინახა,¹⁵⁴ ფსევდო შაპუჰის თხრობაში, კი, სავარაუდოდ, ავტორის დროისთვის მომხდარი ტოპოგრაფიული და სტრუქტურული ცვლილებები აისახა, სახელდობრ, საქალაქო ცხოვრების დაკნინება და საფორტიფიკაციო დანიშნულების წინა პლანზე წამოწევა.

ქართველთა ბატონობის ხანაშიც მაღასბერდი მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრეა. 1222 წლის ჰიშატაკარანში იხსენიება ქალაქ ანისის კარის ზემო ციხე, სახელად მაღასბერდი და ციხე წარქარი.¹⁵⁵ სომეხი ავტორის „ქალაქ ანისის კარი“ იდენტურია ქართულ წყაროთა „ანისის კარნი“-სა.¹⁵⁶ „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებში „კარის“ დართვა ციხე-ქალაქთა სახელებზე (სამშვილდის კარი, ლორეს კარი) ამ უკანასკნელთა სანახების, მისადგომების (და არა – კარიბჭის) აღსანიშნავად, ჩვეული მოვლენაა.¹⁵⁷ ასეთ ქვეყნებს თავისი „მოკიდებული“ ციხესიმაგრეებიც ჰქონდა (სამშვილდის კარს ფარცხისი ეკუთვნოდა).¹⁵⁸ მსგავს მოვლენას სომხეთის სინამდვილეშიც ვადასტურებთ: XIII საუკუნის ანონიმი ქრონოგრაფის თანახმად, ანისის კართან მეფე დემეტრე I-მა სალთუკი შეიპყრო,¹⁵⁹ გიორგი III-მ – შაჰარმენი,¹⁶⁰ ხოლო თამარმა თურქები შამქორის კართან დაამარცხა¹⁶¹ (შდრ.: „განძას და შამქორს საშუალ“¹⁶²). „კარის“ ქვეყნის აღმნიშვნელ ტერმინად გამოყენება კარგად ჩანს სტეფანოს ორბელიანთანაც: აღფარსლანმა აიღო ანისი, კარი, შირაკი და სხვა ქვეყნები ვიდრე თბილისის კარამდე;¹⁶³ ტარსაიჭ ორბელის სამფლობელოები ბარკუშატის კარიდან ბიჯნისის საზღვრებამდე ვრცელდებოდა¹⁶⁴ და სხვ. ამრიგად, ქართული და სომხური წყაროების ურთიერთშეპირისპირებით შირაკში დასტურდება კიდევ ერთი მიკროქვეყანა – „ანისის კარი“, რომლის ფორპოსტს მაღასბერდის ციხე წარმოადგენდა. როგორც ვხედავთ, გარკვეულ დროს ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნების სახელდება ერთნაირი ყოფილა ქართულშიც და სომხურშიც.¹⁶⁵ ჩვენთვის საინტერესო ანდერძ-მინაწერში მაღასბერდის ციხის „ზემოლობა“, შესაძლებელია, წარქართან – ეს უკანასკნელი კარის სამხრეთით, კეჩრორის თემში მდებარეობდა¹⁶⁶ – მიმართება-

სურ. 9. მაღასბერდის ციხე-საერთო ხედი

შია განსაზღვრული. XIV საუკუნეში მაღასბერდში, სავარაუდოდ, გარაფხანაც მოქმედებდა.¹⁶⁷ „სანამ ქვეყანაში ძალაუფლება ქრისტიანებს ეპყრათ, მაღასბერდსაც ისინი ფლობდნენ“ – ამბობს გაქარია ქანაქერცი და იქვე დასძენს: „ხოლო, როდესაც ქვეყანა სპარსელებმა იგდეს ხელთ, მაღასბერდიც მათ დარჩა“.¹⁶⁸ „ქრისტიანებს“ ქვეშ ავტორი ქართველებს გულისხმობს, რადგან მისივე სხვა ცნობით შირაკის ქვეყანა და კარბის თემი ქართველ მეფეთა საბრძანებელს წარმოადგენდა (სურ. 9).¹⁶⁹

ქართულში მაღასბერდი პოლისემური სახელია – ის აღნიშნავს ციხე-ქალაქსაც და მის ქვეყანასაც, ხოლო სომხურში – მხოლოდ ცენტრს; მისი შესავალი სოფლებით შექმნილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერიტორია კი ქალაქ ანისის თემის ან ჰიპოთეტური ქვემო შირაკის სახელით მოიხსენიება. განსხვავება, თავისთავად, საყურადღებოა, თუმცა ჩვენთვის იმ გარემოებას აქვს მნიშვნელობა, რომ უკვე XIII საუკუნეში დოკუმენტურად დასტურდება შირაკის ისეთი დაყოფა, როგორსაც სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხაში ვხვდებით.

* * *

XVII საუკუნის სომხურ საისტორიო მწერლობაში კვლავ იხმარება შირაკი,¹⁷⁰ შირაკვანი¹⁷¹ ან შირაკვანის გავარი.¹⁷² მაგრამ XVI საუკუნის დასაწყისში ან ამაზე ადრეც ჩნდება ხორონიმი შორაგელი/შურაგელი. ნ. ადონცის თანახმად, ეს გეოგრაფიული სახელი შირაკ-გავარისა ან შირაკ-ავანისგან წარმოდგება.¹⁷³ ევლია ჩელებისთან შემონახული ხალხური ეტიმოლოგიით, ციხე-ქალაქი ააშენა სულთან ჰუსეინ

სურ. 10. ანისი, ქალწულთა ციხის ეკლესია. საერთო ხედი, ჩრდილო-დასავლეთიდან

ბაიკარამ ექიმ შურაგერის მითითებით.¹⁷⁴ ცნობა იმდენადაა საინტერესო, რამდენადაც ტოპონიმის დამკვიდრებას თურქმანთა ბატონობას უკავშირებს. იმავე ავტორის ჩვენებით, შორაგელის „ნაჰიების უმრავლესობა არფაჩაის გაღმა მდებარეობს, ერევნის მფლობელობაშია. აქეთა ნაპირი მთლიანად ყარსის საბრძანებელშია“,¹⁷⁵ ანუ შორაგელი მოიცავდა არფაჩაი-ახურიანის როგორც მარცხენა, ისე მარჯვენა სანაპიროს. ოსმალთა ისტორიკოსს კიდევ ერთი ნიშანდობლივი ცნობა მოეპოვება შორაგელის საზღვრების დადგენისათვის: „მაღაზბერდის ციხე – წერს იგი – სპარსელთა შურაგელის ციხის მიწაა“. ¹⁷⁶ გამოდის, რომ შორაგელი ქვემო შირაკსაც მოიცავდა და, ამდენად, მთელ ანის-შირაკის ქვეყანას ფარავდა. ასეთი მნიშვნელობით უნდა იხმარებოდეს ეს ხორონიმი XVI-XVII საუკუნეთა სხვა ავტორების – ჰასან რუმელუს, ისქანდერ მუნშისა და იბრაჰიმ ფეჩევის – თხზულებებში.¹⁷⁷

გეოგრაფიულმა და პოლიტიკურმა ფაქტორებმა, განსაკუთრებით კი, ორად გახლეჩა, თავისი დალი დაასვა შორაგელის ისტორიულ-გეოგრაფიულ განვითარებას. სტრატეგიულმა მდებარეობამ და ძლიერმა ეკონომიკურმა ბაზამ ხელი შეუწყო მაღასბერდის მფლობელს, საკუთარი სასულთნო შეექმნა. მაღასბერდის სულთანს უკვე XVII საუკუნის პირველ ნახევარში ვხვდებით.¹⁷⁸ ოსმალებს, მართალია, 1639 წლის ზავით მაღასბერდის მოთხრის ვალდებულება ჰქონდათ აღებული,¹⁷⁹ მაგრამ ომის შემდეგ კიდევ უფრო გაამაგრეს და მირ-ლივას საჯდომად აქციეს.¹⁸⁰ სასულთნოს სხვა ციხეებიდან წყაროებში დასახელებულია ანისი,¹⁸¹ რომელიც XVIII საუკუნის ბოლოს ჯერ ისევ მოქმედი ციხე ყოფილა.¹⁸²

არფაჩაის მარჯვენა ნაპირის ჩრდილოეთი ნაწილი შორაგელის ნაჰიეში ან შორაგელის ლივაში იყო გაერთიანებული.¹⁸³ შორაგელი „საჭირო და მნიშვნელოვან ციხეთაგანი“ ყოფილა, განსაკუთრებით – თურქეთ-სპარსეთის ომების დროს.¹⁸⁴ ისქანდერ მუნშის „ისტორიაში“ რამდენჯერმე იხსენიება აღჯაყალა.¹⁸⁵ ვახუშტი ბაგრატიონი თეთრიციხეს აბოცისა და შირაკის საზღვარზე, ახურიანის მარჯვენა სანაპიროზე უჩვენებს.¹⁸⁶ კავკასიის მხარის ხუთვერსიან რუკაზე, სომხეთში, თალინის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ზემო და ქვემო აღჯაყალაა დატანილი.¹⁸⁷ გარდა ამისა, თურქული დავთრებით ცნობილია აღჩა კალას ნაჰიე შორაგელის ლივაში;¹⁸⁸ ცხადია, ამავე სახელწოდების სოფელიც არსებობდა. აღჩა კალას ნაჰიეში აღირიცხებოდა სოფ. კარა კალე.¹⁸⁹ ეს უკანასკნელი, ზოგჯერ, შორაგელის ნაჰიეშია ნაჩვენები.¹⁹⁰ ამ სახელწოდების სოფლები დღემდე არსებობს; ერთ-ერთი არფაჩაის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით ათი კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ის კარის ქვეყანას, უფრო ზუსტად, ბარიშატს ეკუთვნის. შორაგელ-შირაკის გაფართოება მოსაზღვრე ქვეყნების ხარჯზე სავსებით დასაშვებია, მაგრამ დრო და პირობები უცნობი რჩება. შორაგელის ნაჰიეს სოფლებიდან საინტერესოა, ასევე, ველ კალე. ტოპონიმები აღჩა კალა, კარა კალე და ველ კალე იმის მოწმობაა, რომ იქ ციხეები მდგარა. სამწუხაროდ, არც ადგილმდებარეობაა ცნობილი და არც სხვა ცნობები მოგვეპოვება, რომ მათ არსსა და ცხოვრების ეტაპებზე,

უფრო ზოგადად კი შორაგელ-შირაკის ცენტრებზე, თავდაცვით სისტემასა და სამიმოსვლო ქსელზე ვისაუბროთ.

ზუსტად ლოკალიზდება შორაგელის ლივის თუ ნაჭიეს აღმოსავლეთ საზღვარზე განლაგებული ციხეები: ბაშ-შორაგელი, უზუნ-ქილისი და ყიზილ-ჩახჩახი.¹⁹¹ სიმაგრეთა კონცენტრაცია პირდაპირპროპორციული იყო მოსაზღვრე ქვეყნის – შორაგელის სასულთნოს – დასახლების ინტენსივობისა (შესაბამისად, მოლაშქრეთა მობილიზაციის) და იქიდან მომავალი გზის მნიშვნელობის.

არფაჩაის მარცხენა სანაპიროზე შორაგელის, შერაბხანეს და ელის ნაჭიე შეიქმნა; მას მეღიქი განაგებდა.¹⁹² მოგვიანებით ეს ოლქი დაიშალა და შორაგელის სასულთნო გამოიყო.¹⁹³ XVIII საუკუნის მიწურულს სასულთნოს ცენტრი შორაგელის ციხე ყოფილა.¹⁹⁴ მისი ლოკალიზაცია უცნობია. XIX საუკუნის დასაწყისში შორაგელის სულტნის რეზიდენციას არტიკი წარმოადგენდა.¹⁹⁵

შორაგელის სასულტნო სამხრეთით მდებარე ქვეყნების ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის შესახებ ცნობები არ გავგანინია. რუსეთ-ირანის 1804-1813 წლების ომის ამსახველი მასალებიდან ირკვევა, რომ სამხრეთის ცენტრად თალინი მოიაზრებოდა: მოხერხებული მდებარეობა ერევან-ყარსის დამაკავშირებელ მაგისტრალზე, სტაბილური სამეურნეო ბაზა (მემინდვრეობა-მეხორბლეობა), ადვილი წვდომა თურქეთის საზღვრებში მარილსა და სხვა საჭირო პროდუქტებზე არაქსის ორივე სანაპიროზე განფენილ სოფლებს თალინისკენ იზიდავდა და მის ქვეყნად აყალიბებდა.¹⁹⁶ თალინის სტრატეგიული მდებარეობა ეკავა შორაგელთან და ბამბაკთან მიმართებაშიც: როდესაც სპარსელებმა თალინში ციხე-სიმაგრის აგება დაიწყეს, რუსეთის ხელისუფლებამ გადაწყვიტა, რომ ეს საფრთხეს შეუქმნიდა შორაგელსა და ბამბაკს და სამხედრო მოქმედებების გააქტიურებით მოწინააღმდეგეს განზრახვაზე ხელი ააღებინა.¹⁹⁷ იმავე მასალებში საინტერესო ცნობებია დაცული შორაგელის სასულთნოს სამხრეთი საზღვრების შესახებ. 1813 წლის გულისტანის ზავით საზღვარი გასდევდა მასტარასა და არტიკს შორის გამავალ ქედებს, არფაჩაიდან არაგაწამდე,¹⁹⁸ ანუ ისე, როგორც 1812 წლის სამშვიდობო პროექტში იყო ჩადებული.¹⁹⁹ 1825 წლის 30 მარტით დათარიღებულ წერილში აბას-მირზასადმი საქართველოს მთავარმართებელი ალ. ერმოლოვი (1816-1827) კიდევ უფრო აკონკრეტებს ამ მიჯნას: არფაჩაისა და ყარსჩაის შეერთების ადგილიდან პირდაპირი ხაზით დაშკალამდე, იქიდან ნასოფლარ სეგუტლუზე გავლით გადაკვეთს ბალიკჩაის და მისი მარჯვენა სანაპიროს აყოლებით მიადგება ალაგებს. შორაგლელებს უნარჩუნდებოდათ ბალიკჩაიდან გამოყვანილი არხებით სარგებლობის უფლება.²⁰⁰ საზღვრის ასეთი დადგენა ნებისმიერი რომ არ ყოფილა, კარგად მოწმობს ორონიმი შორაგელის მთა, რომელიც თანამოსახელე პროვინციის განფენილობის საზღვრის მაჩვენებელია და ხუთვერსიან რუკაზეც აღნიშნულ წყალგამყოფ ხაზზეა დატანილი. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ შირაკ-შორაგელის ამგვარი ტერიტორიული დანაწილება, გარკვეულწილად, განვითარებული შუა საუკუნეების ტრადიციით – გემო და ქვემო შირაკზე მოგონებით – საზრდოობდა.

ფიზიკური და ეკონომიკური გეოგრაფია. გზები

ისტორიული შირაკი მაღალი მთებით შემოსაზღვრული ვრცელი უტყეო პლატოა, რომელიც ზღვის დონიდან 1600-1800 მ. მდებარეობს. მისი ვულკანური ქანები წარმოდგენილია ბაზალტით, ტრაქიტით (ქვედა შრე) და ტუფით (ზედა, მეტად ძლიერი შრე). გავრცელებულია შავმიწა ნიადაგი. პლატო ხასიათდება მკაცრი ზამთრით და ცხელი ზაფხულით; აბსოლუტური ტემპერატურა, შესაბამისად -41° -ს და $+36^{\circ}$ -ს აღწევს. გაზაფხული და შემოდგომა სუსხიანია. საშუალო წლიური ტემპერატურა $+6^{\circ}$ -ია. შირაკის პლატო ზამთარში უხვთოვლიანია, ზაფხულობით ბალახით იფარება.

შირაკის მთავარი სასიცოცხლო არტერია მდ. ახურიანია. მისი წყლები ძველთაგანვე გამოიყენებოდა სარწყავად და სასმელად; მდიდარია თევზით. მდინარის დახრამული ნაპირები თავდაცვის შესანიშნავ საშუალებას წარმოადგენდა (სურ. 10).²⁰¹

ფიზიკურმა გეოგრაფიამ შირაკის ზეგანის მეურნეობის მაპროფილებელ დარგებად იმთავითვე მემინდვრეობა და მესაქონლეობა განსაზღვრა. ისტორიის საკმაოდ ადრეულ ეტაპზე ხალხურმა ტრადიციამ მხარის ნაყოფიერება და ეკონომიკური სიძლიერე მითიური ეთნარქ-ეპონიმის, შარას „ღორმუცელობასა და მრავალშვილიანობაში“ გარდასახა და მოარული ანდაზითაც გააფორმა: „უკეთუ შენ შარას საყლაპავი მილი გაქვს, ჩვენ შირაკის ბეღელთა მფლობელნი არა ვართ“.²⁰² საუკუნეთა განმავლობაში შირაკი მეხორბლეობის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კერას წარმოადგენდა, რაც მოსახლეობისთვის შეწერილ გადასახადებშიც აისახა.

ლაპიდარულ წარწერებში წისქვილებისა და ზეთსახდელების ხშირი მოხსენიება როგორც ხორბლეული, ისე ტექნიკური კულტურების ფართო გავრცელებაზე მეტყველებს.

ალაგ-ალაგ მეხილეობა-მევენახეობასაც მისდევდნენ. ამ ინტენსიური სასოფლო-სამეურნეო დარგების კერებად მრენი, თალინი და აშნაკი მოჩანს. ხილს და ყურძენს შირაკავანიდანაც ეზიდებოდნენ. ზვრებს და მინდვრებს სახელები ჰქონდა; ერთ-ერთი გამორჩეული ვენახი ავეტმანის ანუ ხარების სახელობისა ყოფილა. ღვინოზე დიდი მოთხოვნა იყო როგორც საერო, ისე სასულიერო წრეებში. ვენახებს ხშირად მონასტრებს სწირავდნენ. შირაკის ზეგანი წყლის რესურსებით ღარიბია,²⁰³ ამიტომ წყლით სარგებლობით რეგულირებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა შუა საუკუნეების ანი-შირაკში. ერთი წარწერა-საბუთით, მონასტრის მამები წყლის უკანონო გამოყენებისთვის ეკლესიიდან განკვეთითაც იმუქრებოდნენ. სარწყავი წყლით სარგებლობა სახელმწიფო შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროსაც წარმოადგენდა.²⁰⁴

მიწათმოქმედებასთან ერთად შირაკის ეკონომიკაში დიდ როლს თამაშობდა მესაქონლეობა (გადასახადები საუღლე ხარზე, სახედარზე, ხბოს ტყავი...), მეფუტკრეობა, ასევე ქვის კარიერის დამუშავება.

ასეთი იყო, უმთავრეს ხაზებში, ანის-შირაკის ეკონომიკური გეოგრაფია X-XIII საუკუნეებში.²⁰⁵ არსებითად ის არც მომდევნო საუკუნეებში შეცვლილა.

სურ. 11. მრენის ტაძარი.
ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან

მზარდი მოთხოვნა პურზე, ღვინოზე/ვენახზე, ხილზე, ტყეზე, ბა-
ლახზე, სამშენებლო ქვასა თუ მარილზე შირაკის სხვადასხვა კუთხეს
ერთმანეთთან აკავშირებდა, ერთ ქვეყნად კრავდა. ეს კავშირები
არც მას შემდეგ დარღვეულა, რაც სპარსეთმა და ოსმალეთმა შირა-
კი ორად გახლიჩეს. ზამთარში შორაგელი, ბამბაკთან ერთად საქარ-
თველოს დანარჩენ მხარეებს მოწყვეტილი, პურიტ მაღასბერდიდან
მარაგდებოდა,²⁰⁶ ხოლო ზაფხულობით მაღასბერდის პირუტყვი სა-
ბალახედ შორაგელს მიდიოდა.²⁰⁷ ორად გახლიჩილი ქვეყნის ეკო-
ნომიკურ ურთიერთობათა ერთ-ერთ გვიანდელ მატერიალურ მოწ-
მობად ანისში აღმოჩენილი ქართული თეთრიც (1831 წ.) გამოდგებო-
და.²⁰⁸

* * *

კავშირურთიერთობები გზებით ხორციელდებოდა. გზა და წყალი
ანის-შირაკის დასახლებებსაც განსაზღვრავდა (უმთავრესად, მდი-
ნარის გასწვრივ),²⁰⁹ უფრო ზუსტად, სამივე კომპონენტი ურთიერთ-
ზემოქმედებდა. უადრეს წერილობით მოწმობას უსახელო სომხურ
გეოგრაფიაში ვხვდებით. „აშხარაცუიცის“ ვრცელ რედაქციაში შირა-
კისა და არშარუნიქის პუნქტებიდან დასახელებულია მავრიკოპო-
ლის-შირაკაშატი, ანისი, მრენი და ერვანდაშატი.²¹⁰ ისინი ახურიანის
გასწვრივ მდებარეობდა, რაც მდინარის ხეობაში გამავალ გზასაც
გულისხმობს. ჰ. მანანდიანის მოსაზრებით, ანტიკურ ხანასა და ადრე
შუა საუკუნეებში ერვანდაშატი არტაშატიდან მომავალი სავაჭრო-
საქარავნო გზების ტოტებს დასავლეთ საქართველოსკენაც მიმარ-
თავდა,²¹¹ ცხადია, ახურიანის აყოლებით.

საერთო სურათისთვის მნიშვნელოვანია V-VII საუკუნეებით და-
თარიღებული წარწერები თეკორიდან, ალამანიდან, ბაგარანიდან,

მრენიდან, თალინიდან, ნახჭავანიდან და მასტარადან.²¹² ისინი წარმოდგენას გვიქმნის არა მხოლოდ შირაკის ადრეული ქრისტიანული ტაძრების გავრცელების გეოგრაფიაზე, არამედ დასახლებებისა და გზების ტოპოგრაფიაზეც. საინტერესოა, მაგალითად, რომ მასტარასა და თალინზე ტრადიციულად გადიოდა ვალარშაპატ-გუმრის დამაკავშირებელი გზა. კლავდიოს პტოლემეოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ დასახელებული Thalina-ს²¹³ თალინთან გაიგივების შემთხვევაში შეგვეძლო გვეთქვა, რომ გზები არტაშატიდან თალინისკენ ახ.წ. პირველ საუკუნეებშიც მიდიოდა (სურ. 11).

მას შემდეგ, რაც შირაკი სომხეთის მიჯნაშაჰრიდან ანუ ცენტრალური რეგიონიდან განაპირა მხარედ იქცა, მასზე გამავალმა გზებმა მეტი მნიშვნელობა შეიძინა მეზობელი იმპერიებისთვისაც, რაც კარგად გამოჩნდა ჰერაკლე კეისრის აღმოსავლური ლაშქრობებისას. იმავდროულად, ქართლიდან შირაკისკენ მიმავალი გზის სტრატეგიული უპირატესობაც გამოიკვეთა.²¹⁴

საერთაშორისო ვაჭრობის გამოცოცხლებასთან ერთად მოწესრიგდა ანის-შირაკის საკომუნიკაციო ინფრასტრუქტურაც. თითქმის ყოველ ეპიგრაფიკულ ძეგლში ქალაქად და სოფლად ნახსენებია ფუნდუკები, კამაროვან-ქარვასლები, ხანაბარები, სავაჭრო სახლები. ნ. მარის დაკვირვებით, ანისში ქარვასლები ისევე მდიდრულად ეწყობოდა, როგორც სასახლეები,²¹⁵ რაც XI-XIII საუკუნეებისთვის გაცხოველებული ვაჭრობის კიდევ ერთი მანიშნებელია.²¹⁶

წყაროებში ურმებისა და საპალნე პირუტყვის მოხსენიება²¹⁷ წარმოდგენას გვიქმნის არა მხოლოდ სატრანსპორტო საშუალებებზე, არამედ გზის ხასიათზეც. ზაქარია ქანაქერცის თქმით, ჰოვჰანავანქის მონასტრისთვის შეგროვილი ნატურალური გადასახადი შირაკიდან ვორდკანამდე ურმით მიჰქონდათ, ხოლო შემდეგ – საპალნე პირუტყვით.²¹⁸

* * *

შირაკზე გადიოდა საქართველო-სომხეთის დამაკავშირებელი ერთ-ერთი უმთავრესი მაგისტრალი, რომელიც მათიანეებში „ანისის გზად“ იწოდებოდა.²¹⁹ სახელწოდება, მართალია, გვიანდელია, მაგრამ მარშრუტი ძველისძველია – ის შეესატყვისება კასტორიუსის მსოფლიო რუკაზე დატანილი არტაქსატა-სებასტოპოლისის გზის იმ მონაკვეთს, რომელიც დიდი არმენიის ჩრდილოეთ პროვინციებიდან, ახურიანის ზემო წელის აყოლებით, ქართლში (ჯავახეთი) ჩადიოდა.²²⁰ სამცხე-ჯავახეთიდან გზები იყრებოდა – ან მცხეთა-თბილისისკენ მიემართებოდა, ან დასავლეთ საქართველოში გადადიოდა.

ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ხდებოდა სომხებისთვის არაბებთან დაპირისპირების დროს, როგორც ბიზანტიის იმპერიასთან დამაკავშირებელი „გზა ხსნისა“. VIII საუკუნის 70-ანი წლების ანტიარაბული აჯანყების აღწერისას ლევონდი აღნიშნავს, რომ არტავაზდ მამიკონიანი „წავიდა შირაკის გავარში, სოფელ კუმაირში (იგივე გიუმრი – გ.ჭ.), სადაც მოკლა ხარკის ამკრები, ხელთ იგდო მთელი მისი ქონება და იქიდან ქვეყნის სხვა ნახარარებთან

სურ. 12. ახალქალაქის ციხე.
საერთო ხედი

ერთად ქართველთა მხარეებისაკენ გაემართა“. მათ არაბები დაედევნენ. მდევარმა „მიაღწია ქართველთა ქვეყანას, სამცხის გაგარს, დაიპყრო გასასვლელელები, დაიბრუნა ნადავლის ნაწილი“. აჯანყებულები „ეგრისელთა ქვეყანაში“ გადავიდნენ.²²¹ ციტირებულ ფრაგმენტში კარგად იკითხება დაპირისპირებულ მხარეთა მარშრუტი: აღმოსავლეთ შირაკი (გიუმრი) – ჯავახეთი – სამცხე (მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში შეებრძოლებოდნენ სომხები და არაბები სამცხის გადასასვლელებთან) – ეგრისი. უფრო გვიან, აღნიშნული მაგისტრალი საქართველოს კავკასიური მონარქიის ჩრდილოეთ-დასავლეთ პროვინციების (ჯიქეთ-აფხაზეთ-ოდიში) სამხრეთ-აღმოსავლეთის პროვინციებთან (ანისი, ბიჯნისი, სივნიეთი) დამაკავშირებელ უმოკლეს გზას წარმოადგენდა.²²² მისი ცალკეული მონაკვეთები, დასახლებულ პუნქტთა დაწინაურება-დაცემასთან ერთად, დროთა განმავლობაში, ცხადია, იცვლებოდა.

საქართველოს მესვეურთათვის ჯავახეთ-შირაკის გზას დიდი ღირებულება მაშინ ჰქონდა, როდესაც ქვემო ქართლი ტაშირ-ძორაგეტელ კვირიკიანებსა და არაბ ამირებს ეპყრათ. ბაგრატოვანთა ჯავახური რეზიდენციები – დლივი, ღრტილა, ბოჟანო – მაჩვენებელია საქართველოს მეფეთა მზარდი ინტერესებისა არა მხოლოდ ბიზანტიისადმი ან თბილისისადმი,²²³ არამედ ანისისადმიდაც. ქართულ და სომხურ წყაროებში დაცული ცნობები მეტად მეტყველია: დლივში დავით კურაპალატთან იკრიბებიან ანისისა და კარის მეფეები და სხვა მოკავშირეები;²²⁴ დლივიდან (?) ლაშქრობს დავით III სმბატ ბაგრატუნის წინააღმდეგ და ჩერდება შირაკის სოფ. ბავაცდორში;²²⁵ ღრტილაში იწვევს ბაგრატ IV საეკლესიო კრებას და იქ იხმობს მარმაშენის წინამძღვარს;²²⁶ ღრტილადან ადევნებს თვალყურს ანისი-

დან მომავალ საფრთხეებს. ლიპარიტ ბაღვაშის მიერ ანისის დაკავებაზე რომ მოგვითხრობს, „მატიანე ქართლისას“ ანონიმი ავტორი დასძენს: ბაგრატმა ამ ამბავის შეტყობისთანავე, „დააგდო ტფილისი ... და გავიდა ჯავახეთს... და მეფე დგა ღრტილას. ხოლო ლიპარიტ შეკრიბნა კახნი და მოადგა ფოკათა“.²²⁷ მოგვიანებით, „დაეწსნა ლიპარიტ თურქთა და შემოვიდა ანისს. დააგდო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა, აღმოვლო ქართლი და მოვიდა ჯავახეთს“;²²⁸ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაშიც მეფე ღრტილას დადგა. მოტანილი ცნობებიდან კარგად ჩანს, რომ ჯავახეთს თბილისთან და ანისთან კავშირისთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ჯავახეთიდან ხდება ანისის პირველი შემოერთებაც. „ბოჟანას წყაროთა ზედა მდგომსა“ დავით IV-თან „მოვიდეს მეწიგნენი ანელთა თავადთან და მოაჯსენეს მოცემაჲ ქალაქისა და ციხეთაჲ“; მეფემაც მყის შეკრიბა 60-ათასიანი მხედრობა, „წარემართა და მესამესა დღესა აღილო ქალაქი ანისი და ციხენი მისნი“.²²⁹ „მატიანე ქართლისადან“ ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ახალქალაქის დაარსება 1045 წლის ანისის კამპანიის პრელუდიად განიხილებოდა.²³⁰

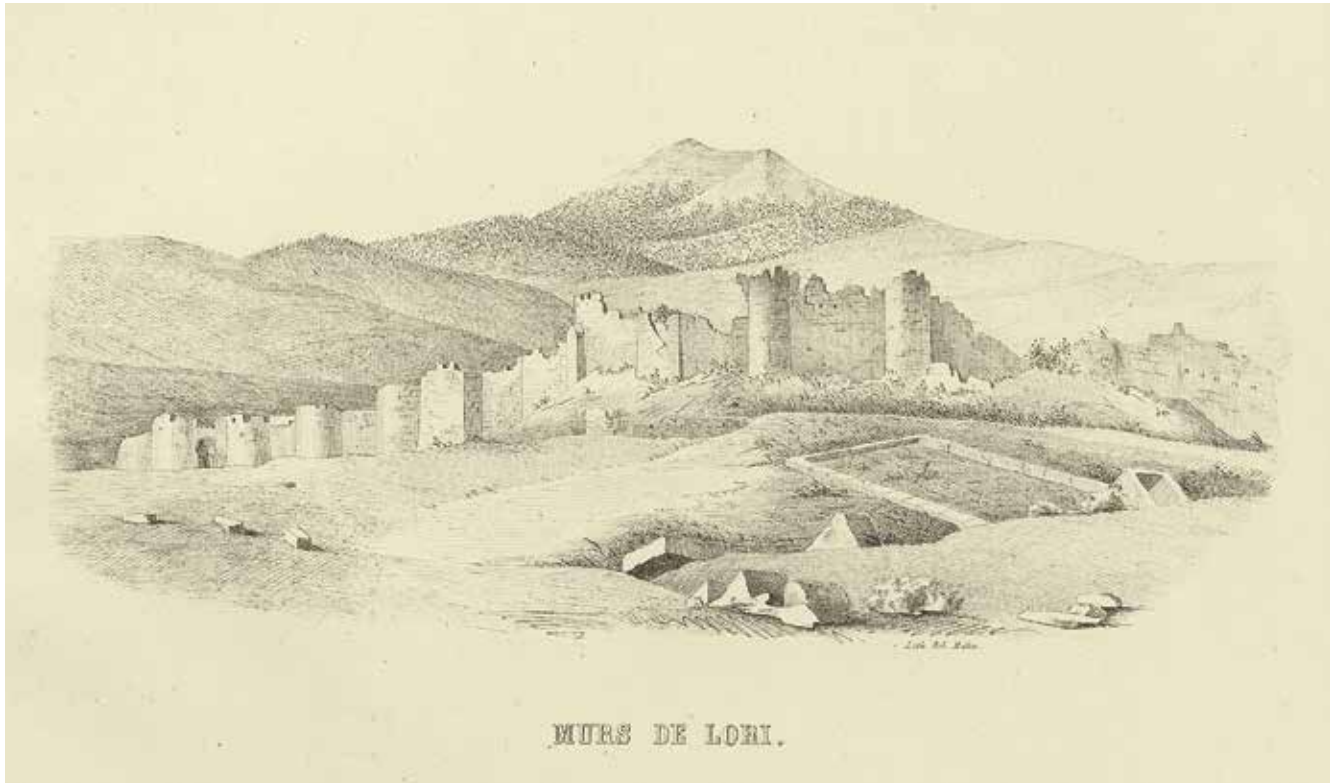
ახალქალაქმა, ჯავახეთის ამ ახალმა ცენტრმა, ანისთან დამაკავშირებელი გზა თავისკენ გადასწია. პირველი დამპყრობელი, ვინც ახალქალაქ-ანისის გზით ისარგებლა, ალფ-არსლანი იყო: 1064 წელს, ახალქალაქის აოხრების შემდეგ, მან ანისიც აიღო.²³¹ XVI საუკუნეში ამ გზით ყიზილბაშები ლაშქრობდნენ სამცხის ათაბაგებისა თუ ქართლის მეფეების წინააღმდეგ. ის იმდენად მოსახერხებელი ყოფილა, რომ დიდთოვლიანობასა და ყინვაშიც გამოიყენებოდა (სურ. 12).²³²

კიდევ ერთი გზა ჯავახეთის პლატოდან პალაკაციოს ტბის აღმოსავლეთ ნაპირის – თეთრიციხე-ჭალა-ვანაზის – გავლით ბარიშაბაში ჩადიოდა და იქიდან ანისისკენ ან ყარსისკენ მიიმართებოდა.²³³

* * *

თბილისისა და ქვემო ქართლის გათავისუფლების შემდეგ საქართველოს დედაქალაქის ანისთან დამაკავშირებელი უმოკლესი გზა დებედას ხეობაზე დაიდო. დებედას სათავეებიდან გზები იტოტებოდა დებედას დაყოლებით, ასევე მაშავრისა და აღსტაფის მიმართულებით.

ანის-შირაკი და ქვემო ქართლი მრავალი გზა-გადასასვლელით უკავშირდებოდა ერთმანეთს. ამიტომ ანი-თბილისის კომუნიკაციისთვის ქვემო ქართლს ყოველთვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, მათ შორის, თბილისის საამიროს არსებობისას. იოანე დრასხანაკერტეცის „ისტორიაში“ არაერთხელ ვხვდებით ცნობებს ანელ ბაგრატუნთა გუგართა მხარეებსა თუ ტაშირის გავარზე გავლით თბილისში მდგარ „აგარიანთა“ წინააღმდეგ გალაშქრების შესახებ,²³⁴ ან კიდევ საჯიანთა „უეცარ“ თავდასხმაზე თბილისიდან შირაკზე.²³⁵ ერთ-ერთი ასეთი კამპანიისას, „იუსუფ ოსტიკანმა ... მიაღწია ქალაქ ფაიტაკარანს, იქიდან კი მყისვე გამოვიდა უტიის გავარით და ტაშრატაფამდის მივიდა. როგორც კი შეიტყო ეს მეფემ, დიდძალი ჯარი გამოიყვანა, გაემართა და დაიკავა აშოცისა და ტაშირის მხარეთა

სურ. 13. ლორეს ციხე.
წიგნიდან - Texier 1842a

გზების ვიწრო გასასვლელები, რომ არ მიეცა მისთვის საშუალება ქვეითად გადასულიყო. ეს რომ იუსუფმა დაინახა, ფარულად შემოუარა მთას დასავლეთის მხრიდან დაბალი ადგილებით და გადავიდა შირაკის გავარში, სადაც ღამე გაათია. [შემდეგ] კი ისწრაფა და მიაღწია ქალაქ დვინს. მეფემ გვიან შეიტყო იუსუფის მთის დასავლეთის მხრიდან წასვლის შესახებ და თუმცა დაედევნა უკან, მაგრამ ვერ დაეწია.²³⁶ ფაიტაკარანი და ტაშრატაფი თბილისი და ტაშირია.²³⁷ აქედან შირაკში გადასასვლელი ძირითადი გზები ვიწრობებზე გადიოდა და მათი დაცვა, სავარაუდოდ, ერაზგავორიდან²³⁸ ან კუმაირიდან, ადვილად შეიძლებოდა. მათ გარდა არსებობდა სხვა, მეორადი გზები, რომლებიც არაგაწის მთის დასავლეთ კალთებს უვლიდა, დაახლოებით არტიკ-თალინის მიდამოებში ჩამოდიოდა (ამაზე მიანიშნებს სმბატის დაბანაკება არუჭში²³⁹) და დვინისკენ უხვევდა.

XII საუკუნიდან საქართველოს მეფეთა ბრძოლებმა ანისისათვის დმანისი-ლორე-ანისის მაგისტრალი კიდევ უფრო გააცოცხლა.²⁴⁰ ალფარიკის ცნობით, როდესაც სალთუკი ანისს მოადგა, შადადიანმა მცნე გაგზავნა დემეტრე I-თან, რომელიც ანისიდან ერთი დღის დაშორებით, ბაზვას მთებთან იდგა. საქართველოს მეფე სწრაფად დაიძრა და დილით უკვე ანისში იყო.²⁴¹ ბაზვას მთებს ბეზობდალთან აიგივებენ.²⁴² მსგავს სურათს ვხედავთ 1163-1164 წლების კამპანიისას: შაჰ-არმენისა და მისი მოკავშირეების მოსვლის „ამბავი ვითარ მოისმა ქუეყანასა ამას და მიიწია წინაშე მეფისა, რომელი მცირედითა ლაშქრითა მონადირე და მხიარული დგა შორის მთათა ლორისა და დმანისისათა“.²⁴³ მოწინააღმდეგე მოულოდნელად დაესხა თავს გიორგი III-ს და კრკრის ციხესთან (გერგერთან?) სასტიკად დაამარცხა.²⁴⁴ ორივე ეპიზოდის კარგად ჩანს ანის-თბილისის გზის მთავარი მიმართულება

და მანძილი; მოწინააღმდეგეთა სწრაფი გადაადგილება წარმოდგენას გვიქმნის გზის მოწყობაზე. საინტერესოა, აგრეთვე, საქართველოს მეფეთა ტაშირის მთებში დაბანაკება – ეს „ნაპირთა მჭირვის“²⁴⁵ ანუ საზღვრების ინსპექტირების ნაწილი უნდა ყოფილიყო; ამ დროს ხდებოდა „მანდაურთა“ საქმეთა „განგება“, „კეთილთა“ სანადიროთა მონადირება და ხარაჯის „მოღება“ (სურ. 13).²⁴⁶

აღნიშნული გზები გვიან შუა საუკუნეებშიც მოქმედებდა. 1770 წელს „ქუთთზე წაბანდა ბატონი ოკდონბერს 5, მცხეთას მიბანდა უაზრობისათვის, იქიდან დილომზე გამოვიარეთ, წყნეთს ავედით, იქიდან კოჟორზე ჩავედით, დმანისზე წარვლეთ და ყარახანზე შევიარეთ. უთმინო ნეფხვა და ბუქი შეგვიპყრობდა. დავარბივეთ. ოკტონბერს 13 არფაჩაის პირზე ანისის ციხის ქვეით დავდეგით, ლაშქარი დატვირთული შორს იყო...“²⁴⁷ მაშასადამე, თბილისი-ანისის გზას, დმანის-ყარახანზე გავლით, მსუბუქად შეიარაღებული ლაშქარი რვა დღეში ფარავდა. ყარახანის სახელს დღესაც ატარებს უღელტეხილი, რომლის გავლით გზები ძორაგეტის სათავეებიდან ახურიანის ბემო წელის ხეობაში გადადის. ვახუშტი ბატონიშვილი ამ მთებს ყარაღაჯს უწოდებს: „ხოლო ტაშირს, აბოცსა და ბერდუჯ-ბამბაკსა ჰყოფს მთა ირჯანისა და აწ ყარაღაჯად წოდებული... ამ მთის დასავლით კერძ არს აბოცი, აწ ყაიყულად წოდებული... ხოლო ყარაღაჯისა და ტაშირის მთის ჩრდილოთ კერძი არს დბანისის ჴეობა, და მდინარე მაშავერა“.²⁴⁸ დმანისიდან ძორაგეტის სათავეებისკენ (დღევანდელი ქ. ტაშირი), ფინეზაურის ხეობის ავლით, დღესაც მიდის სამანქანო შო-

სურ. 14. დმანისის ნაქალაქარი. საერთო ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

სურ. 15. ბედის საკათედრო ტაძარი. მეფე ბაგრატ III-ის გამოსახულება

სე, უეჭველი, ძველი მიმართულებით.²⁴⁹ ცნობილია, რომ დმანისხევი „გამოირჩეოდა მეზობელ ქვეყნებთან დამაკავშირებელი მოხერხებული გზებითაც“.²⁵⁰ ყოფილი ანის-შირაკის ქვეყნებთან, ზოგადად კი, ყარსის საფაშოსთან საკომუნიკაციოდ დმანისის მნიშვნელობა პაპუნა ორბელიანის ნაწარმოებიდანაც ჩანს: ყარსთან დაბანაკებული სპარსეთის შაჰთან გასამგზავრებლად თუ ყარსის ციხიდან გამოპარულ და ქართლისკენ წამოსულ ლეკთა დასახვედრად თეიმურაზ II (1744-1762) და ერეკლე II (1744-1798) დმანისში დგებიან.²⁵¹ ამავე გზაზე მიანიშნებს ორბელიანების „ყარსისა ქვეყანასა“ „მიხდომა“ ხულუტის ციხიდან,²⁵² ან კიდევ ლეკთა ჯარის შემოსვლა ბოლნისებში არფაჩისა და „ალაგაზის მთის ძირზე“ მდგარ „ურუმთა მისაშველებლად“ (სურ. 14).²⁵³

ყარსის საფაშოს ერთ-ერთი მოთარეშებისას სულხან ორბელიანმა საბარათაშვილოს ჯარითა და კახთა მცირე გუნდით ზარიშატის ციხე აიღო „და იავარ-ყვენეს საქონელი უთვალავნი... გარდმოვიდნენ ქვეყანასა ქართლისასა უვნებელად“.²⁵⁴ მისკენ მიმყვანი გზის დასადგენად საინტერესოა ზარიშატისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე კარა კალე. ციხის ადგილმდებარეობა იმაზე მიანიშნებს, რომ ის ჩილდირიდან და აბოციდან ზარუშატ-შურაგელში მომავალ გზებს კეტავდა. ერთ-ერთი მათგანი კარგად იკითხება ხუთვერსიან რუკაზე: კარა კალედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პირდაპირი ხაზით დაახლოებით ათი კილომეტრის დაცილებით, კირაჩს ზეით, იმ ადგილას, სადაც მდინარე მუხლს იკეთებს, ნაჩვენებია ციხის ნანგრევები (P. Kp.). ამ პუნქტიდან ხუთი-ექვსი კილომეტრის მოშორებით, მდ. ყარახანჩაის სათავეებში, ისევ და ისევ წყლის ნამუხლთან, აღნიშნულია კიდევ ერთი ციხის ნანგრევი, საიდანაც გზები ჩილდირის ტბისკენ და ახურიანის სათავეებისკენ მიემართება.

მნიშვნელობას არც ლორე-ბამბაკიდან ყარსისკენ მიმავალი გზები კარგავდა. სამიმოსვლო ინტენსივობა ზამთარში, ალბათ, იკლებდა. აბრაამ კრეტეცის მონათხრობიდან ირკვევა, რომ აპრილის თვეშიც უღელტეხილები დიდთოვლობის გამო ძნელსავალი ან, საერთოდ, გაუვალი ყოფილა.²⁵⁵

მას შემდეგ, რაც შორაგელის სასულთნო ქართლ-კახეთის სამეფომ შეიერთა, ერეკლე II-მ თბილისი-ლორე-შორაგელი-ერევანის გზის გამოცოცხლებაც სცადა. 1788 წელს მან ბრძანებაც გამოსცა თბილისელი ვაჭრებისადმი: „ვინცა-ვინ ერევანში ჩვენი მოქალაქენი ქარავნის კაცნი იმყოფებით. მერე ჩვენი ნასახიბაშის ნაიბი გოგია გამოგვიგზავნია და ყაჭრამან-სულთნისათვისაც (შორაგელის სულთანი – გ.ჭ.) მოგვიწერია, რომ თავისის ჯარით გამოგიძღვესთ და ლორემდისინ მშვიდობით მოგიყვანოსთ... საპალნებედ ხუთი აბაზი უნდა მისცეთ სულთანსა და იმის კაცთა. და ლორეს აქეთ ლორელე-ბისათვის გვიბძანებია, რომ წამოგიყვანონ. და ამ ხუთს აბაზს გარდა ათ-ათი შაური საპალნებედ ამ ჩვენს ნასახიბაშის ნაიბს გოგიასაც უნდა მისცეთ თავის გასამრჯელოთ“.²⁵⁶ დოკუმენტიდან კარგად ჩანს პოლიტიკურად შემოერთებული შორაგელელების სოციალური ინტეგრაციის მცდელობაც. სწორედ ამ მოსახერხებელი გზების გამოისობით XIX საუკუნეშიც ქართლის მოსახლეობის დიდი ნაწილი,

მათ შორის ბორჩალოელი თათრები, მარილის მოსაპოვებლად აღ-
ბევანს არჩევდა წასვლას, ვიდრე ერევანს.²⁵⁷

სამომოსვლო სისტემა და გზების ხასიათი ანის-შირაკის საქართველოს სამეფოში ინტეგრაციის ხარისხსაც განსაზღვრავდა.

ანისის პოლიტიკური გეოგრაფია

ანისის შემოსვლა ქართულ სახელმწიფოში: დასაწყისი

X-XI საუკუნეების მიჯნაზე საქართველოსა და სომხეთის სატახტო ქალაქებში, ქუთაისსა და ანისში, თითქმის ერთდროულად აღიმართა ორი საკათედრო ტაძარი, რომლებიც ბაგრატიონ-ბაგრატუნთა სიდიადესა და კავკასიის საქრისტიანოში მათ პირველობას უსვამდა ხაზს.²⁵⁸ ხუროთმოძღვრებაში განსახიერებელი მეტოქეობა კავკასიისათვის ბრძოლის ანარეკლს წარმოადგენდა. საუკუნოვან სარწმუნოებრივ და პოლიტიკურ ჭიდილს უნდა გადაეწყვიტა, იქნებოდა ეს გეოპოლიტიკური სივრცე ქართული თუ სომხური.²⁵⁹

X საუკუნის მეორე ნახევრიდან ისტორიული პროცესები ქართველ მეფე-მთავართა უპირატესობით წარიმართა: დავით კურაპალატმა „დაამყარა მშვიდობა და წესრიგი მთელ აღმოსავლეთში, განსაკუთრებით კი სომხებსა და ქართველებში“;²⁶⁰ მისმა შვილობილმა ბაგრატ III-მ (978-1014) „დაიპყრა ყოველი კავკასია თვთმპყრობელობითა“ და „სომხითისა ჴელმწიფებითა ნებიერად განაგებდა“

სურ. 17. ატენის სიონი.
მეფე ბაგრატ IV-ის გამოსახულება

სურ. 16. საქართველოს რუკა XI ს.
წიგნიდან – მუსხელიშვილი 2016

(სურ. 15).²⁶¹ გაერთიანებული საქართველოს მეორე მეფე, გიორგი I (1014–1027) აქტიურ, შემტევ პოლიტიკას ატარებდა და ანის–შირაკის სამეფოს ხარჯზე საკუთარ საზღვრებს აფართოებდა.²⁶² არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით, გიორგი I-ს ჰოვანეს–სუმბატისთვის (1017/20–1040) სამი ციხესიმაგრე წაურთმევია,²⁶³ ცხადია, საციხისთავო ქვეყნებითურთ. მათი ლოკალიზაცია არ ხერხდება; სავარაუდოდ

სურ. 18. მარმაშენის მონასტერი.
ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

ისინი ანის–შირაკის სამეფოს ჩრდილოეთ კუთხეში, საქართველოს მოსაზღვრედ მდებარეობდა. იგივე ავტორი ამტკიცებს, რომ ქართველები ანისშიც შეჭრილან და კათედრალი შეურაცხყვიათ.²⁶⁴ სალოცავებთან „შეტაკება“ საკუთარი სარწმუნოებრივ–პოლიტიკური ძალისა და მოწინააღმდეგის უძღურების სადემონსტრაციოდ შუა საუკუნეების მენტალობის ჩვეულ გამოვლენას წარმოადგენდა (სურ. 16).²⁶⁵

გაცილებით გამიზნულად მოქმედებდნენ გიორგის თანამეცხედრე, დედოფალი მარიაში და მისი მემკვიდრე, ბაგრატ IV (1027–1072). ამ პოლიტიკის შედეგი იყო, რომ ბიზანტიის აგრესიის პირისპირ მდგარმა სომხეთმა ისევ საქართველოსთან ურთიერთობა არჩია²⁶⁶ და 1045 წელს, ანონიმი ქართველი მემკვიდრის ცნობით, „მოერთო ვესტი ცხრითა ციხითა ანისისაჲთა, თჳნიერ ამბერდისა. და მოსცეს ანელთა ანისი ბაგრატის დედასა, რამეთუ მამულად ეყვოდეს სომეხნი...“.²⁶⁷ კარგად ჩანს, რომ ბაგრატიონთა ხელისუფლება საკუთრივ ანის–შირაკს დიდად არ უნდა გასცლოდა („თჳნიერ ამბერდისა“ და–ისაკუთრეს) – ამბერდი, ისევე როგორც სურბ მარი და ხორ ვირაპი, დვინელ შადადიანებს ჰქონდათ დაპყრობილი.²⁶⁸ ჩრდილოეთიდან ანისს ლორე–ტაშირის მეფეები უტევდნენ;²⁶⁹ ყველას ერთად კი ბიზანტია უქადდა შთანთქმას (სურ. 17).

ანისის კამპანია კავკასიიდან ბიზანტიის გაძევების პოლიტიკის²⁷⁰ ნაწილადაც შეიძლება განვიხილოთ. ბაგრატუნთა დედაქალაქის შემოერთების მნიშვნელობას იქ მარიამ დედოფლის დამკვიდრება უსვამდა ხაზს.²⁷¹ არსებული პოლიტიკური ვითარება გასაგებს ხდის, აგრეთვე, ანისში ოთხი დიდებული აზნაურის – „აბუსერი, ერისთავი არტანუჯისაჲ, და ხიხათა და ციხისჯუარისა და აწყურის ციხის პატ-

სურ. 19. მარმაშენის მონასტერი.
მარიამ დედოფლის წარწერა

რონი, და ივანე ერისთავი, ივანე დადიანი და გუარამ გოდერძის ძე, ბეჭისციხისა პატრონი²⁷² – გამოიჩენას. საგულისხმოა, რომ მესხებთან ერთად ანისს დასავლეთ საქართველოს ერისთავებიც იცავდნენ.²⁷³ ეს წარჩინებულები, იმავდროულად, ახლადშემოერთებული ტერიტორიის მართვა-გამგეობასაც ახორციელებდნენ.²⁷⁴

სომხეთის მონასტრების პატრონობა და ქართულ-სომხური საეკლესიო პოზიციების დაახლოების მცდელობა ბაგრატისა და მარიამ დედოფლის „ანისური“ მოღვაწეობის ერთ საინტერესო მხარეს წარმოაჩენს. მარმაშენის მონასტრის მთავარი ეკლესიის სამხრეთ ფასადზე ამოკვეთილი წარწერიდან ცხადი ხდება, რომ „აფხაზთა და სომეხთა დედოფალს“, მარიამს, სოსთენის წინამძღვრობისას ტაძრისთვის შეუწირავს სოფ. ტარუსი.²⁷⁵ საბუთის კრულვით ნაწილში პოტენციურ გამომწირველებად „დიდ-დიდთა და მცირეთა“ სომეხთა გვერდით ქართველებიც არიან დასახელებულნი.²⁷⁶ XIII-XIV საუკუნეების პარალელური მასალის გათვალისწინებით,²⁷⁷ ლაპიდარული წარწერის ტექსტში მარმაშენსა თუ მის მახლობლად დამკვიდრებულ ქართულ ეთნიკურ ჯგუფებზე, მათ შორის, სამეფო კარის მოხელეებზე, უნდა იყოს საუბარი; ისინი აქ ანის-შირაკის ინკორპორაციასთან ერთად გაჩნდებოდნენ (სურ. 18 და 19).²⁷⁸

სოსთენისვე საშუალებით ცდილობდა საქართველოს სამეფო კარი სომხური ეკლესიის დარწმუნებას დიოფიზიტური მრწამსის ჭეშმარიტებაში.²⁷⁹ ესეც პოლიტიკური ნაბიჯი იყო, რაც კარგად შენიშნა ღრტილას საეკლესიო კრების აქტების ანონიმმა ავტორმა: „იქმნა კუალად კრებად ღრტილას არა ვიდრემე სამღდელო, არამედ უფროდსად სამჯედრო“.²⁸⁰

სურ. 20. მეფე დავით IV აღმაშენებლის მონეტა. ბრიტანეთის მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია

ორივე ეპიზოდი შორსმიმავალი სახელმწიფოებრივი გეგმების ნაწილი იყო მხოლოდ. ამკარაა, რომ საქართველოს სამეფოს მესვეურთათვის სომხურ მიწა-წყალობე თავისი გავლენის გავრცელება-გაძლიერებისთვის შირაკის უკიდურეს ჩრდილოეთით, საქართველოს საზღვრებთან მდებარე მარმაშენს ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც შირაკის ცენტრში განლაგებულ ანისს.

ყურადღებას იპყრობს დედოფალ მარიამის წოდებულებაც – „აფხაზთა და სომეხთა დედოფალი“. სომხურ სახელმწიფოებრივ და სამართლებრივ სივრცეში „სომეხთა მეფობა/დედოფლობა“, X საუკუნის მეორე ნახევრიდან კი „შაჰანშაჰობა“, მხოლოდ და მხოლოდ ანის-შირაკის ბაგრატუნთა პრივილეგიას წარმოადგენდა.²⁸¹ მარიამ არწრუნის ტიტულატურაშიც „სომეხთა დედოფლობა“, დიდი ალბათობით, ანისის შემოერთებასთან ერთად გაჩნდებოდა. მარიამ არწრუნის „აფხაზთა და სომეხთა დედოფლობა“, ცხადია, იყო რეპლიკა სომეხ ბაგრატუნთა „სომეხთა და ქართველთა შაჰანშაჰობაზე“;²⁸² იმავდროულად, – სრულიად დაუფარავი განაცხადი თარგამოსიანთა სახლის ორი ყველაზე აქტიური მოთამაშის – ქართლოსიანთა და ჰაოსიანთა კულტურულ-პოლიტიკურ ერთობაზე საქართველოს მეფეთა მოთავეობით.²⁸³

* * *

რამდენიმე თვეში ანისს ბიზანტიელები დაეუფლნენ და იბერიის თემში გააერთიანეს. ბაგრატუნთა სატახტო ქალაქი ბერძენ სტრატეგოსთა რეზიდენციად და საქართველოს მეფის მოწინააღმდეგეთა თავშესაფრად იქცა. იბერიის თემს, მესოპოტამიასთან ერთად, უმნიშვნელოვანესი როლი ეკისრებოდა იმპერიის აღმოსავლეთი საზღვრების დაცვაში. მაგრამ ბიზანტიელთა ექსპანსიონისტურმა პოლიტიკამ, რომელიც სომხური სამხედრო ელიტის აყრა-გადასახლებას ისახავდა მიზნად, საზღვარი დაუცველი დატოვა.²⁸⁴

ბიზანტიელთა ოცწლიან ბატონობას ბოლო სელჩუკებმა მოუღეს. რა ურთიერთობა დამყარდა ამ პერიოდში ანისის შადადიანებსა და საქართველოს ბაგრატიონებს შორის, უცნობია. „ქართლის ცხოვრების“ ჭალაშვილისეულ ნუსხაში დმანისის ანისად ჩანაცვლება იმ ეპიზოდში, რომელშიც გიორგი II-ის წინააღმდეგ ამიერკავკასიის ამირების კოალიციურ გალაშქრებაზე მოთხრობილი,²⁸⁵ არცთუ უსაფუძვლოა – ასეთ შემთხვევაში შადადიანების სამივე შტოს (დვინელ, განძელ და ანელ) თანხმობლივ აქციაზე იქნებოდა საუბარი. აღმოსავლური წყაროების ნიშანდობლივი მოწმობით, ანისის თაღრი (მარკა) და რუმის მიმდებარე მიწები ალფ-არსლანმა შადადიანებს მიანდო.²⁸⁶ დაპირისპირების ერთ-ერთი მიზეზი იქნებოდა ანისის უახლოესი ციხე-სიმაგრე ყარსი, რომელიც გიორგი II-მ თურქ-სელჩუკებისგან წაიღო, საკუთარ სამეფოს შეუერთა და საგანგებოდც გაამაგრა.²⁸⁷ ექვსი წლის შემდეგ, 1080 წელს, სელჩუკებმა ყარსი დაიბრუნეს.

* * *

პოლიტიკურმა ცვლილებებმა ანი-შირაკში მიგრაციული პროცესებიც განაპირობა. თანამედროვეთა მოწმობით, „უპატრონო ცხენოსა-

ნი ჯარი (სომეხი აზნაურებისა – გ. ჭ.) დახეტილობს ზოგი სპარსეთის, ზოგი საბერძნეთის, ხოლო ნაწილი ქართველთა მხარეებში²⁸⁸ მათი ნაწილი საქართველოში ესახლებოდა და თან მშობლიურ ტოპონიმებსაც ამკვიდრებდა. ამ მხრივ საინტერესოა ნასოფლარი ზრესკი, რომელიც კუმურდოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს.²⁸⁹ სომხური წყაროებით ცნობილია ამ სახელწოდების სოფელი შირაკში, სადაც VIII საუკუნის მეორე ნახევარში მნიშვნელოვანი სამონასტრო ცენტრი ყოფილა.²⁹⁰ ჯავახეთში ზრესკის გაჩენის და, შესაბამისად, შირაკიდან მოსახლეობის მიგრირების, თარიღისათვის საინტერესოა ვაჩიანის სტელაზე მოხსენებული ბერი ზრესკელი.²⁹¹ წარწერა XII-XIII საუკუნეების მიჯნით თარიღდება.²⁹² ამდენად, სომხური მოსახლეობის ჯავახეთში გადმოსახლება ამაზე უწინ უნდა მომხდარიყო, ეთნოკულტურული გარემოს შეცვლის გარეშე.²⁹³

სურ. 21. იოანე სკილიცა, ისტორიის მიმოხილვა, ანისის ალება. მადრიდი, ეროვნული ბიბლიოთეკა, Virt. 26-2, ფ. 229v

* * *

საქართველოს სამეფოს კონსოლიდაციისა და კავკასიის გაერთიანების პროცესი თითქმის ერთი საუკუნით შეფერხდა. კიდევ მეტი, XI საუკუნის 80-იანი წლებიდან საქართველოს, მცირე აზიისა და კავკასიის უდიდესი ნაწილის მსგავსად, ნომადიზაციის საფრთხე დაემუქრა. მომთაბარულ ისლამურ სამყაროსთან სამკვდრო-სასიცოცხლო დაპირისპირებაში ქართველმა მეფეებმა არნახულ წარმატებას მიაღწიეს²⁹⁴ – დავით აღმაშენებლის (1089-1125 წწ.) ზეობაში არა მხოლოდ დასრულდა საქართველოს ისტორიული მიწა-წყლის გაერთიანების პროცესი, არამედ ხორცი შეესხა კავკასიის პოლიტიკური ერთობის იდეასაც. დავითის საქმე წარმატებით გააგრძელეს მისმა მემკვიდრეებმა (დემეტრე I, გიორგი III, თამარი) და XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს სამეფოში ქრისტიანული კავკასიის უდიდესი ნაწილი გაერთიანდა (სურ. 20).²⁹⁵

* * *

1122 წელს თურქ-სელჩუკთა არმია ყარსი-თრიალეთის გზით დიდგორს მიაღწა.²⁹⁶ დიდი ალბათობით, მათ ანი-შირაკზე გაიარეს. დიდგორის ველზე გამარჯვებულმა დავით აღმაშენებელმა მტერს ანისის საზღვრებამდე მისდია.²⁹⁷ კოალიციის წინსვლისა და მისი ნაშთების უკანდახევის მარშრუტი კარგად მიანიშნებს ანისის, როგორც საქართველოს წინააღმდეგ საბრძოლო მოქმედებათა პლაცდარმის, მნიშვნელობაზე. ნიშნეულია, რომ მომდევნო ათწლეულებშიც მარბიელთა გზა ხლათის სასულთნოდან საქართველოში²⁹⁸ თუ საქართველოდან ხლათის სასულთნოში²⁹⁹ შირაკზე გადიოდა.³⁰⁰ ამ მაგალითებიდანაც აშკარა ხდება, რომ ქრისტიანული საქართველოსა და ისლამური მახლობელი აღმოსავლეთის გზაგასაყარზე ანისი დაპირისპირებათა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან არეალს წარმოადგენდა. ამიტომაც ბრძოლა ანისისათვის სასტიკი და ხანგრძლივი გამოდგა.

სურ. 22. მეფე გიორგი III-ის “წესიერი” მონეტა. სემ, ნუმისმატიკური კოლექცია

ეს ისტორიული პერიპეტიები კარგადაა შესწავლილი სამეცნიერო ლიტერატურაში (სურ. 21).³⁰¹

XII საუკუნეში, თამარის გამეფებამდე, ქართველები რამდენჯერმე დაეუფლნენ ანისს: 1124-1125/6 წწ., 1161-1164/65 წწ. და 1174-1178 წწ. გიორგი III-ის მიერ ხელმეორედ შემოერთებული ანისის დაკარგვას ორბელთა აჯანყებას უკავშირებენ.³⁰² სომხური ქრონიკების მიხედვით, შადადიანთა ხელისუფლების რესტავრაცია 1176 წელს მომხდარა.³⁰³ ქრონოგრაფიულ ცნობებს ეწინააღმდეგება სტეფანოს ორბელიანის „ისტორია“: დემნა-ორბელთა აჯანყების თხრობისას „საქართველოს ყოველ თავთა და ამატთა“ შორის მას დასახელებული ჰყავს გრიგოლ აპირატი ანეცი, იგივე გრიგოლ მაჟისტროსიანი,³⁰⁴ შირაკის უპირველესი სანახარარო სახლის წარმომადგენელი. მაშასადამე, აჯანყების დასაწყისში ანისი საქართველოს სამეფოს საზღვრებშია; შადადიანებისთვის ის მეამბოხეთა დამარცხებისას, ან ამის ახლო პერიოდში უნდა დაებრუნებინათ.³⁰⁵ ანისის შემომტკიცება საუკუნის მიწურულს მოხერხდა მხოლოდ, მაგრამ ეს ეპიზოდური ბატონობაც მნიშვნელოვან კვალს ამჩნევდა ქართული მონარქიის განვითარებას.

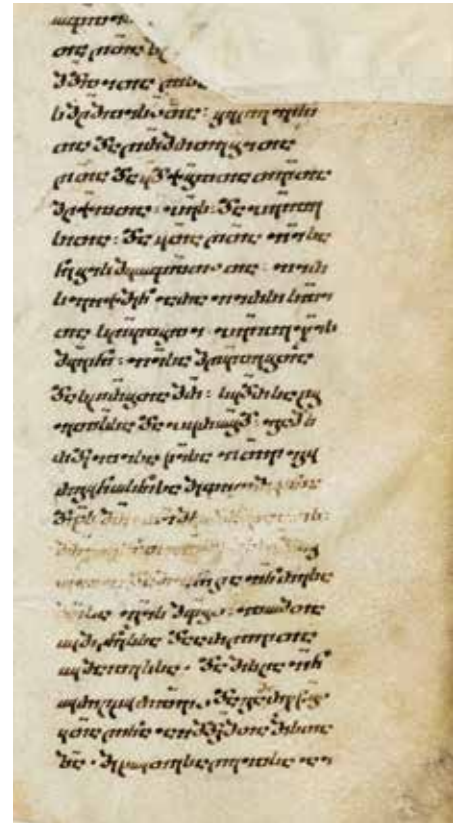
თანამედროვენი თუ მოგვიანო ხანის უცხოელი ავტორები სომეხთა ყოფილი დედაქალაქის აღებას აფასებდნენ, როგორც ანისის ქართველთა სამფლობელოებში შესვლას,³⁰⁶ საქართველოს საზღვრების გაფართოებას,³⁰⁷ სამეფოს დიდად განვრცობას.³⁰⁸ ანისის დაუფლება ქრისტიანული საქართველოს ჩრდილოეთ სომხეთზე გაბა-

ტონებას ნიშნავდა.³⁰⁹ სომხეთის მთიანეთის მალლობებზე ფეხის მოკიდებით საქართველოს სამეფოს კონტროლქვეშ კავკასიიდან ანატოლიაში, სირიასა და მესოპოტამიაში მიმავალი გზები ექცეოდა.³¹⁰ სავაჭრო-საქარავნო მაგისტრალეებზე ბატონობა საქართველოს სამეფოს, სამხედრო-სტრატეგიულ უპირატესობასთან ერთად, დიდ ეკონომიკურ კეთილდღეობასაც უქადდა; ამიტომაც მახლობელი თუ შორეული გზების დაუფლება დავითისა და მისი მემკვიდრეების პოლიტიკის ლეიტმოტივს წარმოადგენდა.³¹¹

ბასილი ეზოსმოდღვარი ამტკიცებს, რომ ანისი თამარმა „წარულო სპარსთა შანშეობისა თანა მრავალუამ მათგან ქონებული“.³¹² „შანშეობა“ ანუ „შაჰანშაჰობა“ პირველად გიორგი III-ის ტიტულატურაშია დადასტურებული: „ნებითა ღმრთისაითა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა კახთა და სომეხთა მეფისა, შარვანშია და შაჰანშია“.³¹³ მკვლევართა სამართლიანი შენიშვნით, ქართველ მეფეთა ეს წოდებულება დავით IV-ის დროსაა შექმნილი, რადგან ანისიცა და შარვანიც მან შემოუერთა საქართველოს სამეფოს.³¹⁴ „შაჰანშია“ ანისის არა ყმადნაფიცობას, არამედ სწორედ მპყრობელობას გულისხმობდა.³¹⁵ ეს ფაქტი კარგად ჩანს სახელმწიფო ტერიტორიის განფენილობის აღმნიშვნელი კიდევ ერთი ფორმულირებიდან, რომელიც დავით აღმაშენებლის ანდერძში დასტურდება: „ნიკოფსითგან დარუბანდისა საზღურამდე და ოვსეთიდგან სოერად და არეგაწადმდე“.³¹⁶

მონარქიის სამხრეთ საზღვრად არაგაწის მთიანი მასივის დადება იმაზე მიანიშნებს, რომ საქართველოს სამეფოში ანისთან ერთად მისი ქვეყანაც შემოდიოდა. მართლაც, ანონიმი ისტორიკოსის ცნობით, დავითმა „აღილო ქალაქი ანისი და ციხენი მისნი უჭირველად და სოფელნი და ქუეყანანი მიმდგომნი ანისისანი“.³¹⁷ შადაღიანები მეფემ „ჩაგზავნა აფხაზეთს“, ხოლო „ანისის მცველად დაუტევნა აზნაურნი მესხნი“.³¹⁸ „განაგო მეფემან ყოველი საქმე ... ანისისად“ – ამბობს მემატეიანე, მაგრამ „საქმეთა ზედამხედველად“ დატოვებულ მოხელეს არ ასახელებს.³¹⁹ სომხური წყაროებიდან ჩანს, რომ ანისს განაგებდა აბულეთი ან ივანე აბულეთის ძე³²⁰ – ქართლიდან თუ კახეთიდან გამოსული აზნაური, დავითის „გაზრდილი“ და მისი ერთგული მონაპირე.³²¹ არამკვიდრთა მოხელე-ერისთავებად დასმა სახელმწიფოს გაერთიანებისა და განმტკიცების ერთ-ერთ ფორმას წარმოადგენდა.³²² არანაკლებ საინტერესოა ანისის გარნიზონის მესხი აზნაურებით დაკომპლექტება. ახლადშემოერთებულ ქვეყნებში მეციხოვნეების ჩაყენება მოსაზღვრე ქართული პროვინციებიდან, როგორც ჩანს, ჩვეულ სტრატეგიას წარმოადგენდა: გიორგი II-მ კარში შავში აზნაურები დატოვა,³²³ ხოლო დავით IV-მ შარვანის დაცვა კახებსა და ჰერებს მიანდო.³²⁴ XII საუკუნის მეორე ნახევარში ანისის მართვა-გამგეობა საკმაოდ კომპლექსური ყოფილა, რაც კარგად აჩვენებს ანისის მნიშვნელობის ზრდას ქართული მონარქიისათვის (სურ. 22).³²⁵

ქართველი მემატეიანის ცნობით, 1161 წლის კამპანიისას გიორგი III-მ „წველთ იგდო ქალაქი (ანისი – გ. ჭ.) ნებისაებრ თვისისა და არა დამბრუნებელმან და შემტყობელმან დაიმტკირა სადგომად, ტახტისა

სურ. 23. ტბეთის II ოთხთავი, ანდერძმინაწერი მეფეთ-მეფე გიორგი III-ის მიერ ანისის აღების შესახებ. ხეგ, 0-929, ფ. 320r-v

სურ. 24. ბეთანიის მონასტრის მთავარი ეკლესია. სუმბატ ორბელის გამოსახულება

მისისა შესანახავად და გასამაგრებლად. დამგდებელმან ივანე ორბელისა, მანდატურთ-უხუცესისა და ამირსპასალარისა, თანაშემწეობითა სარგის მჭარგრძელისათა და სხუათა თემისა დიდებულთა აზნაურთათა“.³²⁶ ცნობიდან აშკარაა, რომ ანისი-შირაკი გადაიქცა ამირსპასალარის საგამგეო ქვეყნად, რომელსაც მეფის მიერ დანიშნული მოხელეები მართავდნენ (სურ. 23).

1174 წელსაც გიორგი III-ს ანისი ამირსპასალარ ივანე ორბელისთვის გადაუცია (სურ. 24).³²⁷

საქართველოს ამირსპასალარის საჯდომად ლორე ითვლებოდა;³²⁸ ანის-შირაკსაც, ჩანს, იქიდან განაგებდა. სტეფანოს ორბელიანი ამტკიცებს, რომ გიორგი III-მ ანისი ორბელებს მამულად უწყალობა.³²⁹ თუ სომხური *հայրենիք* ქართული *მამულის* ტოლფარდი იურიდიული ტერმინია,³³⁰ მაშინ ორბელთა გვარის მემკვიდრე აშკარად აზვიადებს.³³¹ თუმცა ისიც ფაქტია, რომ ორბელები ანისშიც ცდილობდნენ დამკვიდრებას, ვითომცდა ქრისტიანებზე ზრუნვით,³³² რეალურად, კი, მახლობელი აღმოსავლეთის მუსლიმ მბრძანებლებთან კომუნიკაციის გასაადვილებლად.³³³ ახლადშემოერთებული ანისის (მანამდე კი, ლორეს) სამამულედ დაუფლების ტენდენციებს მნიშვნელოვანწილად, ალბათ, კვირიკიანებთან მოყვრობა და „სომეხთა მეფისა ადგილსა“ „ჯდომა“ განსაზღვრავდა. მეტად ნიშანდობლივია

1172-1173 წწ. ჰალბატში გადაწერილ „ბასილი კაპადოკიელის სწავლათა“ ანდერძ-მინაწერი: „რუსუდანმა გამოიჩინა თავისი წინაპრებისეული გულმოდგინება და ... ყოველი ადგილი, რომელიც მის წინაპრებს აეშენებინათ და შემდგომ დამცრობილიყო, მის დროს კვლავ განახლდნენ და გაბრწყინდნენ ჩვენს გავარსა თუ მათი საკუთარი ქალაქის ანის გავარშიც და თვით ანიშიც, აგრეთვე დვინის გავარში, რადგანაც მისი ქმრის, დიდ სპასალარის ივანეს ძალაუფლება და შიში ყოველგან აღწევდა“;³³⁴ დაუფარავად გამოსტვივის რუსუდან კვირიკიანის პრეტენზიებიც ბაგრატუნთა მემკვიდრეობაზე (ანისის რუსუდანის „საკუთრად“ მოხსენიება) და ამირსპასალარ ივანე ორბელის შეუვალი ავტორიტეტიც ამ ქვეყანაზე.

საკუთრივ ქალაქს გიორგი III-ის მიერ დანიშნული ამირა მართავდა. მეფის ამ მოხელეს ინსტიტუციურად არანაირი კავშირი არ ჰქონდა შადადიანთა ამირობასთან;³³⁵ ანისის ამირა ისეთივე გამგებელი იყო, როგორც საქართველოს სამეფოს სხვა ქალაქების –

სურ. 25. ხოჟორნის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის სარკმლის რელიეფი მხარგრძელთა საგვარეულოს მამამთავრის და სანაჰინის ეპისკოპოსის გამოსახულებით

ქუთაისის, ჟინვალის, დმანისის, რუსთავის, კარის – ამირები.³³⁶ XII საუკუნის 60-იან წლებში ანისის ორი ამირაა ცნობილი: სადუნი და სარგის მხარგრძელი.³³⁷ მხარგრძელები ხოჟორნის ციხის მეპატრონენი და ორბელთა ვასალები იყვნენ.³³⁸ სადუნის მუსლიმობა³³⁹ ნაკლებ სარწმუნოა; სახელის მიხედვით,³⁴⁰ ის თბილისის ამირობამდე აღზევებულ მანკაბერდელთა³⁴¹ სახლის წარმომადგენლად შეიძლება ვცნოთ.³⁴² ორივე ფეოდალური სახლი ქვემო ქართლში დამკვიდრებულ გასომხებულ ქურთთაგან წარმომავლობდა;³⁴³ ეს გარემოება კი ხელს უწყობდა სომხეთის ყოფილ დედაქალაქში საქართველოს მეფეთა პოლიტიკის წარმატებას (სურ. 25).³⁴⁴

ანისის დაცვაში და სავარაუდოდ, ადმინისტრირებაში სომხითრებთან ერთად თორელებიცა და მესხებიც მონაწილეობდნენ. „ისტორიანი და აზმანის“ ერთი ცნობით, „ანისსა განამტკიცებდა თორელი, დიდი და სახელგანთქმული მოლაშქრე, და განამზადნა საბრძოლველნი და მანქანანი, დამრლუველმან და მარბიელმან და

სურ. 26. მაცხვარიშის ეკლესია.
დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის სცენა

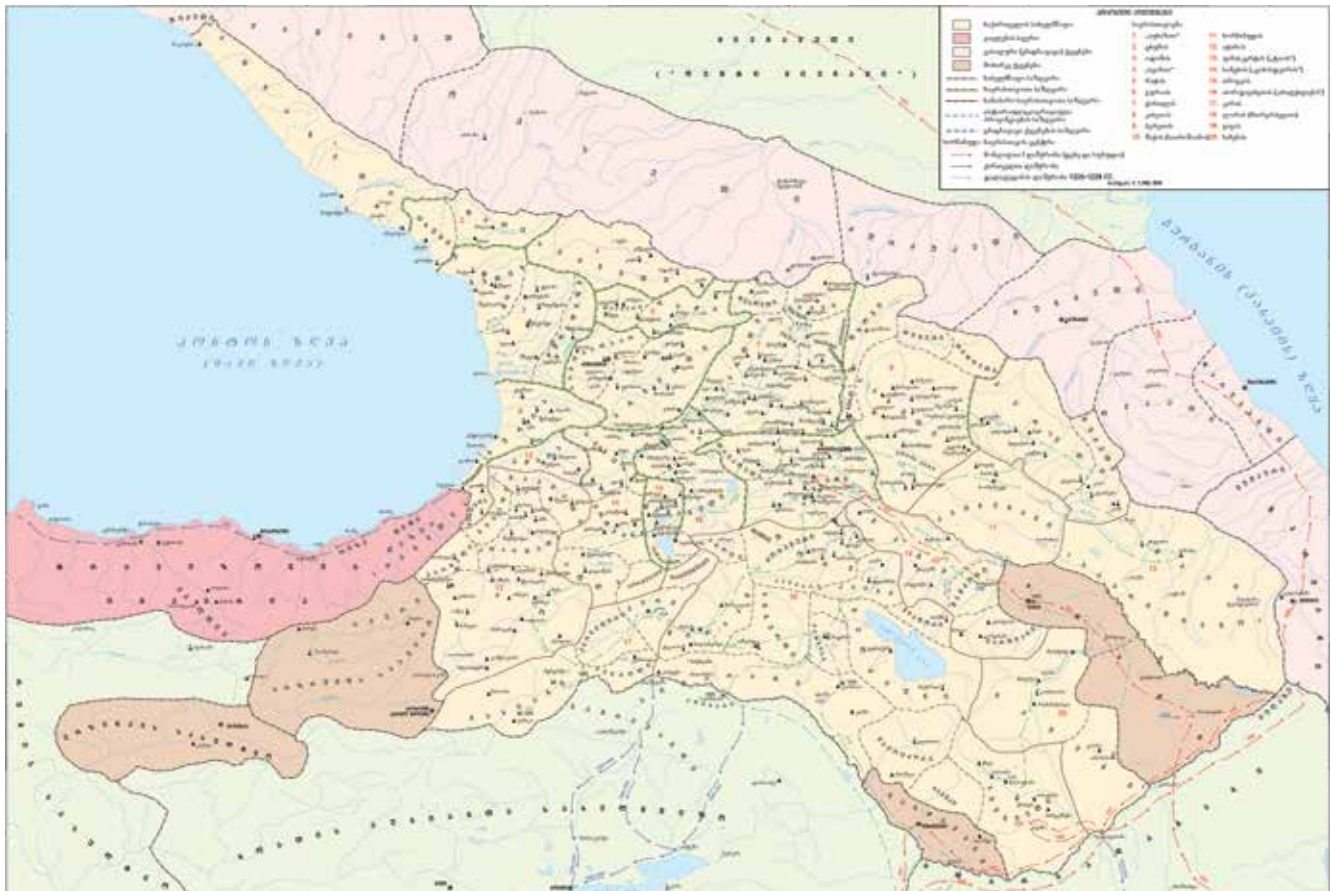
ამაოვრებელმან გარეთთა ქუეყანათამან³⁴⁵ მოტანილი ამონარი-
დიდან კარგად ჩანს, რომ ანისში გამაგრებულ თორელს მეზობელი
ტერიტორიების მოთარეშებაც ევალებოდა. ის, შესაძლოა, მონაპირე
ერისთავის ვალდებულებებს ასრულებდა³⁴⁶ – სწორედ თორელებს
და მესხებს ეჭირათ თვალი ანისის მეზობელ მხარეებზე: კარზე,
აშორნი-არშარუნიქზე, პალაკაციოზე.³⁴⁷ ანისთან კავშირში თორე-
ლები, დაახლოებით, ასი წლის შემდეგაც ჩანან – საქართველოში შე-
მოჭრილმა აბალა ყაენმა (1265-1282) ანისის საზღვრებთან თორელე-
ბი დასაჯა სიკვდილით.³⁴⁸ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ მათ სანაპირო
საერისთავოში ზარუშატიც (დღევ. არფაჩაის სანახები) შედიოდა.³⁴⁹

სხვა თემებიდან გამოსულ დიდაზნაურთა ვინაობა და კუთხუ-
რობა არ დგინდება.

ზემოთ მოხმობილ სომხურ ანდერძ-მინაწერში ჰალბატის მთა-
ვარებისკოპოსი „ქართველთა ხელისუფლების ქვეშ მყოფი მთელი
სომხური საქრისტიანოს“ „გამგებლად“ მოხსენიებული.³⁵⁰ ცნობა
მით უფრო საინტერესოა, რომ ჰალბატი სამეფო მონასტრად ითვ-

ლებოდა და მის მესაჭეს საქართველოს მეფე ნიშნავდა.³⁵¹ ამდენად, ცენტრალური ხელისუფლება შემოერთებული თუ ყმადნაფიცი ანისის შემომტკიცებას ჰაღბატის სამეფო მონოფიზიტი ეპისკოპოსის საშუალებითაც ცდილობდა და, ისევე, ლორე-ტაშირიდან. ეს მაგალითიც კარგად აჩვენებს, რომ ქართული სახელმწიფოს დასაყრდენს ანისში მხოლოდ სამხედრო ძალა არ წარმოადგენდა. განსხვავებით ერთმორწმუნე ბიზანტიისგან, რომელიც ანისში მონოფიზიტური ეკლესიის დათრგუნვას ცდილობდა,³⁵² საქართველოს სამეფო სარწმუნოებრივ შემწყნარებლობას იჩენდა და თავის ირგვლივ სომეხ აზნაურებსა და ფრიად გავლენიან სამღვდელეობებსაც იკრებდა.³⁵³ მიზგითად ქვეული კათედრალის „მონობისაგან“ გათავისუფლება და ხელმეორედ კურთხევა იყო ის აქტი, რომელმაც დავით აღმაშენებელს სომხების ლოიალობა და საუკუნოვანი პატივისცემა დაუმკვიდრა.³⁵⁴ ერთი გვიანდელი ქართული წყარო, რომლის ავტორი ძველი ქრონიკებით სარგებლობდა, იმავე ამბების აღწერისას ამბობს: „მოლათა და დარიმანთა სისხლითა ახლავე მან მორწყო, საყდარი იგი ახლად მონათლა, რომელი აღეშენა ბერძენთა ასულს დედოფალსა კატრონიტეს. და იქი ესაფლავა“.³⁵⁵ კარგადაა ცნობილი, რომ კატრამიდე ვასაკ სივნიელის ქალიშვილი იყო.³⁵⁶ მისი „გაბერძნება“ რომ დავითის ეპოქას ეკუთვნის და თან, გამიზნული იდეოლოგიური დატვირთვით, ამას მათეოს ურჭაიეცის თხზულებაც მოწმობს. დავითის ეს უმცროსი თანამედროვე ამტკიცებს, რომ დედოფალი კატრამიდე საქართველოს მეფის, გიორგის ასული ყოფილა.³⁵⁷ მაშასადამე,

სურ. 27. საქართველოს რუკა XIII ს. წიგნიდან – მუსხელიშვილი 2016

სურ. 28. ბეთანიის მონასტრის მთავარი ეკლესია, მეფეთ-მეფე თამარის გამოსახულება

გარკვეულ სომხურ წრეებში კატრამიდეს არათუ „ბერძნად“, არამედ „ქართველად“ (და დიოფიზიტადაც) აღიქვამდნენ. კავკასიიდან შუამდინარეთამდე მოარული ეს ლეგენდა უხილავ ძაფებს აბამდა ანისის კათედრალის დამაარსებელსა და გამათავისუფლებელს შორის და სომხეთში საქართველოს მეფის ხელისუფლების ლეგიტიმურობას კიდევ ერთ საბუთიანობას სძენდა.

დემეტრე I-ისა და გიორგი III-ის მეფობისას მიმდინარეობდა მოლაპარაკებები ანისში სომეხთა კათალიკოსების დასაბრუნებლად; მათაც იმედი მიეცათ „გაძლიერებული ქართველთა ქვეყნის მთავრისა და აფხაზთა მეფისა“, თუმცა, საბოლოოდ, ჰრომკალაში დამკვიდრება არჩიეს (სურ. 26).³⁵⁸

ქართულ-სომხური ურთიერთობები XII საუკუნეში, რა თქმა უნდა, არ ყოფილა იდეალური,³⁵⁹ მაგრამ ტოლერანტობა ერთიანი კავკასიური სახელმწიფოს აღმშენებლობის მნიშვნელოვან ქვაკუთხედს წარმოადგენდა.

* * *

რომელიღაც ამ გვირგვინოსთაგანის (ბაგრატ IV, დავით IV, დემეტრე I, გიორგი III) სახელი იქნებოდა ამოკვეთილი ქვაზე, რომელიც ანისის ე.წ. ჭადრაკული ეკლესიის საშენ მასალად ყოფილა გამოყენებული. ეკლესიას XII-XIII საუკუნეებით ან XIII საუკუნით ათარიღებენ.³⁶⁰ დულაბად ჩაყრილ ნაეკლესიარის ქვებზე წარწერები, ცხადია, ამაზე უწინ (XI-XII სს.) იქნებოდა შესრულებული. იქ ლაპარაკი იყო ქართველთა ან ქართველთა და სომეხთა მეფეზე (წაკითხვა დამოკიდებულია ქვების განლაგებაზე), ვის ზეობაშიც სალოცავი აიგო.³⁶¹ ტიტულატურის მეორე ვარიანტის შემთხვევაშიც საქართველოს მეფე უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან სომეხი ბაგრატუნები ყოველთვის „სომეხთა და ქართველთა მეფეებად/შაჰანშაჰებად“ იწოდებოდნენ.³⁶²

სახლი და ტახტი მხარგრძელთა

1191 წელს, დაახლოებით ათწლიანი პაუზის შემდეგ, საქართველოს მესვეურთ განაახლეს ანის-შირაკის ინკორპორაციის პოლიტიკა³⁶³ და 1198 წლისთვის სამეფოს საზღვრები ქალაქ ანისის სანახებამდე განავრცეს.³⁶⁴ 1199/1203 წლებში მხარგრძელებმა ანისიც აიღეს (სურ. 27).³⁶⁵

XIII საუკუნის დასაწყისის სომეხ მოღვაწეთა მტკიცებით, საქართველოს მეფეები ფლობდნენ „ტფილისს, ანის და ადრინდელ სომეხ, ალან და ალვანელ ტანუტერთა მრავალ სხვა ქალაქს, კარინიდან სპარსეთამდე“ (1214 წლის ჰიშატაკარანი).³⁶⁶ სომეხ ავტორთათვის (კირაკოს განძაკეცი, ვარდანის, სტეფანოს ეპისკოპოსის, ანონიმი სებასტაცი, გრიგოლ აკანელი, სტეფანოს ორბელიანი, ჰეთუმი) საქართველოს სამეფო კავკასიის საქრისტიანოს მომცველი ქვეყანაა; ამ პოლიტიკური სივრცის ნაწილებია (დიდი) სომხეთიცა და ალბანეთიც.³⁶⁷ არაქართულ პროვინციათა, მათ შორის – ანისის, სტატუსს, შესანიშნავად განსაზღვრავს „სისაკანთა სახლის ისტორიაში“ დამოწმებული სამართლებრივი ფორმულა: „...ამ ქვეყანასავით, რომელიც მახვილითა და ხელით არის აღებული და საქართველოს სამეფოს

საკუთარ სამემკვიდრეოდ იწოდება...“ (დვინის 1216 წლის სასამართლოს განჩინება).³⁶⁸

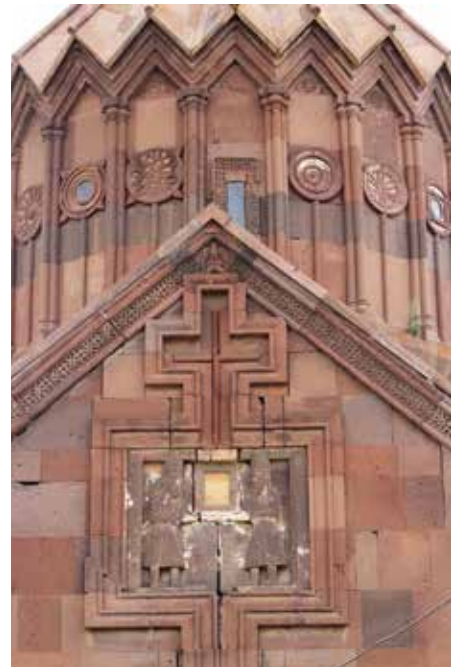
თამარის ხანაში სამეფო ხელისუფლება შემოერთებულ ციხე-ქალაქებს „არცა სამეფოდ იმჭირვიდა ... არამედ თვთ მათვე მისცემდა, რომელთა აუცალოებდა, თვსთა ლაშქართა“.³⁶⁹ ეპოქის ტენდენციების შესაბამისად, ანისიც საპატრონოდ „გაიცა“;³⁷⁰ სომეხ ბაგრატუნთა „სახელგანთქმული სახლი“ და მასთან ერთად, შაჰინშაჰობაც, მხარგრძელებმა გაიმკვიდრეს (სურ. 28).³⁷¹

ანის-შირაკის ზოგიერთ ლაპიდარულ ძეგლში ქვეყნის პატრონად ბაქარია და ივანე მხარგრძელები არიან დასახელებულნი: „... უფლობდნენ ქალაქებსა და დიდ სომხეთის მთელ ქვეყანას ქრისტეს დიდი მოლაშქრენი ბაქარია და ივანე“ (ტაილარი – 1198 წ.; ჰორომოსგანქი – 1198 წ.).³⁷² ანისის ე.წ. ბაქარიას ეკლესიის უთარილო წარწერაში ორივე ძმა სომეხთა მეფეებად იწოდება.³⁷³ ბაქარია და ივანე ანის-შირაკის სომხურ ეპიგრაფიკაში კიდევ რამდენჯერმე გვხვდებიან ერთად; საინტერესოა, რომ რამდენიმე შემთხვევაში ბაქარია ამირსპასალარი წარწერის შესრულების დროისთვის გარდაცვლილია.³⁷⁴

იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ანის-შირაკს ბაქარია და ივანე მხარგრძელები კოლექტიურად ფლობდნენ; თუმცა, რეალურად ასე არ ყოფილა. ამირსპასალარ ბაქარიას მიერ აქტების ერთპიროვნულად გამოცემა (ანისი, ბაქარიას ეკლესია – უთარილო; ჰორომოსი – 1206 წ.; ლმბათი – 1205/1206 წლების შემდეგ, ჰარიტავანქი – 1206-1207 წლების შემდეგ; ხწკონქი – 1211 წ.)³⁷⁵ თუ ლაპიდარულ საბუთებში ექსკლუზიურად ბაქარიას ხსენება ქვეყნის უფლად და პატრონად (ჰორომოსი – 1201 წ.; ანისი – 1206-1216 წლებს შორის შესრულებული წარწერები; ბაგნაირი – 1210 წ.; ბაგარანი – 1211 წ.; ხწკონქი – 1213 წ.)³⁷⁶ იმაზე მიანიშნებს, რომ ანის-შირაკს უფროსი მხარგრძელი განაგებდა (სურ. 29).³⁷⁷

XIII საუკუნის 20-იან წლებში ათაბაგ ივანეს, ამირსპასალარ შანშეს და ავაგის უფლობა და პატრონობა ან ათაბაგ ივანესა და შაჰანშა სარგისის განმგებლობა/პატრონობა დასტურდება.³⁷⁸ კირაკოს განძაკეცის ცნობით, შანშე სრულწლოვანი რომ შეიქნა, მამეულ/სამამულე სამთავროს დაეუფლა.³⁷⁹ ხწკონქის 1221 წლის და ართიკის 1222 წლის წარწერებში მხოლოდ შანშეს უფლობაა ხაზგასმული.³⁸⁰ რომის პაპისადმი გაგზავნილ წერილში (1223 წ.) ივანე მხარგრძელი თავის ძმისწულს, შანშეს, მემკვიდრედ და თხუთმეტი „დიდი ქალაქის“ პატრონად აცხადებს.³⁸¹ ეპისტოლეს ცნობას ქართული წყაროც ეთანხმება; ჟამთააღმწერლის მიხედვით, 1225 წლისთვის „ივანე ათაბაგსა ეპყრა დვინი, და ანისი მიეცა ძმისწულისა მისისა შანშე მანდატურთუხუცესისათვს“;³⁸² ხოლო 20-იანი წლების ბოლოსთვის „მანდატურთუხუცესი შანშე იყო ანისსა და ამირსპასალარი ავაგ ბიჯნისსა“.³⁸³ ათაბაგ-ამირსპასალარი ივანე შირაკის ჩრდილოეთ მხარეში ინარჩუნებდა მფლობელობას, როგორც ეს შირაკავანის ეკლესიის 1228 და 1231 წლების წარწერა-საბუთებიდან შეგვიძლია დავასკვნათ.³⁸⁴

ივანესა და მისი მემკვიდრეების სენიორალური უფლებები ში-

სურ. 29. ჰარიტავანქის მონასტერი. მხარგრძელთა საქტიტორო რელიეფი მთავარი ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე

რაკავანზე, ჩანს, დიდხანს არ გაგრძელებულა. ბაგნაირის სახარების მინაწერის (1232 წ.) ავტორი, მსახურთუხუცესი ხავრასი „დიდი ზაქარიას“ ერთადერთ მემკვიდრედ და „სამეფო ტახტის“ მჭერად, ანუ ანისის მეპატრონედ, მანდატურთუხუცეს შანშეს ასახელებს.³⁸⁵ ჟამთააღმწერლის თანახმად, XIII საუკუნის 30-40-იანი წლებისთვის ანისი მხოლოდ და მხოლოდ შანშეს „სახლსა და ტახტს“ წარმოადგენდა.³⁸⁶ ამ მსხვილ საფეოდალოს სომეხი ავტორი შანშეს სახლად მოიხსენიებს,³⁸⁷ ხოლო სპარსელი ისტორიკოსი – შაჰანშაჰი ანისის თუმნად.³⁸⁸

ზაქარია მხარგრძელის მიერ დაარსებული სამთავრო ლორეთაშირს (ნაწილობრივ) და ამბერდსაც მოიცავდა.³⁸⁹ ზაქარია არა მხოლოდ ანელ შადადიანთა, არამედ დამხობილ ორბელთა (საქართველოს ყოფილ ამირსპასალართა და ლორეთ-ანისის მეპატრონეთა), მემკვიდრედაც გამოდიოდა. შანშეს დროს სენიორიის საზღვრები სამხრეთითაც განივრცო, სურბმარისა და ვალაშკერტის ხარჯზე.³⁹⁰

ამ ფეოდალური სახლის ცენტრი თავდაპირველად, როგორც ჩანს, იყო ლორე („მიიცვალა ზაქარია ამირსპასალარი ... მთავარი თემისა ლორისა“³⁹¹), ამირსპასალართა საჯდომი ციხე-ქალაქი, საიდანაც გავრცელდა მხარგრძელთა მფლობელობა ჩრდილოეთ სომხეთზე. ზაქარიას დროსვე დაიწყო ცენტრის ანისში გადმონაცვლების პროცესი (ეკლესიების მშენებლობა, კედლების გამაგრება), რაც, საბოლოოდ, მისი მემკვიდრეების (ივანე, შანშე) დროს დასრულდა. ასეთი სურათი იქმნება ქართული (ჟამთააღმწერელი) და ევროპული (რუბრუკვისი) წყაროებიდან; კირაკოს განდაკეცის კი გარკვეული დაზუსტებები შეაქვს: მონღოლთა შემოსევამდე შანშე მხარგრძელი ლორეში იჯდა; იქ ჰქონდა რეზიდენციაცა და საჭურჭლეც;³⁹² ანისი მის სამფლობელოდ (իქსანოქინ) ითვლებოდა და მასვე ემორჩილებოდნენ ქალაქის მთავრები (ციქსაოქინი და ქსაოქინი).³⁹³ ანისში მყოფ ქალაქის მთავრებს იცნობენ არისტაკეს ლასტივერტეცი (ქსაოქსაგი ციქსაოქინი)³⁹⁴ და ვარდანი (იქსანიო ციქსაოქსაგი).³⁹⁵ დავითის ისტორიკოსი ამ ფენას „ანელთა თავადთანის“ უწოდებს,³⁹⁶ ხოლო „ქართლის ცხოვრების“ სომეხი გადმომთარგმნელი – ქსაოქსაგი ან[ი].³⁹⁷ ქალაქის ეს მთავარი თუ თავადნი ადგილობრივი არისტოკრატის წარმომადგენელნი უნდა ყოფილიყვნენ (მათ რიცხვს, სავარაუდოდ, დიდვაჭარნიც მიეკუთვნებიან), რომელნიც აქტიურად იყვნენ ჩართულნი ქალაქის მართვა-გამგეობაში და თავის პატრონად, XIII საუკუნის 30-იანი წლებისთვის მაინც, შანშე მხარგრძელს ცნობდნენ.³⁹⁸

ანისის ქვეყნის სოციალურ გეოგრაფიაზე საუბრისას გასათვალისწინებელია ის საყურადღებო გარემოებაც, რომ მხარგრძელები ანისში არ იკრძალებოდნენ,³⁹⁹ ანუ ქ. ანისი მოკლებული იყო სენიორიალური ცენტრის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ატრიბუტს – საძვალეს.⁴⁰⁰ ხომ არ ნიშნავს ეს ფაქტი, რომ ქ. ანისი და მისი შემოგარენი მხარგრძელთა სახარაჯოს წარმომადგენდა და სამეფოდაც რჩებოდა?

ანისის მდიდარი ეპიგრაფიკული მემკვიდრეობიდან მხოლოდ

სამმა ძეგლმა შემოგვინახა ხელრთვა: ქეი-სულთან შადადიანის ბრძანებამ (1199 წ.),⁴⁰¹ ეტიფანე კათალიკოსის განჩინებამ (1218 წ.)⁴⁰² და აბუ-საიდ ბაჰადურ ყაენის იარლიყმა (1330 წ.).⁴⁰³ ასეთი გამორჩეულობა იმას მიანიშნებს, რომ სახელმწიფოს ამ უზენაეს პირებს – მათ შორის, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს (შდრ. „მიეცა პატივი კათალიკოსსა მეფისა თანა“⁴⁰⁴) – ადგილობრივი მოსახლეობაც ხელმწიფეებად აღიქვამდა. ქეი-სულთანის საბუთის სომხური დამტკიცება, ისევე როგორც აბუ-საიდის იარლიყის სამენოვანი ხელრთვის მესამე, სომხური ნაწილი, დალოცვის ზოგად ფორმულას წარმოადგენს: „ვინც მტკიცედ დაიცავს, ღმერთი აკურთხებს“.⁴⁰⁵ აღნიშნული ფორმულა ქართული დოკუმენტებისთვისაცაა დამახასიათებელი (მაგალითად: „დამამტკიცებლნი ღმერთმან აკურთხნეს“, „ვინ დაამტკიცოს, ღმერთმან აკურთხოს“), მაგრამ როგორც დამტკიცების დამამთავრებელი – და, არა დამოუკიდებელი – ნაწილი.⁴⁰⁶ ქართული დიპლომატიკის ნორმებთან სრულ შესაბამისობაშია კათალიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს განჩინების სომხური და აბუ-საიდის იარლიყის სპარსული და ქართული დამტკიცებები, რომლებშიც თარიღი და დამამტკიცებლის ვინაობაცაა ფიქსირებული. ორივე შემთხვევაში დადასტურებული დიპლომატიკური და სამართლებრივი ნორმები ეპოქის პოლიტიკური გეოგრაფიის ანარეკლია: როგორც მონღოლთა ყაენის – საქართველოს მეფის ხელმწიფის – მიერ ანისის ვილაიეთისათვის გამოცემულ ბრძანებას ამ მხარის მბრძანებელი და საქართველოს სამეფოს ათაბაგი ზაქარია მხარგრძელი ამტკიცებს, ისე საქართველოს ეკლესიის მწყემსმთავრის განჩინებას ქალაქ ანისისათვის ქალაქის ამირა ვაჰრამი და იქ აღსაყდრებული სომეხთა ეპისკოპოსი გრიგოლი ამოწმებენ.⁴⁰⁷ ანისში ქალაქის ამირას ინსტიტუტის ხელმეორე გამოჩენა, ცხადია, ქართული სახელმწიფოებრიობის დამკვიდრებასთანაა დაკავშირებული. სადუნისა თუ სარგის მხარგრძელის მსგავსად, ამირა ვაჰრამიც საქართველოს მეფის მოხელეა. ქალაქში გამოცემულ ყველა აქტს, მათ შორის, მთავარეპისკოპოსთა საბუთებსაც, ამირას „ნება“ ანუ დამტკიცება სჭირდება.⁴⁰⁸ ამ ინსტიტუტის მნიშვნელობაზე მიანიშნებს მხარგრძელთა და ამირათა ერთად მოხსენიება ზოგიერთ ლაპიდარულ წარწერაში.⁴⁰⁹ მონღოლთა ბატონობის ხანაში ამირები აღარ ჩანან (შესაძლოა, ქალაქის პატრონებმა ჩაანაცვლეს⁴¹⁰); ისინი კვლავ ჩნდებიან 1320 წლის წარწერაში – ხუანძე მხარგრძელის წყალობის წიგნი ვინმე ლიპის ამირობისას დამტკიცდა.⁴¹¹ გასარკვევია მხოლოდ, იყო ის მეფის თუ ათაბაგის ამირა.⁴¹²

ქალაქში ერთდროულად პატრონობაცა და ამირობაც სავსებით თავსებადია. კიდევ მეტი, მეფეს შეეძლო ქალაქის „შესავლობისგან“ მისი შესავალი (პირი) სოფელი „გამოეღო“ და სხვა ფეოდალური სახლისთვის ეწყალობა.⁴¹³

* * *

ანის-შირაკის ტერიტორიაზე სხვა, უფრო წვრილი, საფეოდალო ქვეყნები, მათ შორის, შანშეს მრავალრიცხოვან შთამომავალთა სახლებიც, არსებობდა. მათი ცენტრები და საზღვრები ამ ეტაპზე არ

სურ. 30. ჰორომოსის მონასტერი.
დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია

დგინდება. ინტენსიური საველე-დაზვერვითი სამუშაოების წარმოება ამ მხარეში, სასაზღვრო მდებარეობის გამო, დღეისთვის, ფაქტობრივად, შეუძლებელია; პირველწყაროებში დაცული ცნობები კი მეტად მწირია.

სომხურ ძეგლებში, ხანდახან, მონასტერთა სენიორები იხსენიებიან; მათი უფლება ტერმინით *ტერუთიუნ* აღინიშნება.⁴¹⁴ ლაპიდარული წარწერებიდან ცნობილია, რომ ჰორომოსისა და ტაილარის მონასტრებს ჰეტუბ გრიგოლის საგვარეულო ფლობდა,⁴¹⁵ ჰარიტივანქს – ჰიჯუბ ვაჰრამი,⁴¹⁶ რომელსაც თანამედროვენი „დიდ იშხანსაც“ უწოდებდნენ;⁴¹⁷ არჯევარიტს – ოჰანეს მაგისტროსეანი და ფახრადინ ამირას ძე.⁴¹⁸ გრიგოლისა და ვაჰრამის პატრონობა (*պատրոն*) – შდრ. ტრადიციული სომხური *პარონ* – და ჰეტუბობა ამ სომეხ აზნაურთა ქართულ ფეოდალურ სამყაროში ინტეგრაციას უსვამდა ხაზს.⁴¹⁹ ჰეტუბ-ჰიჯუბი, რა თქმა უნდა, იგივე ეჯიბია, ქართული სინამდვილისთვის კარგად ცნობილი სამოხელეო ტერმინი. მეფეთა და დიდმოხელეთა სასახლეებში ისინი მეკარეთა ფუნქციას ასრულებდნენ.⁴²⁰

მოსაზრება, რომ სახელოს გაჩენა ანისში მხარგრძელებს უნდა უკავშირდებოდეს,⁴²¹ სარწმუნო ჩანს; თუმცა, სავალდებულო არაა, ჰეჭუპები, მინცდამინც, ანისის სასახლის კამერჰერებად წარმოვიდგინოთ.⁴²² საქმე ისაა, რომ ეჭუბებს მნიშვნელოვანი უღელტეხილებისა და მათზე გამავალი გზების, ანუ ზეკარების, დაცვაც ევალებოდათ.⁴²³ ჰეჭუპ გრიგოლის საფეოდალოს ცენტრი, მონასტერთა მფლობელობის მიხედვით, სადღაც, ზემო და ქვემო შირაკის საზღვარზე უნდა ვივარაუდოთ, და მათ მოვალეობად, შესაბამისად, ერთი ქვეყნიდან მეორე ქვეყანაში გადმომყვან გზათა მეკარეობაც შეიძლება ვცნოთ.⁴²⁴ ასეთი კარი ანის-შირაკში, ჩანს, არაერთი ყოფილა. კავკასიის მხარის ხუთვერსიან რუკაზე, ჰორომოსიდან ჩრდილო-დასავლეთით, თექვსმეტი კილომეტრის დაშორებით, დატანილია სოფლები ბაშკადიკლარი, ორთაკადიკლარი, აშაგაკადიკლარი. კადიკლარი-გედიკლერი, რაც ნაპრაღს აღნიშნავს, სამხრეთ კავკასიაში არაერთხელ გვხვდება.⁴²⁵ საქართველოში თურქულენოვანი მოსახლეობა გედიკლარად კლდეკარს გამოთქვამდა.⁴²⁶ მართალია, ანისის გედიკლარს მრავალი საურმე გზა კვეთდა, მაგრამ მის რაობაზე პასუხის გაცემა მხოლოდ ადგილის მიმოხილვისა და მატერიალური ნაშთების აღმოჩენის შემთხვევაში გახდება შესაძლებელი. იგივე ითქმის ორონიმზე ხანაკ-დური (ბაშ-გედიკლარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ყარს-ჩაისთან), რაც მოსასვენებელ ან სასტუმრო კარად ითარგმნება⁴²⁷ და სრულიად აშკარად, გზას უკავშირდება (სურ. 30).

ზეკარების, თავდაცვითი კოშკებისა და სასტუმროების ურთიერთმიმართების საინტერესო სურათს გვაძლევს ანის-შირაკის აღმოსავლეთი ნაწილიც. თალინიდან არტიკისკენ მიმავალ გზაზე, დაახლოებით 2,5 ვერსის დაშორებით, ქარვასლა მდგარა; მისგან 4 ვერსზე კი იწყებოდა სიმაღლეები, რომლებიც თალიშის (არუჭის) დეფილეზე ბატონობდა.⁴²⁸ მოსალოდნელია, რომ იქვე ახლოს ციხეც ყოფილიყო. ხუთვერსიან რუკაზე თალიშიდან ჩრდილოეთით, მთავარ საურმე გზაზე ნაჩვენებია სოფელი ქარავანსარაი, მის ჩრდილო-დასავლეთით კი – ზემო და ქვემო აღჯაყალა. ტობოგრაფია, დაახლოებით, ზემო და ქვემო შირაკის საზღვარს შეესაბამება და შუა საუკუნეების ტრადიციას აგრძელებს. ეს მეტად მეტყველი ადგილის სახელები და ძეგლები კარგად აჩვენებს, ერთი მხრივ, ზეკარებსა თუ ხეობებზე გამავალი გზების და, მეორე მხრივ, ამ გზების დაცვის ანუ მეკარეობა-ეჯიბობის მნიშვნელობას.

სომხური ეპიგრაფიკის მიხედვით, ანის-შირაკის კიდეც ერთ მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა მრენი, სადაც რეზიდენცია ჰქონდა მოწყობილი არტაშირ შანშეს ძეს.⁴²⁹ იქ ციხეც მდგარა.⁴³⁰ მრენის მოსახლეობაც არცთუ უმნიშვნელო ყოფილა; ათაბაგ ელდიგუმის ერთი ლაშქრობისას ოთხი ათასი მკვიდრი დალუპულა.⁴³¹

შირაკავანის ციხისა და მალასბერდის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ.

* * *

ეკონომიკური და პოლიტიკური გეოგრაფიის თვალსაზრისით საინტერესოა ანისის სამონეტო ბაზრის შეცვლა XIII საუკუნეში. ბაზა-

სურ. 31. რუსუდანის მონეტა. ყარსის მუზეუმის ნუმისმატიკური კოლექცია

სურ. 33. ქობაირის მონასტერი.
ხედი სამხრეთიდან

სურ. 32. ჰორომოსის მონასტერი.
წმ. იოანეს ეკლესიის კარიბჭე, ზაქარია
მხარგრძელის წარწერა

რი ნუმისმატიკური სიტყვებით ხასიათდება; ნაირგვარობა აიხსნება როგორც ქვეყნის ცხოვრებაში მომხდარი პოლიტიკური ცვლილებებით, ისე დივერსიფიცირებული კავშირ-ურთიერთობებით. სხვადასხვა წარმომავლობის მონეტებს შორის ბაგრატივანთა სახელით მოჭრილი მონეტები ჭარბობს (სურ. 31).⁴³²

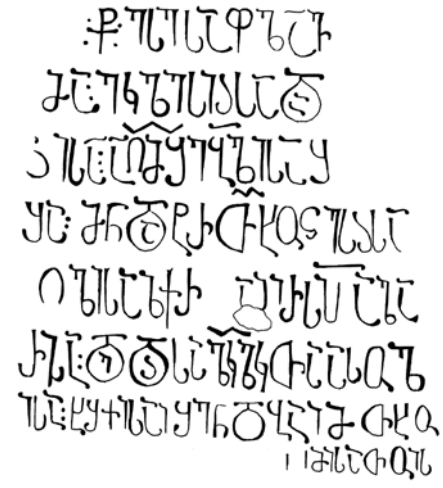
ანისის სტატუსი მონღოლთა ბატონობის ხანაში

1236 წელს მონღოლებმა ანისი აიღეს.⁴³³ მხარგრძელთა დამორჩილების შემდეგ, ნოინებმა „შანშესაცა ფრიადი პატივი უყვეს, და ანისი და მათ მიერ წაღებული მისი ქუეყანა ყოველი მისცეს, და მცველნი დაუდგინნეს ქუეყანასა შინა“.⁴³⁴ შანშე მანდატურთუხუცესი საქართველოს მეფის მოხელედაც რჩებოდა: როგორც კი ლიხთიმერეთში გადახვეწილი რუსუდანი და დავით რუსუდანის ძე მონღოლებს დაუზღვდნენ, ბაგრატიონთა უზენაესი ხელისუფლება კვლავ აღდგა საქართველოს სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე. ანის-შირაკთან დაკავშირებით შესანიშნავ მოწმობას წარმოადგენს შეწირულობის სიგელი, ამოკვეთილი ჰორომოსის ეკლესიაზე 1246 წელს: „სომეხთა და ქართველთა [მეფის] დავითის მეფობისას და დიდი ბაქარიას ძის, შანშანსას სპასალარობისას...“.⁴³⁵ ჰორომოსის 1247 წლის და მრენის 1251 წლის წარწერებიც მოწმობს, რომ ანისის ქვეყანა შანშე მხარგრძელის სამფლობელოს წარმოადგენდა.⁴³⁶ იმავედროულად, ის ანისშიც მოღვაწეობდა.⁴³⁷ იგივეს ადასტურებს რუბრუკისი: მისი ჩვენებით, ანისში იჯდა ქართველი მთავარი შანშე, რომელიც „სარკინობთაგან“ განთავისუფლებულ სომხურ მიწა-წყალს განაგებდა.⁴³⁸ კიდევ მეტი, გარკვეული დროით შანშე გარდაცვლილი ავავ მხარგრძელის (†1250) მამულებსაც განაგებდა.⁴³⁹ შანშე პატრონად ანის-შირაკის ეპიგრაფიკაში უკანასკნელად ბაგრატიონის 1262 წლის წარწერაში იხსენიება: ვინმე ხორაბ სასანის ძეს მისთვის მიუცია მამული სოფელი აშნაკი, შემდეგ ისევე გამოუსყიდავს (სურ. 32).⁴⁴⁰

ამრიგად, XIII საუკუნის 50-იან წლებშიც ანისის ქვეყანა საქართველოს სამეფოს საზღვრებში რჩებოდა, თუმცა მონღოლთა ბატონობის გავლენით იცვლებოდა მისი ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების ყველა მხარე: პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური, დემოგრაფიული.

რუბრუკისის მოწმობით, შანშეს სამფლობელოში თითქმის ყველა ციხე დანგრეული ყოფილა.⁴⁴¹ ციხესიმაგრეთა მოთხრა მონღოლთა ჩვეულ პოლიტიკას წარმოადგენდა.⁴⁴² დამპყრობლები ამ გზით ქვეყანას იმორჩილებდნენ და მის ფეოდალურ წეს-წყობილებასაც ძირს უთხრიდნენ, საფეოდალო ცენტრებს არღვევდნენ. ნიშანდობლივია, რომ შანშეს დაკნინებული ხელისუფლების გამოხატვად რუბრუკისი მონღოლურ ხარკსა და დანგრეულ ციხესიმაგრეებს მიიჩნევს.⁴⁴³ XIII საუკუნის 60-იან წლებში მხარგრძელებმა მრენიც და ანისიც გაყიდეს.⁴⁴⁴ შანშე მანდატურთუხუცესმა რეზიდენცია ანისიდან ოძუნში (ტაშირი) გადაიტანა,⁴⁴⁵ ხოლო საძვალედ ქობაირი (ლორე) აქცია (სურ. 33).⁴⁴⁶

შირაკის ვრცელი მიწები მომთაბარეთათვის შესანიშნავ სადგომს წარმოადგენდა.⁴⁴⁷ საქართველოს დაპყრობისთანავე მონღოლებმა ანისსა და შირაკავანში ბანაკები დასცეს.⁴⁴⁸ მონღოლთა ყოველ ამგვარ გამოჩენას, როგორც წესი, ინტენსიური სახნავ-სათიბი მიწების ექსტენსიურ საძოვრებად გადაქცევა მოჰყვებოდა. ამას ზედდართული მონღოლური გადასახადები ქვეყანას აჩანაგებდა, მოსახლეობისგან ცლიდა.⁴⁴⁹ ყოველივე ეს ანის-შირაკში ერთდროუ-

სურ. 34. ქობაირის მონასტერი. ხოშაქის ეპიტაფია

სურ. 35. ასწლოვანი მათიანე.
ხეგ, H-2135, ფ. 281r

სურ. 36. გარეჯის მრავალმთის უდაბნოს
მონასტერი, ხარების ეკლესია, მეფე
დემეტრე II-ის გამოსახულება

ლად არ მომხდარა – პროცესები ნელ-ნელა ვითარდებოდა.

მონღოლი დიდმოხელენი არა მხოლოდ მომთაბარეები, არამედ მიწათმფლობელები და შესანიშნავი ინვესტორები იყვნენ. ისინი ხელს უწყობდნენ მიწების ამოძრავებას, ძველი საგვარეულოების მოშლას და ახლების აღზევებას. ახალკაცებში ერთგულ მოკავშირეებსა და საქმიან პარტნიორებს ხედავდნენ. ასეთი უნისონის შედეგად, 1263 წლიდან ანისის მეპატრონეებად საჰიბ-დივანი, საჰმადინი და ქარიმადინი გვევლინებიან.⁴⁵⁰ მათგან ორი უკანასკნელი ადგილობრივი, სომხური ფინანსური წრეების წარმომადგენლები არიან, ხოლო საჰიბ-დივანი, იგივე საჰიბ ხოჯა, ქართული და უცხოური წყაროებით (ჟამთააღმწერელი, რაშიდ ად-დინი, სტეფანოს ორბელიანი) კარგად ცნობილი ილხანთა ვაზირი, შამს ად-დინ ჯუვეინია. მისი მეუღლე იყო ხომაქი, ავავ მხარგრძელის ქალიშვილი და ერთადერთი მემკვიდრე.⁴⁵¹ ავავის სახლს დაპატრონებული მონღოლი დიდმოხელე ხელს შანშეს სახლსაც ადებდა. სავარაუდოდ, მას ეკუთვნოდა არა მხოლოდ ქალაქი, არამედ ანისის ქვეყნის მნიშვნელოვანი ნაწილიც: რაშიდ ად-დინთან შემონახული დოკუმენტური მოწმობით, საჰიბ-დივანი ფლობდა მამულებს შაჰანშაჰ-ი ანისის თუმანში.⁴⁵² ნიშანდობლივია, რომ მისი პატრონობის პერიოდში ანისის ეპიგრაფიკაში მხარგრძელები არ ჩანან (სურ. 34).

ამავე დროიდან ანის-შირაკის ლაპიდარულ წარწერებში ქვეყნის უმაღლესი ძალაუფლება „ილხანობით“ აღინიშნება, ხელმწიფეებად კი მონღოლი ყაენები ჩანან. უცხო მფლობელთა სახელების აღბეჭდვა და ქართველ მეფეთა მოუხსენებლობა XIII საუკუნის მეორე ნახევრის მონეტებისთვისაცაა დამახასიათებელი.⁴⁵³ აღნიშნული გარემოება, რა თქმა უნდა, ბაგრატიონთა ძალაუფლების შესუსტებაზე, კონკრეტულ შემთხვევებში, კი, მოშლაზეც შეიძლება მიანიშნებდეს.

მონღოლთა ბატონობის წყალობით საქართველოს მეფის ხელისუფლება რომ უკიდურესად დაკნინებული იყო, ეს ჟამთააღმწერლის ლაკონური ფრაზიდანაც შესანიშნავად ჩანს: „მთავარნი და ერისთავნი ვერ ცვალების შიშისათვის ყაენისა“.⁴⁵⁴ ილხანთა წყალობით „გაკეთების“ მოიმედე დიდაზნაურნი თუ დიდვაჭარნი ხასობის მოპოვებას ცდილობდნენ და აღწევდნენ კიდევ საგადასახადო და ადმინისტრაციულ შეუვალობას (ორბელები, ჯაყელები...). სწორედ ასეთი თავისთავადი მეპატრონენი უნდა ყოფილიყვნენ საჰიბ-დივანი, საჰმადინი და ქარიმადინი (სურ. 35).⁴⁵⁵

ანისის დამოუკიდებლობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. XIII საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისში, აჰმად ყაენმა (1282-1284) დემეტრე II-ს (1272-1289) „დიდად დაუმაღლა ... თანახლება ხუარასანს, და პატივიცა უყო დიდი, და ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი მოსცნა“.⁴⁵⁶ საქართველოს სამეფოს კონსოლიდაციის პროცესი ამაზე არ შეჩერებულა. აჰმადისა და საჰიბ-დივანის დამხობისთანავე ბუღამ „მოსცა (დემეტრეს) ყოველი სამეფო მისი და სახლი ავავ ათაბაგისა, რომელი აქუნდა საჰიბ-დივანს“.⁴⁵⁷ ვაზირ ბუღას ანისიც ებარა;⁴⁵⁸ ასე, რომ, დიდი ალბათობით, შანშეს სახლსაც საქართველოს მეფეს დაუბრუნებდა. მართლაც, სტეფანოს ორბელიანის ცნობით, ტახტზე ახლადასულმა არღუნ-ყაენმა (1284-1291) დემეტრე II-ს უბოძა „ყოველი

ქვეყანა სომხეთისა: სახლი ავაგიანთა, სახლი შანშიანთა და გაგელთა და შვილნი სადუნ ათაბაგისა“.⁴⁵⁹ ანისზე კვლავ საქართველოს მეფის იურისდიქცია გავრცელდა: თბილისთან და ყარსთან ერთად ის დემეტრეს „საუფლოდ“ განიხილებოდა (სურ. 36).⁴⁶⁰

მხარგრძელთა სამფლობელოებზე ბაგრატიონთა ხელისუფლების აღდგენა დოკუმენტურადაც მტკიცდება; კერძოდ, საამისო უტყუარ საბუთს წარმოადგენს დემეტრე II-ის მოხსენიება შემდეგ წარწერებში: 1283 წ. – გოშავანქში (კაენი),⁴⁶¹ 1285 წ. – დსელში (ტაშირი)⁴⁶² და

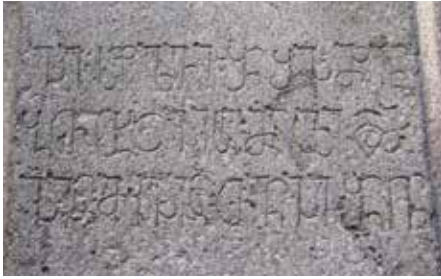
სურ. 37. ქართულ-ჰულაგუიდური მონეტები ჯვრის გამოსახულებით

არუჭში (შირაკი),⁴⁶³ 1286 წ. – სურბ კირიაკში (კოტაიქი),⁴⁶⁴ უთარილო, დიდი ალბათობით, იმავე პერიოდში შესრულებული – ახტალაში.⁴⁶⁵ ნარატიული და ეპიგრაფიკული წყაროების სინქრონიზმი მეტად საყურადღებოა. ამავე კონტექსტში იკითხება აჰმადისა და არღუნის სახელით თბილისში (?) მოჭრილი (1282-1291 წწ.) ქართულ-ჰულაგუიდური მონეტების აღმოჩენაც ანისში.⁴⁶⁶ ანისში ნაპოვნია, აგრეთვე, მანგუ ყაენის სახელით მოჭრილი მონეტები (1248-1257 წწ.), რომელთა ემისია – ნაწილის მაინც – თბილისში ხორციელდებოდა.⁴⁶⁷ XIII საუკუნის მეორე ნახევრის სხვა ფულადი ერთეულები ანისიდან უცნობია. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ანისი ცენტრისგან არც „დამოუკიდებლობის“ დროს ყოფილა მოწყვეტილი.

* * *

XIII საუკუნის ბოლოდან ანისს კვლავ მხარგრძელები განაგებენ.⁴⁶⁸ მათი სახელით გამოცემულ პირველსავე წარწერა-საბუთებში (1289 წ., 1301 წ.) უზენაეს მმართველებად ილხანები იხსენიებიან, საქართველოს მეფეები კი არ ჩანან.⁴⁶⁹ იმავე დროიდან ანისში ამოქმედდა ზარაფხანა, სადაც მონეტები ყაენთა სახელით იჭრებოდა. ფულის ემისია თითქმის ასორმოდათი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა; განსაკუთრებულ აღმავლობას აბუ-საიდ ბაჰადურის ყაენობისას მიაღწია (სურ. 37).⁴⁷⁰ ნიშნავს თუ არა ეს ფაქტები საქართველოს პოლიტიკური რუკის შეცვლას?

1298 წელს ანისში, ნერქის ციხეში გადაწერილ ხელნაწერს ერთვის მინაწერი, საიდანაც ცნობილი ხდება, რომ ის შესრულებული ყოფილა ილხან ყაზანის მპყრობელობისას, სომხებზე სუმბატის მეფობისას, უფალ გრიგოლის კათოლიკოსობისას, ქართველებზე ვახტანგის მეფობისას, ამირსპასალარ შანშეს პარონობისას, უფალ იოვანეს ეპისკოპოსობისას.⁴⁷¹ აღნიშნული ჰიშატაკარანი კარგად გა-

სურ. 39. ქობაირის მონასტერი.
მწიგნობართუხუცეს მათეს ეპიტაფია

მოხატავს ანისის მკვიდრთა წარმოდგენებს სახელისუფლო იერარქიაზე: ყველაზე მაღლა მონღოლი ყაენი დგას, მას ემორჩილება საქართველოს მეფე ვახტანგი, რომლის ხელქვეით შანშე ამირსპასალარი და ანელი ეპისკოპოსი არიან. ამგვარია გადამწერის პოლიტიკური იდენტობა; ეთნო-კონფესიური კუთვნილების ხაზგასასმელად კი სომხეთის მეფესა და კათალიკოსს ასახელებს.

სურ. 38. ანისი, წმ. გრიგოლის ეკლესია.
მწიგნობართუხუცეს მათეს წარწერა

ანონიმი სებასტიელის ცნობით, 1300 წელს ყაზან-ყაენი ურიცხვი ჯარით ეგვიპტეში შეიჭრა. სხვა მხედართმთავრებთან ერთად მასთან იმყოფებოდა „შაჰანშა საქართველოდან“.⁴⁷² ამრიგად, ათაბაგ-ამირსპასალარი შანშე II, თანამედროვე სომეხი ავტორის მოწმობით, საქართველოს დიდებულთა, შესაბამისად, მისი სამამულე ქვეყანაც (ანისი) ქართული სახელმწიფოს ნაწილია. ასევე აღიქვამდა თავისი ქვეყნის სტატუსს ანისის სომხური მოსახლეობაც, რასაც შესანიშნავად მოწმობს ქალაქის გალავანში, ე. წ. ლომის კარიბჭის თავზე ამოკვეთილი წარწერა: „...დღეგრძელობისთვის მეფეთ-მეფისა, ღმრთივდამყარებელი ფადიშაჰისა და ... ამ ქვეყანაზე ქართველთა მეფობისა, როდესაც დედაქალაქი ანისი გახდა ხასინჯუ...“.⁴⁷³ წარწერა უთარიღოა. მკვლევართა დიდი ნაწილი მას XIV საუკუნით ათარიღებს⁴⁷⁴ და ანისის შეუვალობას აბუ-საიდის წყალობად⁴⁷⁵ ან კიდევ უფრო გვიანდელ მოვლენად⁴⁷⁶ მიიჩნევს.

ანისის ახალი სოციალურ-ეკონომიკური სტატუსის მიუხედავად,

მისი პოლიტიკური გეოგრაფია უცვლელი რჩებოდა. ანისისა თუ სხვა სომხური მიწების კავშირურთიერთობებს საქართველოს სამეფოსთან საკმაოდ ღრმა ფესვები ჰქონდა. ამ მოვლენის იდეურ-ფსიქოლოგიური მხარე კი ის იყო, რომ სომხური მოსახლეობა ქართულ სამეფოს საკუთარ სახელმწიფოებრიობად აღიქვამდა. XIV საუკუნის ანელ მხარგრძელთა პოლიტიკურ (თვით)იდენტობას, დიოფიზიტო-

ბასთან ერთად, კარგად მოწმობს მათი ამირსპასალარობა, მანდატურთუხუცესობა თუ ათაბაგობა; საკუთარი კარის ქართულ სამოხელეო მოდელზე მოწყობა მწიგნობართუხუცესთა, ამირახორთა თუ სხვა სახელოებით და ამ თანამდებობების ქართულ და სომხურ წარჩინებულ საგვარეულოთა წარმომადგენლებისთვის წყალობა (სურ. 38 და 39); ქართულის ოფიციალურ ენად გამოყენება.⁴⁷⁷ უმაღლეს საკარისკაცო თანამდებობათა ფლობა კი აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა მათი სამთავრო ქვეყნის „სიმტკიცისა და მოუდერობისათვის“, რის კანონიერებასაც არა მონღოლური სამართალი, არამედ ქართული წეს-წყობილება განსაზღვრავდა.⁴⁷⁸

მონღოლთა ოფიციალური თვალსაზრისითაც ანისი საქართველოს ერთ-ერთი მხარეა.⁴⁷⁹ საილხანოს უზენაეს ხელისუფალთა ეს შეხედულება კარგად გამოსჭვივის აბუ-საიდ ყაენის იარლიყის (1330 წ.) შემდეგი სტრიქონებიდან: „...როგორც წინათ ქალაქს ანისში და საქართველოს სხვა ვილაიეთებში (ქვეყნებში) ... უკანონო

სურ. 40. ანისი, მანუჩეს მეჩეთი. აბუ-საიდის წარწერა და მისი დამტკიცებები. სემ, ფოტოთეკა, ნეგატივი №12917-105

გამოსაღებლებსა და ტარხს ძალით ჰკრებდნენ და ავიწროებდნენ (მოსახლეობას და ამის გამო ქვეყანა) გაობრდა...⁴⁸⁰ არანაკლებ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ აღნიშნულ ბრძანებას მოსდევს ზაქარია ათაბაგის ხელრთვა სპარულ, ქართულ და სომხურ ენებზე (სურ. 40).⁴⁸¹

ჰამდალლაჰ ყაზვინი, მონღოლთა სამსახურში მდგარი სპარსელი დიდმოხელე, 1340 წელს შედგენილ გეოგრაფიულ ტრაქტატში თბილისს, ანისსა და ყარსს საქართველოს უმნიშვნელოვანეს ქალაქებს მიაკუთვნებს.⁴⁸² თანადროული პოლიტიკური რეალიები დიდ გავლენას ახდენდა სპარსელ ისტორიკოსთა ნარატივის სტილზეც. XIV საუკუნის მწერალი აჰმედ ბენ-მუჰამედ ელ-ჯაფარი თურქ-სელჯუკთა მიერ ანისის აღებას რომ აღწერს, პოლიტიკურ-გეოგრაფიული სივრცის აღმნიშვნელ ტერმინად მხოლოდ „საქართველოს“ იყენებს.⁴⁸³

როგორც ვხედავთ, აღმოსავლურ წყაროთა თანხმობლივი ჩვენებით ანისი საქართველოს საზღვრებში რჩებოდა.⁴⁸⁴ ამ მნიშვნელოვანი გარემოების გათვალისწინებით, გადააზრებას მოითხოვს ანისის „ხასინჯუ“-ობაც (ის არ გამოირცხავს „ქართველთა მეფობას“) და სამონეტო ემისიაც,⁴⁸⁵ რაც ანისის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის უფრო ფართო სპექტრით დანახვის შესაძლებლობას იძლევა.

სურათის სისრულისათვის ქართულ წყაროებზეც შევჩერდებით. ჟამთააღმწერლის ცნობით, როდესაც ყაენმა დავით VIII (1293-1311) მეფედ დაამტკიცა და „წარმოგზავნა ტფილისს“, „თანა-წარმოატანნა სპანი საქართველოსანი, შანშე და ხუტლუბულა და ყოველნი დიდებულნი. და მოუწოდეს სამცხით ბექასა, და მან არა ინება მოსლვად, რამეთუ ფრიად განდიდებულ იყო“.⁴⁸⁶ იმავე ისტორიკოსის სხვა მონათხრობით: „ამან ოლჯათ სულტანმან წარმოავლინა მცირე გიორგი მეფედ, და ზაალ მელიქი, ვინმე სპარსი ხუარასნელი, და ახრუჩი, მამისძმა ჩოფანისა, თანა წარმოიტანა, რათა ყოველი საქართველო ერთად შეკრიბონ მეფობასა შინა გიორგისსა. და აჩინეს ამათ შანშე მჯარგრძელი და ზაქარია, ავაგის ასულის, ხუაშაქის, ნაშობი. მივიდეს ჯავახეთს, მიერ კობტისთავსა და აწუევდეს სარგისს და ყუარყუარეს გამოსლვად, და არა ინებეს“.⁴⁸⁷

აშკარაა, რომ შანშე მხარგრძელი საქართველოს დიდებული და მისი სპის ნაწილია. ის ილხანთაგანაც შეწყალებულია, მაგრამ არა იმდენად, რომ მეფისგან დამოუკიდებელ მთავრად იქცეს. ეს საკმაოდ რელიეფურად ჩანს მხარგრძელთა და ენჩუდ ქცეულ ჯაყელთა სრულიად განსხვავებული ქმედებებით.

ანელი მხარგრძელები აღარ ფლობდნენ უწინდელ გავლენასა და ძალას; მათი პოზიციები სულ უფრო არამყარი ხდებოდა. ჯერ კიდევ XIII საუკუნის ბოლოს ზაქარიას შთამომავლებმა, უმაღლეს სახელოებთან ერთად, დაკარგეს ლორეს ციხე და ტაშირის სხვა სამფლობელოები – ამ მიწების მეპატრონეებად, სომხური ნარატიული⁴⁸⁸ და ეპიგრაფიკული⁴⁸⁹ ძეგლების მიხედვით, ათაბაგ-ამირსპასალარი სადუნ მანკაბერდელი და მისი შვილი ხუტლუბულა გვევლინებიან. XIV საუკუნის დასაწყისში, დაახლოებით 1308-1311 წლებს შორის,

სურ. 41. საფარას მონასტრის წმ. საბას ეკლესია. სამცხის ათაბაგთა – ჯაყელების გამოსახულებები

შანშეს სახლმა დათმო ამბერდიც, სადაც ბაგრატიონთა ალასტანური შტო დამკვიდრდა.⁴⁹⁰ ამრიგად, შანშეს მემკვიდრეები, აქედან მოყოლებული, მხოლოდ ანისს ფლობდნენ. თუმცა ვითარება აქაც შეიცვალა. მკვლევრები სამართლიანად მიუთითებენ, რომ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხა ჯაყელთა დომენის არა მხოლოდ საეკლესიო, არამედ პოლიტიკურ საზღვრებსაც ასახავს;⁴⁹¹ შესაბამისად, სამცხის საეპისკოპოსოთა შორის ანელის სამწყსოს მოხსენიება ანისზე ჯაყელთა ხელისუფლების გავრცელებაზე უნდა მეტყველებდეს (სურ. 41). როდის უნდა დაპატრონებოდნენ ჯაყელები ანისს?

მოსაზრება, თითქოს ჩვენთვის საინტერესო საეკლესიო დოკუმენტი შედგენის თანადროულ, ე.ი. XVI საუკუნის დასაწყისის,⁴⁹² პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ვითარებას ასახავს,⁴⁹³ ეწინააღმდეგება სპარსულ წყაროებს, რომლებიც ამ დროისთვის შურაგელს საქართველოს, უკეთ, სამცხე-საათაბაგოს, საზღვრებს მიღმა უჩვენებენ.⁴⁹⁴

საამისო თარიღად არც 1325 წელი⁴⁹⁵ გამოდგება – ქალაქ ანისში ყაენის 1330 წლის იარლიყის ბაქარია ათაბაგის მიერ დამოწმებაცა და ჰორომოსის 1336 წლის წარწერაში შანშეს სახლის წარმომადგენელთა პატრონთ-პატრონობისა და უფლობის ხაზგასმაც⁴⁹⁶ ანიშირაკს მათ დომენად წარმოადგენს. 1342 წლით თარიღდება უკანასკნელი სამშენებლო წარწერა ანისიდან – იმ წელს ათაბაგ ვარამ მხარგრძელის ბრძანებით მაცხოვრის ეკლესიის გუმბათი განუახლებიათ.⁴⁹⁷ XIV საუკუნის 50-იან წლებში, მედიქ აშრაფის შემოსევების შედეგად, შანშე (III) ათაბაგი ანისიდან ბიჯნისში გადავიდა⁴⁹⁸ და, როგორც ჩანს, იქვე დამკვიდრდა.⁴⁹⁹ ჯაყელებს შესაფერისი დრო დაუდგათ და მხარგრძელთა სახელოების დაუფლების კვალდაკვალ⁵⁰⁰

მათ სამამულე ქვეყანასაც დაეპატრონენ.⁵⁰¹

XIV საუკუნის მეორე ნახევარში, მეფე ბაგრატ V-ის ზეობისას, აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, „მთელი მესხეთიც საქართველოს სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, ქ. ანისიც წინანდებურად საქართველოს ხელში იყო“.⁵⁰² ეს დასკვნა სპარსულ და სომხურ წყაროთა ჩვენებებზეა დამყარებული. შარაფ ად-დინის ცნობით, ერანის ადერბაჯანის ქალაქების – ნახჭევანის, გარნისისა და ყარსის დაპყრობის შემდეგ თემურ-ლენგმა ყარსში დაიბანაკა და ქართველთა განადგურებაზე იწყო ფიქრი.⁵⁰³ ყარსიდან ის აღ-ბოლრას მალეობ თემში გადავიდა და ქაითუზე გავლით თბილისს მიადგა.⁵⁰⁴ აღ-ბოლრას სიმაღლეები აღბულა ჯაყელის სამთავროს, სამცხე-საათაბაგო,⁵⁰⁵ ხოლო ქაითუ – სომხურ ქრონიკებში დამოწმებული ქაითუს მთა.⁵⁰⁶ ანონიმი სებასტიელის ცნობით, ქაითის მთა ანისის საზღვრებთან თუ მის საზღვრებში მდებარეობდა (Ապսղայսն ի Վրաց տունն ստաս. և զՋալալ Թարայսն և զՌաքի Պասան սպանին ի Քայխուն լեսան, որ է ի սահմանս Անյ).⁵⁰⁷ სამეცნიერო ლიტერატურაში მას, ჩვეულებრივ, კანგარქთან აიგივებენ⁵⁰⁸ და, მაშასადამე, ანისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ლორე-ტაშირის საზღვართან ათავსებენ. ხუთვერსიან რუკაზე შირაკის ქედზე ნაჩვენებია სიმაღლე 6913 ო. ჩაიხუძხ, ხოლო ამავე ქედის სამხრეთ კალთაზე – მ. ჩეიტი და ნ. ჩეიტი; ორონიმი, შესაძლოა, მართლაც ქაითუ იყოს. იგივე სახელი ოსმალურ დავთრებშიც დასტურდება. თურქი მოხელეების აღწერით, თბილისის ვილაიეთის „ყაიყულის კაზას ... ყარს-არზრუმის მხარის სახელმწიფო საზღვარი კუთუს მხრიდან ქვევით მიემართება. შურაგელის საზღვრისკენ მიმავალი გზა აქვე იკვეთება“.⁵⁰⁹ ეს დოკუმენტური ჩვენება საყურადღებოა, რადგან კუთუს ქედით შექმნილი საზღვარი არფაჩაის (ახურიანის) ორივე სანაპიროზეა გადაჭიმული. ქაითის მთასთან თორელთა დაკავშირება⁵¹⁰ ამ ორონიმის ანის-შირაკის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებთან ლოკალიზაციის საშუალებასაც იძლევა. ყოველ შემთხვევაში, აშკარაა, რომ სამცხე-საათაბაგოდან თბილისში თემურ-ლენგი ანისზე გავლით ჩადის და ეს უკანასკნელი საქართველოს, უკეთ, აღბულა ჯაყელის სამთავროს საზღვრებშია.⁵¹¹

* * *

ფარსადან გორგიჯანიძის „ისტორიის“ მიხედვით, ანისი ქართველებს 1400 წლის მახლობლად დაუკარგავთ. ეს ფრიად სანდო ისტორიკოსი შემდეგს გადმოგვცემს: „რა ჯემწიფის გამოლაშქრება ალინჯაში მყოფთ ქართველთ გაიგონეს, თავიანთ ნებით ციხე დაუცალეს და გელაქუნის ზღვის გარეშემო და ანისის ქალაქი და გარეშემო ციხეები დაუცალეს, აიყარნენ და საქართველოში წავიდნენ“.⁵¹² ავტორი თანადროულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერმინოლოგიას იყენებს და „საქართველოს“ ქართლს, აღმოსავლეთ საქართველოს უწოდებს.⁵¹³ სომხურ ანდერძ-მინაწერთა თანახმად, ანისის „აუღებელი სიმაგრე“ ლანგ-თემურის ურდოებს 1398 წლისთვის ჰქონიათ დაპყრობილი.⁵¹⁴ თოვმა მეწოფეცის „ისტორიაში“ მოხსენიებული ბაგრატუნთან სიმაგრე თუ ანისია, მაშინ მისი აღება და „ძირიანად მოთხრა“ 1386/87 წლისთვის მომხდარა.⁵¹⁵ „დასაბრმავებელი თემურის“ მიერ ანი-ში-

რაკის რბევასა და „ოდესღაც დიდი ქალაქების“ ნგრევებზე ევლია ჩელებიც საუბრობს.⁵¹⁶ მისივე ცნობით, თემურ-ლენგის შემოსევებამდე შორაგელი ყარა-იუსუფს (1389-1400) ეპყრა.⁵¹⁷ უცხოურ და ქართულ წყაროთა ცნობების შეთანხმება იმგვარად შეიძლება, რომ ალინჯის კამპანიის დროს ქართველებმა უკვე დაკარგული ანისის ციხე და გელაქუნი დაიბრუნეს, მაგრამ მალევე დათმეს.

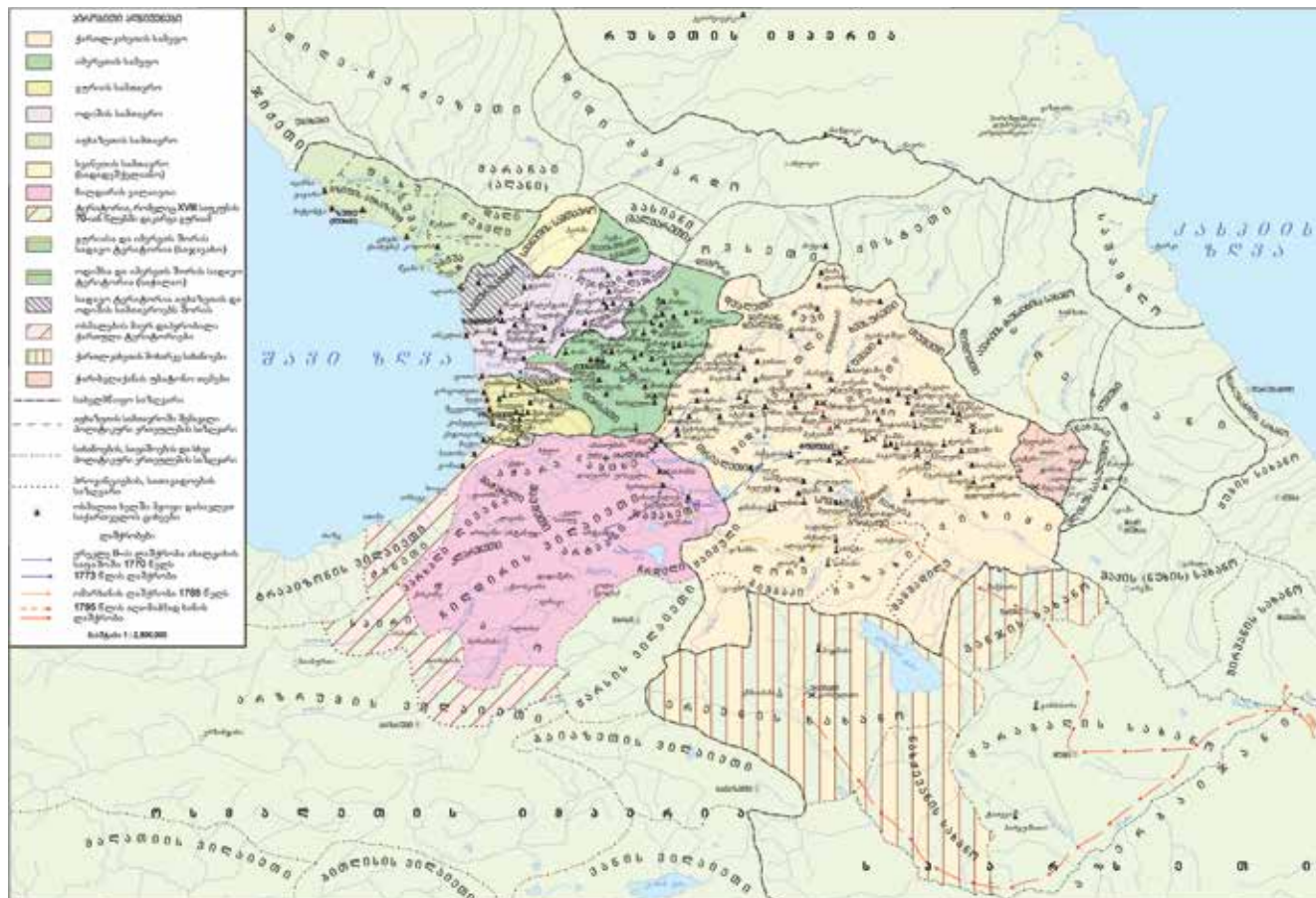
XV საუკუნის პირველ ნახევარში ალექსანდრე დიდმა (1412-1442) საქართველოს სამეფოს კვლავ შემოუერთა დაკარგული სომხურ-ალბანური მიწები, თუმცა მათ შორის წყაროები (ვახუშტი ბატონიშვილი, თოვმა მეწოფეცი) ანი-შირაკს არ ასახელებენ. ამასთანავე, არსებობს ერთი დოკუმენტი, რომლის საფუძველზე, თითქოს, უფრო სრულად შეიძლება აღვადგინოთ იმდროინდელი პოლიტიკური გეოგრაფია. ესაა დავით მეფის 1425 წლის შეწირულობის წიგნი, რომლის ძალით მცხეთის სვეტიცხოველს განუახლდა სამამულე მიწათმფლობელობა მარმარაშენის თავს – წყარომრავალსა და ვარდისუბანში.⁵¹⁸ სიგელი თუ ბეპირ და უსაფუძვლო შენათხზს არ წარმოადგენს,⁵¹⁹ მაშინ XV საუკუნის პირველ ნახევარში ანის-შირაკის ჩრდილოეთი ნაწილი მაინც საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში უნდა გვცნოთ.

საქართველოს პოლიტიკური რუკა ძალზე სწრაფად შეიცვალა. ცნობილია, რომ ალექსანდრე დიდის მეფობის ბოლოს საქართველოში კვლავ შინააშლილობა ჩამოვარდა და სამეფოს ჩამოცილდა არაქართული ტერიტორიები. თურქი და სომეხი ავტორების ჩვენებით, ამავე საუკუნის ბოლოსთვის შურაგელში თეთრბატკნიანები მბრძანებლობდნენ. პოლიტიკურ ცვლილებებს თან სდევდა მომთაბარე ელის მასობრივი ჩასახლება⁵²⁰ და ერთ დროს აყვავებული მხარის პასიურ საძოვრებად გადაქცევა.

1491 წელს ქართლის მეფემ კონსტანტინე II-მ შირაკავანსა და გელაქუნში ილაშქრა. მის მთავარ მიზანს თურქმანთაგან ლორეს განთავისუფლება წარმოადგენდა. ლორეს მეზობელ სომხურ პროვინციებში შეჭრა უფრო სტრატეგიული მოსაზრებებით იყო ნაკარნახევი და ქართველებიც მხოლოდ მათი მოთარეშებით დაკმაყოფილდნენ.⁵²¹

დომინაციის უკანასკნელი ფაზა

XVI საუკუნის დასაწყისში ახურიანის ხეობაში აკ კონილუს ნაცვლად სეფიანები გაბატონდნენ.⁵²² 1532-1555 წლების ომის დროს ოსმალებმა სასტიკად ააოხრეს ეს მხარე. 1553-1554 წლებში თურქები, წერს იბრაჰიმ ფეჩევი, „შურაგელად წოდებულ ადგილას დაბანაკდნენ. ეს არის კეთილნაშენი ქვეყანა, რომლის გარშემო სოფლები, ყანები და მთები მდებარეობს. ძღვევამოსილმა ლაშქარმა ეს ნაგებობანი გაავერანა და ააოხრა ისე, რომ კეთილნაშენობის კვალი აღარ დარჩენილა და გაცამტვერდა“.⁵²³ ცნობა ნათლად ასახავს ნგრევით გამოწვეულ ცვლილებებს ქვეყნის ეკონომიკურ გეოგრაფიაში. კატასტროფული შედეგები თვალნათლივ აისახა მრენზე: შუა საუკუნეებში წალკოტად ცნობილი მრენი, მომდევნო ხანაში, უწყლო და გაუდაბურებული, ჯოჯოხეთს უფრო წააგავდა, ვიდრე სამოთხეს.⁵²⁴

სურ. 42. საქართველოს რუკა XVIII ს. წიგნიდან – მუსხელიშვილი 2016

***

1639 წლის ბავით ანისის პროვინციის დასავლეთი ნაწილი ბარუმბეტის, მალასბერდის და შურაგელის ციხეებითურთ ოსმალეთმა დაისაკუთრა და ყარსის ვილაიეთს მიათვალა, ხოლო აღმოსავლეთი მხარე ირანს დარჩა და ერევნის სახანოში გაერთიანდა.⁵²⁵

დროდადრო სპარსეთის შაჰები შორაგელის ამა თუ იმ სოფელს „საჭმელ“-სამართავად რომელიმე ქართველ თავადს უბოძებდნენ. ასეთი „წყალობები“ ქართლის პოლიტიკურ რუკას არ ცვლიდა, მაგრამ გავლენას ახდენდა ეთნიკურ გეოგრაფიაზე: შორაგელის თათრის ელის ჩამოსახლებით თავადები მტრის თარეშისგან დაცლიაობრებული მიწა-წყლის მოშენებას ცდილობდნენ (სურ. 42).⁵²⁶

ასე აღმოჩნდებოდა, ალბათ, ქართლის მეფის, ბაქარის, მონეტები (1717-1719 წწ.) ანისში.⁵²⁷ შესაძლებელია, ეს ნუმისმატიკური ძეგლები

სურ. 43. მეფე ბაქარის მონეტა. სემ, ნუმისმატიკური კოლექცია

ბი არც ყოფილიყო ქართლისა და შირაკის პირდაპირი კავშირების შედეგი და ანისში ერევნის გავლით მოხვედრილიყო; იმ პერიოდში ერევანსა და ანისს შორის ურთიერთობები აქტიურდება, რასაც ერევნის სახანოში მოჭრილი მონეტების (XVIII საუკუნის პირველი ნახევარი) ანისში გამოჩენა მოწმობს (სურ. 43).⁵²⁸

* * *

სპარსეთ-ოსმალეთის 1730-1735 და 1743-1746 წლების ომებმა ანი-შირაკზე გამავალი გზების მნიშვნელობა გააძლიერა. ნადირ-შაჰს კარგად ჰქონდა გააზრებული აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელობა ყარსისთვის წარმოებულ ბრძოლებში. შემთხვევითი არ იყო, რომ არფაჩაის ნაპირებთან დაბანაკებულმა სპარსეთის მბრძანებელმა ქართლი თეიმურაზს უწყალობა, ხოლო კახეთი – ერეკლეს.⁵²⁹ ქართველ მეფეთა ერთგულებასთან ერთად, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქვემო ქართლის – ლორე-ტაშირის, ბამბაკისა და ყაზახის – გადაქცევას სამხედრო მოქმედებათა ბაზად: სპარსელები, თათრის ელემენტი (მეფის ნებართვითაც და თვითნებურადაც), თეიმურაზისა და ერეკლეს ჯარები ერთმანეთის მიყოლებით აოხრებდნენ ყარსსა და „ყარსის ციხის აქეთ ქვეყნებს“.⁵³⁰ მოალაფება – „მოიტანეს საქონელი ანუ ტყვე ფრიადი“ – სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრების ერთ-ერთ მხარესაც წარმოადგენდა. მოთარეშების ძირითად ასპარეზს, ცხადია, ანის-შირაკის ქვეყნები, მალასბერდი, შურაგელი – ეს ორი დასახლებული არაა, მაგრამ იგულისხმება – და ზარიშატი წარმოადგენდა. გამანადგურებელ შედეგებზე პაპუნა ორბელიანი წერს: „ასე შეაშინეს ოსმალუს ქვეყანა, რომ თუ არ სიმაგრეთა და ციხეთა, სხვაგან ვერარ დადვიან ჯავახნი ანუ ყარსელნი“ (სურ. 44).⁵³¹

ქვემო ქართლიდან ყარსისკენ მიმავალ გზებს ლეკებიც აქტიურად იყენებდნენ. XVIII საუკუნის 50-იანი წლების დასაწყისში „გარდმოვიდა დიდრონი ჯარები დალისტნიდამ, მივიდნენ ქვეყანასა ბამბაკისასა, გატეხეს ციხეები... მოუხდნენ ყარსისა ქვეყანათა, წაახდინეს მრავალი ალაგი, ვერსად გამოუჩნდათ წინააღმდეგი“,⁵³² ან კიდევ „დაკრეს (ლეკებმა) ყარსის ქვეყანათა, მოიტანეს მრავალი საქონელი და ტყვე“.⁵³³

ამრიგად, სპეციფიკურ ისტორიულ პირობებში სამიმოსვლო გზებს ანის-შირაკის ქვეყნებისთვის აყვავების ნაცვლად აოხრება და გავერანება მიჰქონდა.

ქართლ-კახეთის მესვეურთათვის ანის-შირაკის გზებმა მეტი მნიშვნელობა შეიძინა XVIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან, ერევნის სახანოში ქურთთა დასახლებისა და მათი აგრესიის გაძლიერების კვალდაკვალ.⁵³⁴ ქურთებთან კავშირში ქართველი მეფის მორჩილებიდან გამოსვლას ცდილობდა ჰუსეინ-ალი ხან ერევნელი, რომელიც ერეკლეს „თვლიდა ... ჩვენი ქვეყნის (ერევნის სახანოს – გ.ჭ.) დიდ მტრად“.⁵³⁵ 1765 წელს, ყაზახის მორბევის საპასუხოდ, ერეკლე II თბილისიდან ყაზახში, ხოლო იქიდან ყიფჩაღში (არტიკის მახლობლად, შორაგელში) გადავიდა და არაქსის ნაპირებისკენ დაიძრა.⁵³⁶ ხუთი წლის შემდეგ ქართლ-კახეთის მეფემ ქურთთა დასასჯელად ანისის ციხისკენ გაილაშქრა; არფაჩაის მარჯვენა სანაპიროდან

სურ. 44. მეფე თეიმურაზ II. საქართველოს თეატრის, მუსიკის, კინოსა და ქორეოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმი

სურ. 45. მეფე ერეკლე II. სემ

ერეკლე II-მ გზა ერევნისკენ (ცხადია, თალინზე გავლით) და შარურისკენ გააგრძელა.⁵³⁷ 1780-იანი წლების დასაწყისში ერეკლეს ჯარი ერევანს ორი მხრიდან მიადგა.⁵³⁸ წყაროში მარშრუტი მითითებული არ არის, თუმცა ერთ-ერთი გზა, უეჭველია, შორაგელზე გადიოდა. ერევნიდან ქართლისკენ მომავალი საქარავნო გზების შორაგელზე გადმოტანის მცდელობაც⁵³⁹ მოხერხებული ბუნებრივი გარემოთი იქნებოდა ნაკარნახევი. XIX საუკუნის დასაწყისის რუსი სამხედროების ჩვენებით, ლორე-ტაშირიდან ერევნისკენ გასალაშქრებლად ოპტიმალურ მარშრუტს, გეოგრაფიული პირობების წყალობით, — მეტწილად უტყეო, სტეპური გარემო, წყლის საკმარისი რაოდენობა, მდინარეთა მეჩხერი ფონი — შურაგელი-თალინი-ეჩმიადინი წარმოადგენდა.⁵⁴⁰

* * *

XVIII საუკუნის ბოლოს შორაგელი, ანისის ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილი, კვლავ ქართული სახელმწიფოს ორბიტაში მოექცა. ომან ხერხეულიძის თანახმად, 1780 წელს ერეკლე II-მ დაამარცხა გამდგარი ერევნის ხანი, რის შემდეგ „შორაგელის სულტანი ყარამან ... მოერთვა ყმად ყ(ოვლით)ა შორაგელის ხალხითა და მამულითა“.⁵⁴¹ „მეფობის“ თეიმურაზ ბაგრატიონისეული ვერსია კი უმატებს: „მოვიდა შორაგელისა ყარამან სულთანი, სთხოვა მეფესა ერეკლეს შეცოდებისა მითევება და აღუთქვა ფიცით, რათა საუკუნოდ არღარა იკადნიეროს ერევნის ხანისა მორჩილება ... არამედ როგორათაც შორაგალი მარადის საქართველოს მეფეთ ყმანი ყოფილან, ეგრეთ ემორჩილებოდეს მეფესა ერეკლეს... რადგანაც შორაგალი საქართველოს მამულია, დაიმკვიდრა მეფემან საუკუნოდ“.⁵⁴² არსებობს ცნობა, რომ ქართლ-კახეთის მეფეს შორაგელი ერევნის ხანისთვის დაუბრუნებია, მაგრამ შემდეგ განრისხებულა და კვლავ ჩამოურთმევია.⁵⁴³ ეს გადმოცემა, გარკვეულწილად, ხსნის იმ ფაქტს, რომ პოლკოვნიკ ბურნაშევის 1784 წლის რუკაზე შორაგელი ერევნის სახანოს საზღვრებშია ნაჩვენები.⁵⁴⁴ თუმცა, გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ 1784 წლის მარტ-ივლისით დათარიღებულ მასალებში შორაგელი ერევნის სახანოსგან ცალკე მდგომ და ერეკლეს ხელდებულ ქვეყნად მოსჩანს (სურ. 45).⁵⁴⁵

იოანე ბაგრატიონის თანახმად, შორაგელში შემდეგი დასახლებული პუნქტები აღირიცხებოდა: სოფელი ანუ ობა 7, გუმრი, ყარაქელისია, არტიგი, ყიფჩალი, სონავერდი, გორუმი, ბაშქანთი, ლორქეჩანი, ჯილოვხანი, ყაფლი, ანისი.⁵⁴⁶ ტოპონიმების დიდი ნაწილის ლოკალიზაცია, ხუთვერსიანი რუკის მიხედვით, სავარაუდოდ, შესაძლებელია; ისინი გუმრის მიდამოებში, არფაჩაის მარცხენა სანაპიროს შემდინარე წყლების გამყოფი სიმაღლეების ჩრდილოეთით თავსდება.⁵⁴⁷ შესაბამისად, შორაგელის სასულთნო ანის-შირაკის მარცხენა სანაპიროს მხოლოდ ჩრდილოეთ ნაწილს მოიცავდა. ასეთივე დასკვნა გამომდინარეობს XIX საუკუნის 10-20-იანი წლების რუსეთ-სპარსეთის სამშვიდობო მოლაპარაკებათა ამსახველი მასალებიდანაც (იხ. ზემოთ). შესაბამისად, ქართლ-კახეთის სამეფოს სამხრეთი საზღვარი, შურაგელის სასულთნოს ინკორპორაციის შემ-

დეგ, იმავე ხაზზე უნდა გაივლოს.⁵⁴⁸ დაეჭვებას იწვევს იოანე ბატონიშვილის ჩამონათვალში ანისის დასახელება, რადგან ეს უკანასკნელი ოსმალეთის საზღვრებში შედიოდა: თურქეთ-სპარსეთის ორმა ომმა (1730-1735 და 1743-1746 წლები) და თანმდევმა სამშვიდობო ხელშეკრულებებმა დაადასტურა 1639 წლის ზუჰაბის ზავით დადგენილი საზღვრები,⁵⁴⁹ მათ შორის, მდ. არფაჩაის მონაკვეთზე.⁵⁵⁰ არსაიდან ჩანს, რომ მომდევნო ხანაში ერევნის სახანოს (სპარსეთს) ყარსის საფაშოსაგან (ოსმალეთისგან) ანისი წაეღოს და საზღვრები შეეცვალოს. ამიტომ, იოანე ბატონიშვილის ზემოთ მოტანილ ჩვენებაზე დაყრდნობით, XVIII საუკუნის მიწურულის ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიებში არფაჩაის მარჯვენა სანაპირო ზოლის (ანისითურთ) შემოტანა,⁵⁵¹ ჩვენი აზრით, დამატებით არგუმენტაციას მოითხოვს.

* * *

გარკვეულ დრომდე შემოერთებულ შორაგელს ისევ სულთანი განაგებდა. ერეკლე II-ის მეფობაშივე, დაახლოებით 1788 წლის შემდგომ,⁵⁵² ის სამეფო-სამოურავო ქვეყნად იქცა. ცნობილი არიან შორაგელის მოურავები: ეშიკადასბაში აიდემურ ვაჩნაძე და ზაქარია ბებურიშვილი. მათ ეს თანამდებობა „საერთოთ წყალობად“ ეჭირათ და „შემოსავალიც საერთო იყო“. შორაგელის მოურავის სარგოს ოცი თუმანი შეადგენდა. ასეთი იყო ვითარება 1800 წლამდე.⁵⁵³

შორაგელის მინდორი და შორაგელის მთა სამეფო სათიბ-სადოვარ და სანადირო ადგილებში ირიცხებოდა.⁵⁵⁴ ის კვლავინდებურად პურეულის უმდიდრეს მხარედ ითვლებოდა,⁵⁵⁵ თუმცა პურის გადასახადი ფულით აიღებოდა. ერთი დოკუმენტის მიხედვით, იასაული შორაგელთ „სურსათის მაგიერ თეთრსა სთხოვდა, ხან ას თუმანს, ხან ორსა, ხან მეტსა და ხან ნაკლებსა“.⁵⁵⁶ შემორჩენილია გიორგი ბატონიშვილის 1790 წლის ბრძანება, რომელიც შორაგელის მოსახლეობისთვის ხვნა-თესვის საკითხებს აწესრიგებდა.⁵⁵⁷ შორაგელის ხვედრითი წილი ქართლ-კახეთის მემინდვრეობაში ჩანს ოფიციალური დოკუმენტაციიდან. 1783 წელს რუსეთის რეზიდენტი-სათვის მიწოდებულ ცნობაში „პრავიანტის რაოდენის შოვნის“ შესახებ განმარტებული ყოფილა, რომ „სომხით-საბარათაშვილოში შეიძლება პრავიანტი ორი ათას ათი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ორი ათას ათი ურემი. ფამბაკსა და ბორჩალუში შეიძლება პრავიანტი ათას სამას თოთხმეტი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ათას სამას თოთხმეტი ურემი. ყაზახში შეიძლება პრავიანტი სამიათას ოცდაათი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება სამიათას ოცდაათი ურემი... შორაგალს შეიძლება პრავიანტი ორასი ხარვარი. თივა და ბზე შეიძლება ორასი ურემი.“⁵⁵⁸ როდესაც რუსეთის იმპერიაში აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობას განუახლდა სახელმწიფო პურის გადასახადი (1802 წ.), შორაგელს შესწერდა „კოდი ათას ხუთასი“, იგივე ოდენობა, რაც ბამბაკელ „ერთობით“ თათრებსა და სომხებს, ორჯერ ნაკლები – ვიდრე შამშადილს და ექვსჯერ ნაკლები, ვიდრე ყაზახს.⁵⁵⁹

შემოსავლის მომტანი ყოფილა საძოვრებიც; როდესაც თურქე-

სურ. 46. მეფე გიორგი XII. სემ

თიდან შორაგელს საბალახედ საქონელს მირეკდნენ, ასი თავი პირუტყვიდან ერთს ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხელენი იღებდნენ გადასახადის სახით.⁵⁶⁰

შორაგელის შემოერთებას ეკონომიკურთან ერთად სტრატეგიული მნიშვნელობაც ქონდა: არფაჩაიზე გადიოდა ყარსისა და ერევნის დამაკავშირებელი გზები. ამიტომ ქართლ-კახეთის მეფეს საშუალება ეძლეოდა, ეკონტროლებინა სამხედრო თუ ეკონომიკური კომუნიკაციები, გადაეკეტა სასიცოცხლოდ აუცილებელი არტერიები (პურიით დატვირთული ქარავნების მოძრაობა ყარსიდან სპარსეთის პროვინციებისკენ),⁵⁶¹ ეკონომიკური კავშირები (პურისა და მარილის ექსპორტ-იმპორტი), მეტი ეფექტურობით, ყარსის საფაშოდან ქართლ-კახეთის სამეფოსკენ მიემართა.⁵⁶² გარდა ამისა, ქართლ-კახეთის სამეფო უშუალოდ უმეზობლდებოდა ყარსის საფაშოს (იზრდებოდა საზღვარი ოსმალეთთან) და ღრმად იჭრებოდა ერევნის სახანოს ბურჯში; ამით ბაგრატიონებს საშუალება ეძლეოდათ, მუდმივი შიშის ქვეშ ჰყოლოდათ არცთუ ერთგული ერევნის ხანი, თვალი ედევნებინათ მეზობელ საფაშოებსა და სახანოებში მიმდინარე მოვლენებისთვის, დროული რეაგირება მოეხდინათ მოსალოდნელ საფრთხეებზე, აგრეთვე, აღეკვეთათ მეზობელ საფაშოებში დაბანაკებულ მომთაბარე ქურთებისა თუ თურქმანების თარეში სამეფოს საზღვრებში თუ მოხარკე ქვეყნებში, გაეკონტროლებინათ ქვეშევრდომი ელების გადაადგილება ოსმალეთისკენ, შეექმნათ მოხერხებული სამხედრო ბაზა, შეევსოთ სამეფო ლაშქარი ადგილობრივი მოსახლეობისგან. ამრიგად, შორაგელი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა საზღვრების დაცვასა და ქვეყნის უსაფრთხოებაში.⁵⁶³

ქართლ-კახეთის სამეფოს თავდაცვითუნარიანობის განსამტკიცებლად, იგეგმებოდა ახურიანის მარჯვენა სანაპიროზე განლაგებული ციხეების – ბაშ-შორაგელის, უზუნ-ქილისისა და ყიზილ-ჩახჩახის – აღება (ფაქტობრივად, მთელი ჩრდილოეთ შორაგელის, ძველი შირაკოვანის, დაკავება), მაგრამ ოსმალეთისა და განსაკუთრებით, რუსეთის რიდით ეს გეგმა განუხორციელებელი დარჩა.⁵⁶⁴

XVIII საუკუნის მიწურულს ერევნელი მოჭამედ-ხანი (1784-1804), დიპლომატიური მოლაპარაკებებითა თუ საბრძოლო მოქმედებებით, შეეცადა შორაგელის დაბრუნებას⁵⁶⁵ და მიაღწია კიდევ მიზანს – რუსი სამხედრო მოხელეების მიმოწერიდან ირკვევა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფომ შორაგელი გიორგი XII-ის მეფობაშივე (დაახლ. 1800 წლის შემოდგომა-ზამთარი) დაკარგა,⁵⁶⁶ რაშიც ბრალი მეფის სიმამრს, გიორგი ციციშვილს ედებოდა.⁵⁶⁷ შორაგელის დაუფლებისთანავე ერევნის ხანმა პრეტენზიები ბამბაკზე განაცხადა⁵⁶⁸ და შორაგელში დაბანაკებული ჯარების საშუალებით ბამბაკელი თათრის ელების გადაბირება დაიწყო.⁵⁶⁹ როგორც ვხედავთ, შორაგელის მფლობელობა დემოგრაფიულ პროცესებზეც ახდენდა გავლენას (სურ. 46).

* * *

1805 წელს რუსეთის ჯარებმა დაიკავეს შორაგელი;⁵⁷⁰ „ამიერიდან და სამუდამოდ“ ეს მხარე საქართველოს შეუერთდა.⁵⁷¹ შორაგელში აღ-

დგა მოურავობაც: მას ხან საკუთარი, ხან ბამბაკის მოურავი განაგებდა.⁵⁷²

ყოფილი ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიულ მთლიანობაზე ზრუნვით რუსეთის იმპერია, ცხადია, საკუთარ გეოპოლიტიკურ ინტერესებს იცავდა; როდესაც გულისტანის ზავის (1813 წ.) შემდეგ იმპერიის უმაღლეს ეშელონებში მსჯელობდნენ, თუ რა ტერიტორიების დათმობა შეიძლებოდა შაჰისთვის, გენერალი ერმოლოვი აღნიშნავდა: მოსახლეობისგან დაკლილი და სრულიად დაუცველი შორაგელის სპარსეთისთვის გადაცემა დიდი დანაკლისი არ იქნებოდა; მაგრამ ეს ქვეყანა „не в последнюю приобретена войну, а есть древнее достояние Грузии. Государь Российский не разрушить состава земли, прибегшей под сильную Его защиту.“⁵⁷³

ამრიგად, საქართველოსთვის შორაგელის შემოერთებით რუსეთმა კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი პლაცდარმი მოიპოვა მახლობელ აღმოსავლეთში საკუთარი ინტერესების გასატარებლად.

რუსეთ-სპარსეთის (1804-1813 წწ.) და რუსეთ-თურქეთის (1806-1812 წწ.) ომებისას გამოიკვეთა გუმრის სტრატეგიული მნიშვნელობაც: ყარსიდან და ერევნიდან მომავალი გზების შესაყარზე მდებარე ეს პუნქტი უმთავრეს საფარს წარმოადგენდა კავკასიის ცენტრისკენ – თბილისისკენ – მიმავალ უმოკლეს გზაზე და რუსეთის ხელისუფლებამ მის საგანგებო გამაგრებაზეც დროულად იწყო ფიქრი.⁵⁷⁴ სულ მალე გუმრი ყარსის საპირწონე სიმაგრედ და რუსეთ-თურქეთის საზღვარზე იმპერიის უმთავრეს ბასტიონად გადაიქცა (სურ. 47).⁵⁷⁵

სურ. 47. საქართველოს მთავარსარდალი პავლე ციციანოვი

სურ. 48. ალექსანდროპოლი. სემ, ფოტოარქივი. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია

სურ. 49. სტელა დავით კურაპალატის გამოსახულებით ოშკის ეკლესიიდან. ერზერუმის მუზეუმი

სურ. 50. მეფე დავით IV აღმაშენებლის ანდერძი. სემ, ფოტოთეკა

რუსული ხელისუფლება გუმრის ეკონომიკურ დაწინაურებაზეც ზრუნავდა: უკვე XIX საუკუნის 20-იანი წლების დასაწყისისათვის იქ მოქმედებდა ალზევის მარილზე მიმავალი ურმების სადგური; საამისო სპეციალური მოხელეც არსებობდა – ქარავან-ბაში.⁵⁷⁶ სამხედრო-ეკონომიკური ინტერესების რეალიზაციისათვის რუსი მოხელეები ხელს უწყობდნენ სპარსეთისა და თურქეთის იმპერიებიდან სომხური მოსახლეობის შურაგელში გადმოსახლებას (სურ. 48).⁵⁷⁷

1840 წელს შორაგელი, აბოცთან და ბამბაკთან ერთად, ალექსანდროპოლის მაზრად გარდაიქმნა და 1849 წელს ერევნის გუბერნიაში შევიდა.⁵⁷⁸ ამით დასრულდა ანის-შირაკისა და მისი ცალკეული ქვეყნების საქართველოს სახელმწიფო თუ ადმინისტრაციულ საზღვრებში არსებობის ისტორიაც.

სამკლესიო და ეთნიკური გეოგრაფია

ქართული ეკლესიის დაფუძნება

ანისში ქართველთა მფლობელობის ხასიათის გასარკვევად საეკლესიო გეოგრაფიის შესწავლა ფრიად მნიშვნელოვანია. ცნობილია, რომ განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნეებში ჩრდილოეთ სომხეთში, სულ მცირე, სამი ქართული საეპისკოპოსო – ანისისა, კარისა, ვალაშკერტისა – მოქმედებდა.⁵⁷⁹ მართალია, ახალი ეპარქიების შექმნა უშუალოდ საქართველოს სამეფოში სომხური ტერიტორიების ინკორპორაციასთანაა დაკავშირებული,⁵⁸⁰ მაგრამ მცხეთის საკათალიკოსოს საზღვრების გაფართოებას თავისი წანამძღვრებიც ჰქონდა.

ქართლის ეკლესიის გავლენა მეზობელ სომხეთზე ადრე შუა საუკუნეებიდანვე შეიმჩნევა,⁵⁸¹ ათასწლეულის მიწურულს კი განსაკუთრებული სიცხადით ვლინდება როგორც კულტურულ, ისე პოლიტიკურ ცხოვრებაში.⁵⁸² მცხეთის საკათალიკოსოს ავტორიტეტი სომხეთში დიოფიზიტობის მომხლავრებასთან ერთად იზრდებოდა.⁵⁸³ ქართული გავლენა ანის-შირაკში აშკარაა X საუკუნის შუახანებისთვის, როდესაც არგნიში (ანისის მახლობლად, სადაც X საუკუნის ბოლოს კათალიკოსის სასახლე და უმთავრესი საკათედრო ტაძარი მდებარეობდა⁵⁸⁴) ახლად აღსაყდრებულმა სომეხთა კათალიკოსმა ვაჰან სივნიეციმ (968-969) სარწმუნოებრივი კავშირი შეკრა ქართველებთან, იქიდან ხატები შემოიტანა, დიდი ალბათობით, საპატრიარქო ტაძარში საკურთხეველი მორთო, და ბრძანა, ჰრომთა წესისამებრ ხატებისთვის ეცათ თაყვანი სხვა ეკლესია-მონასტრებშიც.⁵⁸⁵ არ აქვს მნიშვნელობა, სომეხთა მწყემსმთავარს დიოფიზიტური სიმპათიები სივნიეთიდან მოჰყვა მხოლოდ⁵⁸⁶ თუ ყოველივე ამან შირაკშიც ჰპოვა დასაყრდენი; ერთ კონტექსტად შეკრული ეს და სხვა მსგავსი ეპიზოდები ანის-შირაკის მეზობელი მხარეებიდან (კარი, ლორე-ტაშირი, სივნიეთი) კარგად წარმოაჩენს ქართული ეკლესიის პოზიციების განმტკიცების ტენდენციას სომეხ ბაგრატუნთა სამფლობელოებში.⁵⁸⁷

ნიშნავდა თუ არა ეს წარმატება მცხეთის საყდრის იურისდიქ-

ციის გავრცელებასაც ანის-შირაკზე? საკითხის დასმა, ვფიქრობთ, საფუძველს მოკლებული არაა – XI საუკუნის საქართველოს მესვეურნი, სარწმუნოებრივ-სახელმწიფოებრივი უპირატესობის გრძნობით გამსჭვალულნი, მონოფიზიტური ტაძრების მფარველობასაც კი იჩემებდნენ,⁵⁸⁸ სომხური ელიტისთვის ქედის მოხრას და მშობლიური ეკლესიის წიაღში შემოყვანას ცდილობდნენ.⁵⁸⁹ ამ პროცესში მთავარ დასაყრდენს სომეხი დიოფიზიტები წარმოადგენდნენ; ისინი „ასწავიდნენ“ ქართველებს „პატმოთანას“ და „აღჭურვიდნენ“ „მათ ბრძოლად სარწმუნოებისა ჩუჭნისა“;⁵⁹⁰ ანუ მონოფიზიტობის წინააღმდეგ (სურ. 49).⁵⁹¹

უფრო მეტი ალბათობით შეგვიძლია ვისაუბროთ ანისში ქართული ეკლესიის დაფუძნების შესაძლებლობაზე XI-XII საუკუნეებში, როდესაც სომხეთმა ქართულ სახელმწიფოში იწყო შემოსვლა. პოლიტიკური ბატონობის ყოველ ეტაპზე (1045 წ., 1124-1126 წწ., 1160-70-იანი წწ.) ბაგრატუნთა დედაქალაქში ქართველი მეციხოვნენი დგებოდნენ: ბაგრატ IV-მ ახლადშემოერთებულ ანისში ოთხი დიდებული აზნაური დატოვა, რაც არცთუ მცირერიცხოვან მოლაშქრეთა და მეციხოვნეთა დამკვიდრებას გულისხმობს;⁵⁹² 1161 წლის სამხედრო კამპანიის შემდეგ გიორგი III-მ ქალაქში ორი ათასი რჩეული მეზრძოლი ჩააყენა.⁵⁹³ საუკეთესო ქართველი მეომრები იცავდნენ ანისს დავით აღმაშენებლისა და დემეტრე I-ის ზეობაშიც.⁵⁹⁴ სომხურ თუ სომხურ-ისლამურ გარემოში, ერთმორწმუნე ბერძნებისა და ურწმუნო სელჩუკების პირისპირ მდგარ ქართველ მხედრობას, ცხადია, სულისა და ხორცის ხსნაზე უნდა ებრუნა; მათ ესაჭიროებოდათ ეკლესია, სადაც წირვა-ლოცვა აღესრულებოდა არა ბერძნულად ან სომხურად, არამედ ქართულ ენაზე, ქართული საეკლესიო ტრადიციის შესაბამისად. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ საქართველოს მხედრობა და ეკლესია ერთად იჭრებოდნენ უცხო ეთნოკულტურულ გარემოში.⁵⁹⁵ ქართული და, მასთან ერთად, სომხურ-დიოფიზიტური თემები საქართველოს ეკლესიის მრევლს ქმნიდა.

ქართველთა დამკვიდრების ამ ადრეულ ეტაპს უნდა უკავშირდებოდეს ე.წ. ქართველთა ეკლესიის აღმართვა ანისში. მისი აგების თარიღი სამეცნიერო ლიტერატურაში X-XIII საუკუნეთა შორის მერყეობს.⁵⁹⁶ ქტიტორები თუ მართლაც ბაგრატ IV და დედოფალი მარია-მი იყვნენ,⁵⁹⁷ მაშინ საეკლესიო-სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით მეტად საგულისხმო მოვლენას დავადასტურებდით: სომეხ ბაგრატუნთა დედაქალაქში ქართული ეკლესიის დაარსება წინ უსწრებდა ბერძნულისას.⁵⁹⁸

XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს სამეფომ დაასრულა ჩრდილოეთი სომხეთის შემომტკიცების პროცესი. საქართველოს ეკლესიამაც ანისში მყარად მოიკიდა ფეხი. ეს მნიშვნელოვანი ტეხილი სიმბოლურად წმ. გრიგოლის ეკლესიის ინტერიერის ფერწერაში გამოიხატა. მოხატულობის პროგრამაში აღბეჭდილ იდეურ-პოლიტიკურ საზრისთან დაკავშირებით ისაა აღსანიშნავი, რომ მხატვრობის მოტივი სრულად ეხმიანება ძველქართულ პოლემიკურ მწერლობაში (ეფთვიმე გძელი, არსენ საფარელი, „თავნი სომეხთა წვალებისანი ოცდაათნი“) გამოთქმულ იდეას გზას აცდენილი სომე-

სურ. 51. ბეთანიის მონასტრის მთავარი ეკლესია, უფლისწულ გიორგი-ლაშას გამოსახულება

ხი ერის კათოლიკე ეკლესიასთან და ოთხ მსოფლიო საპატრიარქოსთან ხელახალი შეერთების შესახებ საქართველოს ეკლესიის წიაღში შემოსვლის გზით (სურ. 50).

საქართველოს სამეფოს მესვეურებმა ანისის საეკლესიო მოწყობაზე იწყეს ფიქრი. ცნობილია, რომ „პოლიტიკურად რთულ რეგიონებში ქართლის კათალიკოსები ... თავად იერთებდნენ ადგილობრივ ეპისკოპოსთა ფუნქციებს.“⁵⁹⁹ გარკვეულ ეტაპზე ანისი რომ საკათალიკოსო ოლქს წარმოადგენდა,⁶⁰⁰ დოკუმენტურადაც მტკიცდება. 1218 წელს ანისში კათალიკოს-პატრიარქი ეტიფანე (1210-1220) ჩაბრძანდა. მან ტაძრები აკურთხა და განაჩენი გამოიტანა ანისის მართლმადიდებელ მოსახლეობასა და ანელ ხუცესთა შორის ატეხილი დავის გამო.⁶⁰¹ მის ოცსტრიქონიან განჩინებას სომხეთის ეკლესიის ადგილობრივი ეპისკოპოსის გრიგოლის, აგრეთვე ქალაქის ამირას, ვაჭრამის სომხურ ენაზე შესრულებული დამტკიცებაც ერთვის; სამაგიეროდ, არსად ჩანს ქართველი მღვდელმთავარი – ის არც ეკლესიების კურთხევაში იღებს მონაწილეობას, არც ბერისა და ერის დაპირისპირებას აგვარებს, არც კათალიკოსის გადაწყვეტილებას ურთავს ხელს. დიდი ალბათობით, XIII საუკუნის დასაწყისში ანისში ქართველი ეპისკოპოსი ჯერ კიდევ არ იჯდა და ეს მხარე უშუალოდ მცხეთის საყდარს ეკუთვნოდა (სურ. 51).⁶⁰²

შირაკში კათალიკოს-პატრიარქთა სამამულე მფლობელობა ანისის ეპარქიის შექმნის შემდეგაც დასტურდება. 1592 წლის გუჯარში ჩამოთვლილია სვეტიცხოვლის კუთვნილი შემდეგი სოფლები: „მარმაშენის თავს სოფელი წყარომრავალი და წინუბანი, სოფელი ფუქემარგი და სოფელი ველთა, სოფელი მთავარანგელოზისა“.⁶⁰³ დამოწმებულ ტოპონიმთა ზუსტი ლოკალიზაცია არ ხერხდება; ცნობილია მხოლოდ მარმაშენის/მარმარაშენის მდებარეობა, გიუმრიდან ჩრდილო-დასავლეთით 10 კმ. დაშორებით. ამის მიხედვით, დოკუმენტში დასახელებული სხვა დასახლებული პუნქტებიც შირაკის ჩრდილოეთით უნდა ვივარაუდოთ. 1425 წელს მეფე დავითმა მცხეთის ტახტს განუახლა სხვადასხვა შეწირულობანი, მათ შორის – მარმაშენის თავს წყარომრავალი და ვარდისუბანი.⁶⁰⁴

ანისის ქართული საეპისკოპოსოს დაარსება სომეხთა ყოფილ სატახტო ქალაქში, სავარაუდოდ, კათალიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს ვიზიტისას გადაწყდა. ახლად შემოერთებული ტერიტორიების ეპარქიული მოწყობა, ერთი მხრივ, საქართველოს ეკლესიის (resp. სახელმწიფოს) ინტერესებიდან გამომდინარეობდა (დიოფიზიტური მრევლის გაძლიერება),⁶⁰⁵ მეორე მხრივ, კი, მხარგრძელთა ამბიციებს აკმაყოფილებდა (საკუთარი ეპისკოპოსის ყოლა). ჩვენთვის ცნობილი პირველი და, ჯერჯერობით ერთადერთი, ანელი მწყემსმთავარია დავითი (David Episcopo de Hanii),⁶⁰⁶ რომელიც რუსუდანი-სა (1222-1245) და ივანე მხარგრძელის რომის პაპისადმი გაგზავნილ ეპისტოლეებში იხსენიება.⁶⁰⁷ საპასუხო წერილები 1224 წლის მაისით თარიღდება. ამის მიხედვით, ანისის ქართული ეპარქია 1218-1223/24 წლებს შორის უნდა დაარსებულიყო (სურ. 52).⁶⁰⁸

საეპისკოპოსო კათედრის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა: მას ხან კათედრალთან,⁶⁰⁹ ხან წმ. გრიგოლის ეკლესიასთან,⁶¹⁰ ხან კიდევ

სურ. 52. იენაშის სახარების ყდის მოჭედილობა, კათოლიკოს-პატრიარქი ეტიფანე ცხოველმყოფელი სვეტის წინაშე. სემ, სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი

ე.წ. ქართველთა ეკლესიასთან აიგივებენ.⁶¹¹ ამ უკანასკნელის სასარგებლოდ მდებარეობა (ლომის კარიბჭესთან, მთავარი გზის სიახლოვეს) და მასზე ამოკვეთილი უმნიშვნელოვანესი ლაპიდარული წარწერები (ქართულის სომხურზე დომინირების დემონსტრირებით) შეიძლება მეტყველებდეს. ტოპოგრაფიასა და ეპიგრაფიკასთან ერთად, ეკლესიაში აღსრულებული ღვთისმსახურების ენაც ქალაქის მკვიდრებსა თუ სტუმრებს შეახსენებდა სომეხ საეკლესიო მამათაგან ნაწინასწარმეტყველებ „აღმობრწყინებას“ ჩრდილოეთის მთავრისა (ე.ი. ქართველ ბაგრატიონთა) და სომეხთა მოახლოებულ აღორძინებას „სულითა ღუთისათა“.⁶¹² საინტერესოა ქართველთა ეკლესიის ფორმებიც: ძველი მცირე ზომისაა⁶¹³ და შედარებით მოკრძალებულად გამოიყურება სხვა ტაძრებთან, განსაკუთრებით კი, ქალაქის კათედრალთან შედარებით; მისგანაც საკმაოდ დაშორებულია. უნდა ვიფიქროთ, რომ საქართველოს მესვეურნი ანგარიშს უწევდნენ ანისის მოსახლეობის რელიგიურ განწყობას და თავს არიდებდნენ კონფლიქტს სომხურ ეკლესიასთან.

ანელი ეპისკოპოსის სამწყსოს საზღვრები „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა და მწყემსთა ნუსხითა“ განსაზღვრული – „სულა

ზარიშტიანი და შირაკიანი და ბარას-ბერეთი“.⁶¹⁴ სამივე ქვეყნის მდებარეობა ჩვენთვის უკვე ცნობილია.⁶¹⁵ ამრიგად, ანისის სამწყსო მოიცავდა შირაკის ოლქს, ახურიანის ხეობაში და ზარიშატს, ჯარჯის ანუ ჩილდირის წყალზე.⁶¹⁶ დასავლეთიდან მას მდ. ყარსისა და მდ. არფას წყალგამყოფი მთები კარის საეპისკოპოსოსგან გამოჰყოფდა, ჩრდილო-დასავლეთიდან ჩილდირის ქვაბური (სადაც ეს უკანასკნელი ყარსის ზეგანს უერთდება) – წყაროსთავის ეპარქიისგან; ჩრდილოეთით, შირაკის ქედს გადალმა აბოცი მდებარეობდა, სადაც მცხეთის სვეტიცხოველს საკათალიკოსო მამულები ჰქონდა; ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ბამბაკის ქედი ანისის ეპარქიას ჰიუნევანის (ძელი ჭემმარიტის) სამწყსოსგან მიჯნავდა; XIII საუკუნის ბოლოს ჰიუნევანის კათედრა მოიშალა და სამწყსოს ცენტრმა ახტალაში გადაინაცვლა.⁶¹⁷ გამოთქმულია ვარაუდი, რომ გარკვეულ დროს ჰიუნევან-ძელი ჭემმარიტის სამწყსოს ნაწილზე მეზობელი ანელის იურისდიქცია უნდა გავრცელებულიყო.⁶¹⁸

ეპარქიის სამხრეთი საზღვრები, სავარაუდოდ, არაქსამდე აღწევდა და არშარუნიქის ნაწილსაც (ამ ოლქის დასავლეთ ნაწილს, კალზევანს, კარელი მწყემსდა), ანუ ქუეყანა ანისისას სამხრეთ პერიფერიებსაც მოიცავდა.

ანის-შირაკის აღმოსავლეთით (ამბერდის პროვინცია) და სამხრეთით (სურბმარი/სურმანი) საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საეპისკოპოსოები წერილობითი წყაროებით არ ჩანს; თუმცა ლაპიდარული წარწერები⁶¹⁹ ანისის აღმოსავლეთით (კოში, თეჟარუიქი) ქართული მონასტრების, შესაბამისად, საქართველოს საეკლესიო წეს-წყობილების, არსებობას ადასტურებს.

აღსანიშნავია, რომ ანისის ქართული საეპისკოპოსო ერთ რომელიმე სენიორიას არ ფარავდა და მისი ტერიტორიები რამდენიმე ფეოდალურ სახლს ეპყრა.

მკვლევართა ნაწილი ვარაუდობს, რომ ანელი მამამთავარი „დიდი სომხეთის მიტროპოლიტადაც“ იწოდებოდა; ის მწყემსდა საქართველოს ეკლესიის წიაღში შემავალ სომხურ-დიოფიზიტურ ფრთას, რომელიც გარკვეული ავტონომიით სარგებლობდა.⁶²⁰ აღნიშნული მოსაზრება ეყრდნობა XIII საუკუნის შუახანებით დათარიღებულ ქართული სამართლის ძეგლს „კურთხევა მირონისა და განგება დარბაზობისა“.⁶²¹ წყაროში კათოლიკოსისა და ჭყონდიდელის შემდეგ დასახელებული მღვდელმთავარი Ad-560 ხელნაწერში იხსენიება როგორც „დიდისა სომხეთისა მიტროპოლიტი“, ხოლო S-352 ხელნაწერში – „სომხეთისა მიტროპოლიტი“.⁶²² შედარებით გვიანდელ ხელნაწერებში (S-1492, 1612) გვხვდება „დიდი სომხეთისა მიტროპოლიტი“.⁶²³ მეფე ერეკლე II-ის და კათოლიკოს ანტონ I-ის 1748 წლის განჩინებაში „დიდის სომხეთის მიტროპოლიტი“ და „სომხეთის მიტროპოლიტი“ თანაფარდი ტერმინებია.⁶²⁴ სომხეთის მიტროპოლიტს ვახუშტი ბატონიშვილიც იხსენიებს; ეს იერარქი ქვემო ქართლის მწყემსმთავარია, ახტალელი ეპისკოპოსი.⁶²⁵ ახტალელი სტრატეგიულად მნიშვნელოვან და ვრცელ ეპარქიას მწყემსდა; ამიტომ მისი მიტროპოლიტობაც და დარბაზობისას მესამე ადგილზე „ნატითა და ბალიშითა“ „ჯდომაც“ სავსებით გასაგებია.⁶²⁶ ეპითეტი

სურ. 53. კურთხევა მირონისა. ხეგ, Ad-560

„დიდი“ სწორედ იერარქს ეკუთვნის და არა ქვეყანას (სურ. 53).⁶²⁷

„დიდი სომხეთის“ „დიდ სომხეთად“ (არმენიად) გააზრების წინააღმდეგ სხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული მოსაზრებებიც მეტყველებს: ჩრდილოეთ სომხეთის (დიდი არმენიის) სამივე მამამთავარი – ვალაშკერტელი, ანელი, კარელი – „განგების“ მიხედვით, ლიხთამერის მღვდელმთავართა ბოლო ათეულშია დასახელებული; ანუ დიდი არმენიისთვის სიის დასაწყისში ადგილი აღარ რჩება. სამწუხაროდ, ჩვენთვის საინტერესო წყაროს მოღწეული ხელნაწერები ანისის ეპისკოპოსის რიგს საქართველოს ეკლესიის იერარქიაში ერთმნიშვნელოვნად არ განსაზღვრავს⁶²⁸ – ანისის მღვდელმთავარი ხან ოცდამეშვიდე ადგილზეა, ხან – ოცდამეცხრეზე, ხან კი სულაც აშეიბება მიწერილი.⁶²⁹ ამგვარი გაურკვევლობის მიუხედავად, „სომხეთის მიტროპოლიტის“ ანელობას შემდეგი გარემოებაც არ ეთანხმება: „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხაში“, სადაც მესხეთის ეპისკოპოსები ზუსტად ისეთივე თანმიმდევრობით არიან ჩამოთვლილნი, როგორც ძეგლში „კურთხევა მირონისა“, ანელს ცამეტ მწყემსმთავარს შორის მხოლოდ მეათე ადგილი აქვს მიკუთვნილი (ვალაშკერტელს და კარელს შორის). ძნელი წარმოსადგენია, რომ სამცხე-საათაბაგოს საეკლესიო იერარქიაში ცვლი-

ლება მხოლოდ ანელს შეხებოდა და ისიც ამგვარი რადიკალური სახით.⁶³⁰ დასასრულს დავძენ, რომ საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის შიგნით არანაირი ავტონომიები არ არსებობდა.

საეკლესიო გეოგრაფიის სამი მოდელი

სომხური საეკლესიო დანაწილებით, შირაკი არშარუნიქის საეპისკოპოსოში შედიოდა.⁶³¹ წყაროებში ბაგრევანდისა და არშარუნიქის ეპისკოპოსი IV საუკუნის 60-იანი წლების ამბების გადმოცემისას იხსენიება.⁶³² VI საუკუნის შუახანებამდე ეს ორი ოლქი ქმნიდა ერთ ეპარქიას, რომლის მღვდელმთავარი ხან ბაგრევანდის, ხან არშარუნიქის ეპისკოპოსად იწოდება; დაახლოებით 555 წლისთვის არშარუნიქი დამოუკიდებელი სამწყსოა.⁶³³ სომხური წეს-წყობილებით, თითოეული საეპისკოპოსო გარკვეულ სანახარაროს შეესაბამებოდა. ამ ტრადიციით, არშარუნიქის ეპისკოპოსი მწყემსდა კამსარაკანთა სანახარაროს,⁶³⁴ რომლის მეთაურს შირაკისა და არშარუნიქის გავარის იშხანი⁶³⁵ / შირაკისა და არშარუნიქის უფალი,⁶³⁶ არშარუნიქის ნაჰაპეტი⁶³⁷ / არშარუნიქის იშხანი⁶³⁸ / არშარუნიქის უფალი,⁶³⁹ ან შირაკის უფალი⁶⁴⁰ ეწოდებოდა. საერო სენიორისგან განსხვავებით, საეკლესიო ხელისუფლის ტიტულატურაში „შირაკი“ არ გვხვდება; თითქმის ხუთასი წლის განმავლობაში წყაროებით დადასტურებული გვაქვს არშარუნიქის ეპისკოპოსი ან არშარუნიქის ქორეპისკოპოსი.⁶⁴¹ მხოლოდ XI საუკუნის მიწურულის ამბების თხრობისას სომხურ მათიანებში გვხვდება შირაკის მთავარეპისკოპოსი.⁶⁴² ერთ-ერთ ძველ ჰაისმავურქში 1072 წლის ქვეშ ასეთ ჩანაწერსაც ვხვდებით: კათალიკოსი გრიგორისი აღმოსავლეთში მობრძანდა და დალოცა ანისისა და შირაკის არქიეპისკოპოსი ბარსელი.⁶⁴³ ფიქრობენ, რომ ეს სომხური ეპარქია XI საუკუნის 70-იანი წლებისთვის ანისისა და შირაკის საეპისკოპოსოდ იწოდებოდა.⁶⁴⁴ XII საუკუნისათვის ძალზე მწირი მონაცემები გვაქვს. ჩვენს ხელთ არსებულ ორიოდ შემთხვევაშიც ანის-შირაკის ეპისკოპოსთა წოდებულებაში შირაკის მთავარეპისკოპოსობა ან „ჩვენი ნაჰანგის“ მამამთავრობაა ხაზგასმული; ანისი კი არ ჩანს.⁶⁴⁵ არაა გამორიცხული, რომ ანისის არქიეპისკოპოსობა ბარსელის ტიტულატურაში XIII საუკუნის რედაქციის ანარეკლს წარმოადგენდეს, რადგან მონოფიზიტი მღვდელმთავრები ანისის ეპისკოპოსად XIII საუკუნის დასაწყისიდან იწოდებიან.⁶⁴⁶ „ანისის ტახტის გამგებელს“⁶⁴⁷ / „ანისის ტახტის მპყრობელს“⁶⁴⁸ თანამედროვენიც და შთამომავალნიც „ანისის დიდი ეპისკოპოსის“ ან „ანისის არქიეპისკოპოსის“ პატივითაც ამკობდნენ.⁶⁴⁹ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში გვხვდება უფრო სრული ტიტულატურაც: „დედაქალაქ ანისის ზედამდგომელი/ეპისკოპოსი“,⁶⁵⁰ „დედაქალაქ ანისის წინამძღვარი“,⁶⁵¹ „დედაქალაქ ანისის არქიეპისკოპოსი“,⁶⁵² „დედაქალაქ ანისისა და შირაკის ნაჰანგის არქიეპისკოპოსი“,⁶⁵³ ან „დედაქალაქ ანისის ტახტის მპყრობელი და ამ ნაჰანგის არქიეპისკოპოსი“.⁶⁵⁴ „ანისის ეპისკოპოსის“ წოდებულება დადასტურებული გვაქვს XIV-XV საუკუნეების ანდერძ-მინაწერებშიც.⁶⁵⁵

XIII საუკუნეშიც ანელ მღვდელმთავართა იურისდიქცია, წარ-

წერა-საბუთების მიხედვით, შირაქსა და არშარუნიქს წვდებოდა. ეპარქიის საზღვრები, კონსერვატულობის მიუხედავად, დროთა განმავლობაში იცვლებოდა. ჰორომოსის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესიაში შესრულებული ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან ცნობილია XI საუკუნის დასაწყისის სასულიერო მოღვაწე ანანია, არშარუნიქის, ჭაკატქისა და აირარატის ეპისკოპოსი,⁶⁵⁶ ხოლო ჰოვჰანავანქის მონასტერში დაცულ ჯვარზე ამოტიფრული 1311 წლის წარწერიდან ცნობილი ხდება, რომ ამ სავანის წინამძღვარი ვასილი შირაკისა და სრულიად ამბერდის საჭეთმპყრობელიც ყოფილა.⁶⁵⁷ სხვა მონაცემებით, XIV საუკუნის დასაწყისში ანისის მონოფიზიტურ სამწყსოს ორი ეპისკოპოსი განაგებდა – ოვანესი და ვარდანნი.⁶⁵⁸ ორიანობა ანისის სომხურ ეპარქიაში XIII საუკუნიდან საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა;⁶⁵⁹ ვასილ ჰოვჰანავანქელი თუ იერარქის რეალურ ძალაუფლებას ფლობს, მაშინ ტრიარქიის შემთხვევასაც დავადასტურებდით.⁶⁶⁰

სამწუხაროდ, ანისის ქართული სამწყსოს ფორმირების შესახებ წყაროები არაფერს გვუბნება; თუმცა იმის თქმა კი დაბეჯითებით შეიძლება, რომ თანამოსახელე ქართულ და სომხურ საეპისკოპოსოთა საზღვრები არ ემთხვეოდა ერთმანეთს. ჩვენთვის საინტერესო სომხური ეპარქიის მნიშვნელოვან თემს, როგორც დავინახეთ, არშარუნიქი წარმოადგენდა. ვარდანის „გეოგრაფიიდან“ ვიგებთ, რომ ამ უკანასკნელს XIII საუკუნეში კალზუანი ეწოდებოდა.⁶⁶¹ კალზუანი ანუ კალზევანი კი, სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხის მიხედვით, კარელის სამწყსოს მიეკუთვნებოდა.⁶⁶² განსხვავება სხვა მხრივაც შეინიშნება: ბარიშატი, რომელსაც ქართული წყაროს თანახმად, ანელი ეპისკოპოსი მწყემსდა, სომხური საეკლესიო დაყოფით ვანანდის ანუ კარის საეპისკოპოსოს მიეკუთვნებოდა.⁶⁶³ ორივე ეპარქიის საეკლესიო ცენტრის მიხედვით სახელდებას რაც შეეხება, შემდეგი შეიძლება ითქვას: ეს პრინციპი ქართული საეკლესიო წეს-წყობილებისთვის დასაბამიდანვე იყო დამახასიათებელი, მაშინ როცა სომეხი მღვდელმთავრები, ტრადიციულად, საეკლესიო ოლქის მიხედვით იწოდებოდნენ. ინოვაცია სომეხ ეპისკოპოსთა წოდებულებაში – ტიტულატურის გამართვა საეპისკოპოსო კათედრის მიხედვით – XIII საუკუნის დასაწყისიდანვე დასტურდება,⁶⁶⁴ რაც დროში ემთხვევა საქართველოს სამეფოს მიერ ჩრდილოეთი სომხეთის შემოქცევისას. ამიტომაც მონოფიზიტ სომეხ ეპისკოპოსთა ტიტულატურაში ცვლილებები ქართული სახელმწიფოს კულტურულ გავლენას შეიძლება მივაწეროთ.⁶⁶⁵

ჩრდილოეთ სომხეთში (ანისი, კარი, ვალაშკერტი), სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისით, არსებობდა სომხური ქალკედონური ეკლესიაც. ის განსაკუთრებით XI საუკუნეში, ბიზანტიის ექსპანსიის ჟამს, გაძლიერდა, რაც ანისისა და კარის ეპარქიების შექმნაში გამოიხატა. თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა ბოლო მოუღო ბიზანტიის ბატონობას სომხეთში და ქალკედონური ეპარქიები იძულებულნი შეიქმნენ, საქართველოს კათალიკოსის იურისდიქცია ელიარებინათ; XIII საუკუნეში ისინი „ქართულ“ სამწყსოებად აღიქმებოდნენ.⁶⁶⁶

მთელი ეს დებულება ცნებებისა და ფაქტების აღრევის შედეგია.

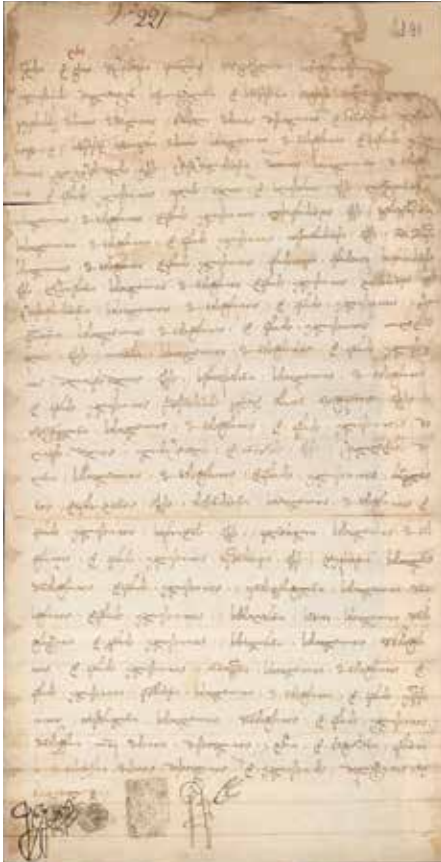

VI საუკუნის ბოლოს ბიზანტიელებმა დვინის მონოფიზიტურ საკათალიკოსოსთან დასაპირისპირებლად ავანის დიოფიზიტური საკათალიკოსო შექმნეს და მას პერსარმენიის ახლად შემოერთებული ტერიტორიებიც დაუქვემდებარეს.⁶⁶⁷ სომხური დიოფიზიტური ეკლესია დღემოკლე აღმოჩნდა – სომხურ ტერიტორიებზე სპარსელთა ხელისუფლება აღდგა, ავანის საკათალიკოსო გაუქმდა, ხოლო ეპისკოპოსებმა, „რომლებიც იყვნენ რომაელთა ხელისუფლების ქვეშ“ აბრაამ სომეხთა კათალიკოსს მორჩილება გამოუცხადეს და ქალკედონის კრებაც შეაჩვენეს.⁶⁶⁸ ამ უკანასკნელთა შორის, „ეპისტოლეთა წიგნი“ არშარუნიქის მღვდელმთავარს არ ახსენებს. წყაროში მისი სახელი თუ შემთხვევით არაა გამორჩენილი, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ეს მღვდელმთავარი პოზიციების შეცვლას არ ჩქარობდა.⁶⁶⁹ მოგვიანებით, როდესაც სომხეთის ეკლესიას დიოფიზიტი თუ დიოფიზიტობისკენ მიდრეკილი კათალიკოსები – ეზრა (630–641), ნერსე III (641–661/62) – ედგნენ სათავეში, არშარუნიქი-შირაქის სასულიერო და საერო მბრძანებელთა პრობიზანტიური სიმპათიები საკმაოდ გამოკვეთილია. ამაზე მეტყველებს არშარუნიქის ეპისკოპოსის მონაწილეობა დვინის 644 წლის საეკლესიო კრებაში, რომელიც კათალიკოსმა ნერსემ და იმპერატორმა კონსტანტი II-მ მოიწვიეს,⁶⁷⁰ აგრეთვე, მათი დამახასიათებელი ბერძნული სახელები (თეოფილე), კამსარაკანთა ბიზანტიური ტიტულები⁶⁷¹ და, სავარაუდოდ, იმავე პერიოდში შესრულებული ბერძნული წარწერები.⁶⁷² როდესაც იოანე ოძნეციმ სომხური ეკლესია საბოლოოდ შემოატრიალა მონოფიზიტობისკენ (728 წ.),⁶⁷³ არშარუნიქის ეპისკოპოსები მის გვერდით აღმოჩნდნენ.⁶⁷⁴

ამრიგად, ერთიან სომხურ ეკლესიაშიც – მიუხედავად იმისა, ედგნენ მას სათავეში მონოფიზიტი თუ (პრო)დიოფიზიტი კათალიკოსები – და მისგან დროებით ჩამოცილებულ დიოფიზიტურ სომხურ ეკლესიაშიც ნახარარულ-იეროკრატული მოწყობის პრინციპი უცვლელი რჩებოდა. როგორც იყო სომხური დიოფიზიტური თემების ეპარქიული მოწყობა მანასკერტის კრებიდან XI საუკუნის შუახანებამდე, უცნობია. ვიცით მხოლოდ, რომ დამოუკიდებელი სომხური დიოფიზიტური ეკლესია აღარ აღმდგარა. ერთი ბერძნული ნოტიცის⁶⁷⁵ – რომელიც საკმაოდ ადრინდელ ვითარებას უნდა ასახავდეს⁶⁷⁶ – და მისი სომხური თარგმანის⁶⁷⁷ მიხედვით, ყოფილ პერსარმენიაზე ანტიოქიის პატრიარქის იურისდიქცია გავრცელდა. ბერძნული ეკლესიის მდგომარეობა გამყარდებოდა უფრო მას შემდეგ, რაც X-XI საუკუნეებში ბიზანტიამ ერთიმეორის მიყოლებით შთანთქმა სომხური სამეფო-სამთავროები და იმპერიის ადმინისტრაციას დაუქვემდებარა.⁶⁷⁸

ვარაუდი, რომ ანისში, სომეხ ბაგრატუნთა დედაქალაქსა და სომხური მონოფიზიტური ეკლესიის ცენტრში, დიოფიზიტური საეპისკოპოსო მხოლოდ ბიზანტიის ექსპანსიის შედეგად წარმოიქმნებოდა, სავსებით ლოგიკურია; თუმცა არსაიდან ჩანს ახლად წარმოქმნილი ეპარქიის მაინცდამაინც კონსტანტინოპოლის საყდარზე დამოკიდებულება (სურ. 54). საამისო არგუმენტად მკვლევრები იშველიებენ კონსტანტინოპოლის საეკლესიო კრების აქტებს (XII საუკუ-

სურ. 54. ანისის ნაქალაქარი.
ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან

სურ. 55. სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხა. ხეგ, Ad-91

ნის შუახანები), რომლებსაც, თითქოს, ხელს ანელი მწყემსმთავარიც აწერს.⁶⁷⁹ მაგრამ მთელი ეს მსჯელობაცა და საბუთიანობაც ამკარა შეცდომამა დაამყარებული – აღნიშნულ წყაროში არაერთხელ დამოწმებული Αἴνου⁶⁸⁰ არის არა ანისი, არამედ აინოსი. ეს უკანასკნელი ხშირად გვხვდება ბერძნულ ნოტიციებში როგორც ვერ როდობის საარქივისკოპოსო ცენტრი,⁶⁸¹ ხოლო შემდეგ – სამიტროპოლიტო.⁶⁸² შესაბამისად, აქტებზე ხელმომწერი ἡγουμένης Αἴνου Ἰσάνιος ბალკანეთში მოღვაწე მწყემსმთავარია. იოანეს „ანისის ქალკედონიტ სომეხ ეპისკოპოსად“ გამოცხადება კი, ისევე როგორც კონსტანტინოპოლს დაქვემდებარებული ანისის საეპისკოპოსოს აღმოჩენა, რბილად რომ ითქვას, გაუგებრობაა.

სამაგიეროდ, *Notitia Antiochena*-ს ლათინურ თარგმანში, რომელიც XII საუკუნის პირველ ნახევარში უნდა იყოს შესრულებული,⁶⁸³ იხსენიება Catholicus Ani qui est Persidis.⁶⁸⁴ ანისის ეპისკოპოსს ნოტიციის სხვა ვერსიებში არ ვხვდებით; ბერძნულ ნუსხაში (Codex Vaticanus Graecus 1455) დასახელებულია ὁ χαριστικός Παπαπύργεω ἴτοι Πεδριά,⁶⁸⁵ ხოლო სომხურში (ე.წ. სუმბატის ქრონიკის გამგრძელებელთან) – Կաթուղիկոս րուսիկსერի, որ է Պարսիկ.⁶⁸⁶ სომხური ირომიკერიოს ბერძნული ტექსტის რომაგირეოსის შერყვნილი ფორმა უნდა იყოს,⁶⁸⁷ ასეთ შემთხვევაში სპარსეთის საეკლესიო ოლქის ცენტრად, *Notitia Antiochena*-ს ორი ნუსხის მიხედვით, რომგირეოსი გამოდის.⁶⁸⁸ მაშინ, როგორ უნდა გავიგოთ ლათინური ვერსიის ცნობა? ჩვენამდე მოაღწია ანტიოქიის 1365 წლის საეკლესიო კრების აქტმა, რომელსაც, სხვებთან ერთად, ხელს აწერს გერმანოსი, რომაგირეოსის კათალიკოსი და სრულიად იბერიის ეგზარქოსი.⁶⁸⁹ იბერიას ბერძნები, ჩვეულებრივ, საქართველოს უწოდებდნენ, მაგრამ საქართველოს ეკლესიის საჯეტმპყრობელი რომაგირეოსის კათალიკოსის პატივსაც არ ფლობდა და ანტიოქიის პატრიარქის უზენაესობასაც დიდი ხანია არ ცნობდა.⁶⁹⁰ ამ გარემოების გათვალისწინებით, „სრულიად იბერია“ ხომ არ გულისხმობს იბერიის თემს? ბიზანტიის ეს ადმინისტრაციული ოლქი, როგორც ცნობილია, XI საუკუნის პირველ ნახევარში შეიქმნა და თანდათანობით იმპერიაში ინკორპორირებული სომხური მიწების ხარჯზე ფართოვდებოდა.⁶⁹¹ თანადროულ დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებში ის „იბერიის“, „ანისის, დიდი არმენიისა და იბერიის“, „ანისისა და იბერიის“, „იბერიისა და დიდი არმენიის“, „არმენიისა და იბერიის“, „ანატოლიის“, „ყარსისა და იბერიის“ თემად იწოდება.⁶⁹² ზემოთ აღინიშნა, რომ ბიზანტიის სახელმწიფოს ექსპანსიასთან ერთად თავის საზღვრებს ბერძნული ეკლესიაც აფართოვებდა, ამიტომაც ანტიოქიის საპატრიარქოს გაბატონება იბერიის თემში თუ მის სომხურ ნაწილში სავსებით ბუნებრივია. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება იხილოს ისიც გაგვეხსენებინა, რომ *Notitia Antiochena*-ს ბერძნულ ნუსხებში ანტიოქიის საყდრის იურისდიქციას დიდი არმენიის⁶⁹³ ეპარქიაც აქვს მითვლილი.⁶⁹⁴ რადგან XI საუკუნის შუახანებიდან იბერია, დიდი არმენია და ანისი, გარკვეულწილად, სინონიმური ტერმინებია, ბერძნული ეკლესიის ერთ-ერთი მამამთავრის, გერმანოსის ტიტულატურაშიც რომგირეოსისა და ანისის (resp. დიდი არმენიის/იბერიის) კათალიკოსობაც

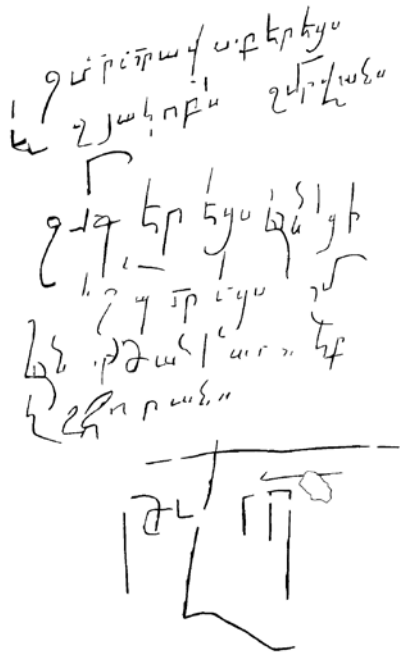
შეიძლება ამოვიკითხოთ. ასეთ შემთხვევაში გასაგები გახდება ანტიოქიის საპატრიარქოსადმი დაქვემდებარებული საკათოლიკოსო და საეპისკოპოსო საყდრების ნუსხის ლათინურ ვერსიაში *Catholicus Aniqui est Persidis* გამოჩენა; ბერძნულ და სომხურ ნუსხებთანაც წინააღმდეგობა მოხსნილი იქნება.⁶⁹⁵

ანისი, ჩანს, არ ყოფილა შირაკის ერთადერთი მართლმადიდებლური საეპისკოპოსო ცენტრი. საეკლესიო ნოტიციებში ანტიოქიის საპატრიარქოში შემავალ საყდრებს შორის დასახელებულია თეოდოსიოპოლი, რომელსაც ორტროსის, მაწნუბეს, მავროკასტრონის, ჰაგია მარიას, აქსიერქსეს, ტარუჭასა და პოლიტიმოსის ეპისკოპოსები ექვემდებარებოდნენ.⁶⁹⁶ თეოდოსიოპოლი, საერთო იდენტიფიცირებით, კარინ-არზრუმია; სამაგიეროდ, ამრთა სხვადასხვაობას იწვევს დანარჩენ კათედრათა ლოკალიზაცია. ე. ჰონიგმანისა და რ. ჰიუსონის ამრით, მავროკასტრონი „აშხარაცუიციში“ დამოწმებული მავრიკოპოლისი-შირაკაშატი.⁶⁹⁷ ასეთ შემთხვევაში, ბერძნული კათედრა შირაკის პროვინციის ჩრდილოეთ ნაწილში შეიძლება იქნას დადასტურებული. განხილული მასალის მიხედვით, შირაკის ტერიტორიაზე ორი დიოფიზიტური (ბერძნული) საეკლესიო ცენტრი არსებობდა – მავროკასტრონი-შირაკაშატი და ანისი. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ბევრი კითხვა წამოიჭრება: რა მიმართება იყო ანისის საკათალიკოსოსა და მავროკასტრონის საეპისკოპოსოს შორის?

რა საზღვრებს მოიცავდა თითოეული მათგანის სამწყსო? თუ თეოდოსიოპოლის საყდარს დაქვემდებარებული საეპისკოპოსოების ნაწილი, მავროკასტრონის მსგავსად, ყოფილ ანის-შირაკის სამეფოს ტერიტორიაზე ლოკალიზდება,⁶⁹⁸ რა ტერიტორია რჩება დიდი არმენიის ეპარქიას? ჰქონდა ანისის საყდარს თავისი საკუთარი საეპისკოპოსო ტერიტორია თუ სამიტროპოლიტო იურისდიქციას ახორციელებდა იბერიის თემზე?

დასასრულს აღვნიშნავთ, რომ XIII საუკუნის სომხეთის, კერძოდ კი, ანისის ქალკედონიტთა თუ უნიატთა ერთი ნაწილის არქაუნად მოხსენიება⁶⁹⁹ მათი ანტიოქიის საიმპერიო ეკლესიის ოდინდელი წევრობის (შდრ. ანტიოქიის სამწყსოს აღმნიშვნელი ტერმინი „მელქიტები“) მანიშნებელი უნდა იყოს. ისიც საინტერესოა, რომ XIV საუკუნეშიც ანტიოქიის საყდარი დეკლარირებს თავის იურისდიქციას ანისზე (კათოლიკოს გერმანოსის ტიტულატურა). გამოდის, რომ ანისის მხარის, ისევე როგორც მთელი ჩრდილოეთი სომხეთის, მწყსობას ორი – მცხეთის და ანტიოქიის – საპატრიარქო იჩემებდა. ანტიოქიის მამამთავრები შერყეული პოზიციების გამყარებას, როგორც ჩანს, ილხანთა დახმარებით ცდილობდნენ,⁷⁰⁰ ხოლო ქართველი იდეოლოგები მცხეთის საყდრის კანონიკურ უფლებებს რეალპოლიტიკითა და ზეალმატებული პოლიტიკურ-თეოლოგიური ფრაბეოლოგიით ასაბუთებდნენ.⁷⁰¹

როგორც ვხედავთ, ანისში ქართული და ბერძნული ეპარქიების ურთიერთდამოკიდებულების გარკვევისას ბევრი პასუხგაუცემელი კითხვა რჩება; თუმცა იმის თქმა კი დაბეჯითებით შეიძლება, რომ ქართული საეპისკოპოსო ბერძნულისგან დამოუკიდებლად წარმოიქმნა და განვითარდა – განსხვავება საეკლესიო გეოგრაფიაში

სურ. 56. გარეჯის მრავალმთის უდაბნოს მონასტრის სატრაპეზო. სომეხ მომლოცველთა, მათ შორის – ანელი ხუცესის სავედრებელი წარწერა

(ეპარქიათა რაოდენობა, საზღვრები, კათედრათა რიცხვი) ამის სასარგებლოდ მეტყველებს. ანელის სამწყსო, რა სახითაც ის „სამცხე-საათაბაგოს მღუდელთმთავართა და მწყემსთა“ ნუსხაშია წარმოდგენილი, ქართული სახელმწიფოს შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენდა (სურ. 55).

ანისის ქართული თემი

ჩრდილოეთ სომხეთში ქართული საეპისკოპოსოების წარმოქმნა ამ მხარეში ქართული/ქართულენოვანი მოსახლეობის ზრდის მანიშნებელია.⁷⁰² უფრო სწორი იქნება ვთქვათ, რომ ქართული ეთნოკულტურული ელემენტის ინფილტრაცია და ქართული საეკლესიო წეს-წყობილების წარმოქმნა ჩრდილოეთ სომხეთში ურთიერთგანმსაზღვრელი პროცესები იყო.

ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს, „სამცხე-საათაბაგოს მღუდელთმთავართა და მწყემსთა“ ნუსხის აღმოჩენის შემდეგ, სამეცნიერო წრეებში დაისვა საკითხი: „для кого нужны были кафедры грузинских епископов в тех местах (იგულისხმება ანისი, კარი, ვალაშკერტი – გ. ჯ.)? Надо полагать, что с одной стороны господство Византии в части Армении, а с другой усилившееся политическое развитие Грузии и возраставшие ее виды на Аракский бассейн способствовали появлению там греческого и грузинского элементов, образовавших три отдельные православные епархии. В подкреплении сказанного укажем на один факт, передаваемый Асогиком: он утверждает, что Давид Куропалат, по отнятии в 996 г. у арабов Манаскерта, наполнил его жителями из армян и иверцев, признававших власть его. Вероятно грузинское население Армении было в последствии, в монгольский период, или истребленно или вытеснено в Грузию...“⁷⁰³ დ. ბაქრაძის მიერ დანახული ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების ეს მაგისტრალური ხაზი – ქართული საეპისკოპოსოსა და ქართული ელემენტის გაჩენის ურთიერთკავშირი – დაახლოებით მეოთხედი საუკუნის შემდეგ გადაფარა და დავიწყებას მისცა ნ. მარის კონცეფციამ ქალკედონიტი სომხების შესახებ. 1905 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ცნობილი მეცნიერი კატეგორიულად ამტკიცებდა, რომ „В этих пределах встречаются и теперь кое-где развалины грузинских церквей, точнее монастырей, но лишь кое-где. Поэтому нельзя успокаивать себя предположением, что будто эти халкедонитские епархии могли существовать исключительно для грузин. Грузинское население в этих краях едва-ли было вообще, и во всяком случае его не было в таком количестве. Халкедонитские епархии в самой Армении, приходится думать, прежде всего состояли из армян-халкедонитов“.⁷⁰⁴ ეტიფანე კათალიკოსის წარწერის აღმოჩენის შემდეგ, ნ. მარმა შესაძლებლად ცნო ქალაქ ანისში ქართველთა („грузин по национальности“, „грузины по крови“) მკვიდრობა; მიუხედავად ამისა, „ქართველი“ კონფესიურ, უპირატესად, სომეხი ქალკედონიტების აღმნიშვნელ ტერმინად გამოაცხადა, ქართული ენა კი ქალკედონიტი სომხების ეკლესიას დაუკავშირა.⁷⁰⁵ ნ. მარის თანამოაზრენი კიდევ უფრო შორს წავიდნენ და ანისისა და ისტო-

რიული ჩრდილოეთ სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკა დიოფიზიტი სომხების შემოქმედებად გამოაცხადეს.⁷⁰⁶

ტერმინი „ქართველი“ XIII საუკუნის ანის-შირაკში პირველად კათოლიკოს ეტიფანეს განჩინებაში ჩნდება და ანისის მცხოვრებთა ერთ ნაწილს, მცხეთის სამწყსოს აღნიშნავს („მ[კუ]იდრნო ა[მ]ის ქალაქისისანო ქართველნო...“⁷⁰⁷); დოკუმენტის ადრესატები, უმთავრესად, გადასახადის გადამხდელნი – ვაჭარ-ხელოსნები და მიწისქვეშა ქალაქის ბინადარნი არიან;⁷⁰⁸ მათთან ერთად, ქალაქის შემოგარენის გლეხობაც უნდა ვივარაუდოთ. „ქართველი“ ერსაც გულისხმობს და ბერსაც, რადგან მწყემსმთავრის მიმართვა ანელ ხუცესებსაც განეკუთვნება („სასონო ჩემო, ან[ე]ლნო ხუცესნო“⁷⁰⁹).

ენისა და იდენტობის ურთიერთმიმართების გასარკვევად უნდა გვახსოვდეს, რომ აღმსარებლობითი კუთვნილება ჩვენთვის საინტერესო ეთნონიმის ერთ-ერთი, მაგრამ არა ერთადერთი, მსაზღვრელია. ქართველთა თვითსახელწოდების აღმნიშვნელ ამ ტერმინს⁷¹⁰ მრავალსაუკუნოვანი ისტორია ქონდა: IX-X საუკუნეებისთვის, ისტორიულ-გეოგრაფიული ევოლუციის შედეგად, მან ვიწრო ტომობრივიდან ზოგადეროვნული, კულტურულ-პოლიტიკური მნიშვნელობა შეიძინა. წყაროთა უთუმცაო ჩვენებით, „ქართველი“ შეიძლება ყოფილიყო ნებისმიერი ეთნიკური წარმომავლობის პირი, ვინც ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას ეკუთვნოდა, ქართულ ენას ფლობდა და ქართულ საეკლესიო და სახელმწიფო სარბიელზე მოღვაწეობდა. XII-XIII საუკუნეების ქართველი მოღვაწენი „ქართველის“ განსაზღვრისას რამდენადმე უკანა პლანზე სწევდ-

სურ. 57. ანისი. მოციქულთა ეკლესიის გავითი, ხედი აღმოსავლეთიდან. დ. ერმაკოვის ფოტოკოლექცია

სურ. 58. ჰორომოსის მონასტრის დასაკრძლავი. ხუთლუ ხათუნის წარწერა

ნენ რელიგიურ-კონფესიურ მომენტს, უფრო მეტად ხაზს უსვამდნენ „საქართველოს“ მკვიდრობას. ეს მკვიდრობაც გულისხმობდა არა სისხლისმიერი ნათესაობის პრინციპით შეკავშირებულ კოლექტივს, არამედ სრულიად გამოკვეთილ ეთნოსოციალურ ერთობას, რომელიც განსხვავდებოდა სხვა მსგავსი ერთობებისგან კულტურულ-პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და ფსიქიკური წყობის სპეციფიკით.⁷¹¹ ენა ამჟერადაც სახელმწიფო თუ რელიგიური იდენტობის მნიშვნელოვან ატრიბუტს წარმოადგენდა. აქედან გამომდინარე, კათოლიკოს ეტიფანეს მეტყველებაშიც „ქართველნი“ არა ზოგადად მართლმადიდებლებს, არამედ ქართულ სახელმწიფოში მცხოვრებ, ქართული ეკლესიის წიაღში შემოსულ და წირვა-ლოცვის ქართულ ენაზე აღმსრულებელ დიოფიზიტებს გულისხმობს.

სწორედ ამ მართლმადიდებელი თემისთვის – ნათესავთა ქართველთა და ნათესავთა სომეხთა კრებულისთვის⁷¹² – იყო განკუთვნილი აღნიშნული განჩინება, ისევე როგორც ანისის ეკლესია-მონასტრებში ქართულ ენაზე ამოკვეთილი სხვა იურიდიული აქტები, ეპიტაფიები, პილიგრიმული და ფრესკული წარწერები.⁷¹³ იგულისხმება, რომ არაქართველნიც ქართულ ენაზე კითხულობდნენ და ის ესმოდათ, ანუ ისინი ქართულენოვანნი იყვნენ.

ზოგი მათგანისთვის, განსაკუთრებით კი არისტოკრატიული გედაფენისთვის, სომხოზა ეკლესიის ზღურბლთან მთავრდებოდა, იმის იქით მიმზიდველი ქართულ-სპარსულ-არაბული ცხოვრების პერსპექტივა იშლებოდა. უცხო კულტურას დაწაფებული ეს ფენა დროთა განმავლობაში ეროვნულ თავისთავადობასაც კარგავდა.⁷¹⁴ უცხო ენაზე ამეტყველება დენაციონალიზაციის ერთ-ერთი წინაპი-

რობა იყო. ასე ხდებოდა, კერძოდ, დიოფიზიტი (ზოგჯერ, მონოფიზიტი) სომხების მიერ პრესტიჟული (საეკლესიო, სახელმწიფო) ქართული ენის⁷¹⁵ გათავისება-შესისხლხორცებით. აღნიშნული კუთხით ანისის სიძველეთა კვლევამ სრულიად კანონზომიერი კითხვა აღძრა: „თუ ქართული ეპიგრაფიკული და ფრესკული წარწერები იმ ქალკედონელი სომხებისათვის იყო, რომლებიც მთლიანად მოექცნენ ქართული ეკლესიის გავლენაში და თავიანთი ენაც დაკარგეს, რამდენად მიზანშეწონილია მათი „სომხებად“ მოხსენიება. ენის, რელიგიური კუთვნილებისა და სახელმწიფოს ქვეშევრდომობის ფაქტორების გარდა, შუა საუკუნეებში ეთნიკურ კუთვნილებას კიდევ რა განსაზღვრავდა?“⁷¹⁶

ქართულენოვნება სომეხი დიოფიზიტებისა სულაც არ ყოფილა საყოველთაო. პირუკუ, ისინი სულდგმულობდნენ მშობლიური ენით, რომელიც მათი ეროვნულ-სარწმუნოებრივი თვითშეგნების უმთავრეს ინსტრუმენტს წარმოადგენდა (ანისის სომხური ეპიგრაფიკა;⁷¹⁷ ანელ პილიგრიმთა წარწერები გარეჯის უდაბნოში⁷¹⁸), სათუთად ინახავდნენ ისტორიულ მემკვიდრეობას, საზრდოობდნენ ეროვნული ძირებით.⁷¹⁹ საქართველოს ეკლესიაც კეთილგონივრულად იწყნარებდა თავის წიაღში ღვთისმსახურების არაქართულ (resp. სომხურ) ენაზე აღსრულებას⁷²⁰ – ეს სომხურენოვანი სასულიერო და საერო პირები ქართულ და სომხურ ეკლესიათა დაახლოების, მონოფიზიტთა დიოფიზიტურ სარწმუნოებაზე მოქცევის პროცესში უმთავრეს აგენტებად გამოდიოდნენ.⁷²¹ ნ. მარის ვარაუდით, ანისში არსებობდა უნიატთა ფენაც არქაუნთა სახით (სურ. 56).⁷²²

ანისის სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ქართველთა აღმნიშვნელი ტერმინი „ვრაციც“ დასტურდება. სომხური მოსახლეობისთვის – მიუხედავად აღმსარებლობითი კუთვნილებისა – „ქართველი“ და „ქართული“ ხშირად მართლმადიდებლობის სინონიმად გამოდიოდა,⁷²³ მაგრამ განსახილველ მაგალითებში წინა პლანზე ეთნიკური მომენტია წამოწეული. წმ. მოციქულთა ეკლესიის გავითის ფასადზე ამოკვეთილი 1320 წლის წარწერა-საბუთის კრულვით ნაწილში იხსენიებიან სომხები, ქართველები და ტაჭიკები.⁷²⁴ იქვე, ინტერიერში შესრულებულ 1263 წლის განჩინებაში ხუცესთა გადასახადებისგან განთავისუფლების შესახებ ნათქვამია, რომ „არცა რა ტომს (იქ ჩიხაყ) აქვს უფლება მოთხოვოს გადასახადი“.⁷²⁵ ძველ სომხურში „აზგი“ (აզგ) და მისი სინონიმები ყოველთვის წარმომავლობაზე – ტომს, გვარს, ხალხს – მიუთითებს,⁷²⁶ ამიტომ აკრძალვაც ქალაქში მცხოვრებ ეთნოსებს ეხება.⁷²⁷ ამის ანალოგიით, ჩვენთვის საინტერესო 1320 წლის დოკუმენტშიც ზოგადი „აზგის“ ნაცვლად კონკრეტული ეთნოსები ან ეთნო-კონფესიები – სომხები, ქართველები და ტაჭიკები – უნდა დავინახოთ. ეთნიკურად და რელიგიურად ტრეელ ქალაქში უმთავრეს ეროვნულ ჯგუფებზე მითითება გასაკვირი არ უნდა იყოს. XIII საუკუნის იურიდიულ აქტებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ აღნიშნული პრაქტიკა მიღებული ყოფილა ქართულ სამართლებრივ სივრცეში: ზაქარია მხარგრძელის „მოსახსენებლის“ (1210 წ.) თანახმად, ყველა მომშლელი „ჩემიანი ან უცხო, დიდი ან მცირე, ქართველი ან სომეხი, ლორეს უფალნი, ეპისკოპოსთაგან, მღვდელ-

თაგან ან საერთოაგან ... წყეულიმც იყოს“⁷²⁸ ხოლო კახა თორელის „დაწერილით“ (1260 წ.) „და რაჲ გინდა გუარი კაცი გამოჩნდეს ამისად მშლელად და მცვალეებელად, ქართველი, ანუ სპარსი, ანუ სომეხი, რკონისა ღმრთისმშობელი, შენ შეჰრისხდი...“⁷²⁹ მამასადამე, ანისის ლაპიდარულ წარწერებში დამოწმებული „ვრაცი“ გულისხმობს არამართო ქართულ თემს, არამედ, მაინცდამაინც, ადმინისტრაციული ძალაუფლების მატარებელ ქართველებს, ვისაც განჩინების მოშლა ხელეწიფების (სურ. 57).

წარწერის ჩვენთვის საინტერესო ნაწილში ეთნიკური გეოგრაფიის რეალური სურათი რომ არის წარმოდგენილი, ამას 1330 წელს შესრულებული ათაბაგ ზაქარიას სამენოვანი – სპარსულ-ქართულ-სომხური – ხელრთვა მოწმობს.⁷³⁰ ენობრივი (resp. ეროვნული) მრავალფეროვნების გარდა საინტერესოა წარწერათა თანმიმდევრობა და განლაგება (1. სპასული, 2. ქართული, 3. სომხური), შინაარსი (1-2, თითქოს, უფრო ოფიციალურია: სპარს.: „ჰიჯრით --ნ, მე, ცოდვილმა ზაქარიამ, ძემ გარდაცვლილისა...“; ქართ.: „ქრონიკონსა ფნ. მე ათაბაგსა ზაქარიას დამიმტკიცებია“; სომხ.: „ვინც მტკიცედ დაიცავს, ღმერთი აკურთხებს“) და ასოთა მოხაზულობა (ენობრივი რიგის ცვლასთან ერთად ისინი პატარავდება), რაც ეთნო-პოლიტიკურ იერარქიასაც შეიძლება ასახავდეს: სპარსთა ჯელმწიფობა, ქართველთა მეფობა, სომეხთა პატრონობა...⁷³¹ საქართველოს სახელმწიფოსა და ეკლესიის მთავარ დასაყრდენს, როგორც ადრე, სამხედრო არისტოკრატია ქმნიდა. იბნ ალ-ასირის ჩვენებით, ხვარაზმელთაგან ალყაშემორტყმულ ქალაქ ანისს, „რომელიც ქურჯებს ეკუთვნოდა“, იცავდნენ ქურჯთა ჯარების მთავარსარდალი ივანე და მასთან მყოფი ქურჯები.⁷³² ანისშიც და ყარსშიც, დასძენს იგივე ავტორი, ქართველებმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს მტერს, რადგან ეშინოდათ, თბილისში მცხოვრებ თანამოძმეთა სასტიკი ბედი არ გაეზიარებინათ.⁷³³ თბილისის ბრძოლების აღწერისას იბნ ალ-ასირი ქართველთა დამარცხებასა და ამოხოცვაზე საუბრობს,⁷³⁴ იმავე ამბების თანამონაწილე ან-ნასავი კი თბილისში ქართველთა და სომეხთა ჟლეტას აღნიშნავს; მისივე ცნობით, ქართველთა სპა და მათი აზნაურები ციხეში გამაგრდნენ.⁷³⁵

ბრძოლას საერთო მტრის წინააღმდეგ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველთა და სომეხთა ინტეგრაციისთვის. XIII საუკუნის სომეხი ავტორები სომეხ აზნაურთა ლაშქარს „სრულიად საქართველოს სპის“ ნაწილად მოიაზრებდნენ,⁷³⁶ ხოლო XIII-XIV საუკუნეებში ქართველი იდეოლოგები საქართველოს სამხედრო ასპარეზზე მოღვაწე მონოფიზიტურ სომხურ არისტოკრატიას (მათთან ერთად, მსახურ-მოლაშქრეებსაც) უპირობოდ მიათვლიდნენ „საქართველოს მკვიდრთ“ და „ქართველობას“.⁷³⁷ XIV საუკუნის დასაწყისის ანონიმური ისტორიკოსმა პოლიტიკური ფორმულაც კი შემოგვთავაზა: „სპანი ქართველთანი“ – „თანამონათესავენი და ერთსჯულ ქრისტეს აღმსარებელნი“.⁷³⁸ კიდევ მეტი, სწორედ მონოფიზიტური ზედაფენებიდან „ამქვეყნიური დიდებისა და ხორცის სიამოვნებისთვის“ „ბერძენთა და ქართველთა სარწმუნოებაზე“ გადადიოდნენ,⁷³⁹ ქართველთა სჯულის თანამოზიარენი ხდებოდნენ.⁷⁴⁰ მაგალითის მიმცემნი და სარ-

წმუნობათა დაახლოებისა თუ შეერთების პოლიტიკის უმთავრესი გამტარებელი ანის-შირაკის მეპატრონე მხარგრძელები იყვნენ. ამ პროცესში ისინი თავად ქართველდებოდნენ (*Gurgini potentissimi*) – აღმსარებლობით, ენით, „ქცევა-ზნით“, სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობით.⁷⁴¹

დავუბრუნდეთ კვლავ ანისს. მართალია, იქ ქართული გარნიზონი საბრძოლო მოქმედებებთან დაკავშირებით ჩნდება, მაგრამ მეციხოვნეთა მუდმივი კონტიგენტის არსებობა შუა საუკუნეების ქალაქში ჩვეულ მოვლენად უნდა ჩავთვალოთ. იბნ ალ-ასირისა და ან-ნასავის მონათხრობის ურთიერთშეჯერება კი ცხადყოფს, რომ ანისის დამცველები ეთნიკურადაც (ნაწილი მაინც) და პოლიტიკურადაც ქართველები არიან – არაბი ავტორი ტერიტორიულ-სახელმწიფოებრივ კუთვნილებასთან (საქართველოს მკვიდრობა) ერთად წამყვანი პოლიტიკური ეთნოსის იდენტობასაც ითვალისწინებს.⁷⁴²

ქართველები არა მხოლოდ ქალაქ ანისში, არამედ ანის-შირაკის სხვა მხარეებშიც მკვიდრობდნენ. შირაკავანის ეკლესიაზე ამოკვეთილი ერთ-ერთი ეპიგრაფიკული საბუთის საწყის სტრიქონებს ნ. მარი ასე თარგმნიდა: „Я, атабек Иванэ, и я, [супруга] Хошак, властвующая над сим краем, населенным грузинами и армянами и посему царица...“⁷⁴³ და შენიშნავდა: პატივმოყვარე ხოშაქს სულ ის აზრი უტრიალებდა, როგორც ქართველთა და სომეხთა სარწმუნოებრივი ერთობისთვის მიეღწია; სომხურ ენაზე გამოცემულ აქტებში ის ხშირად იწოდება „ქართველთა და სომეხთა დედოფლად“, რადგან მისი მეუღლის სამფლობელოებში ქართველებიც ცხოვრობდნენ და სომეხებიც.⁷⁴⁴ მარისეული ინტერპრეტაცია და დასკვნა ფრიად ყურადსაღებია, მაგრამ, ცხადია, არასაკმარისი შირაკავანში (ჩრდილოეთ შირაკში) ქართული მოსახლეობის არსებობის სამტკიცებლად. საამისოდ მეტად მეტყველი მოწმობაა 1592 წლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში დამოწმებული შირაკის ისტორიული ტოპონიმიკა: წყარომრავალი, წინუბანი, ფუძემარგი, ველთა, სოფელი მთავარანგელოზისა (იხ. ზემოთ). სოფლის სახელწოდებათა ქართული ხასიათი ეჭვს არ ტოვებს, რომ ზემო შირაკში (ქართული წყაროების შირაკოვანში), „მარმაშენის თავს“, ქართველი და გაქართველებული დიოფიბიტები სახლობდნენ.⁷⁴⁵ ამავე კონტექსტში საინტერესოა შირაკის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე დადასტურებული „გურჯიელი“⁷⁴⁶ ანუ ქართველთა მხარე/ქვეყანა.

საკუთრივ ანისის თემში ანუ ქვემო შირაკში (ქართული წყაროების მაღასბერდი) ქართული ახალშენების ტოპოგრაფიისთვის საინტერესოა სოფ. ჭალა (სომხ. Ճալա, რუს. Джала), რომელიც ქ. ანისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მისგან არცთუ დაშორებით, მდებარეობს.⁷⁴⁷ აქვე უნდა აღვნიშნოთ სოფელი შავთა (Շաթա), რომელიც რამდენჯერმე გვხვდება ჰორომოსის XIII საუკუნის ლაპიდარულ წარწერებში.⁷⁴⁸ ტოპონიმი წარმოების ფორმითაც და ფონეტიკურადაც ქართულ ლინგვისტურ სამყაროს უფრო განეკუთვნება, ვიდრე სომხურს. მისი მდებარეობა უცნობია (სურ. 58).

კიდევ ერთი საინტერესო მოწმობა ეთნიკური გეოგრაფიის რეკონსტრუირებისთვის ევლია ჩელების მოეპოვება. მემატიანე

„ყარსის საბრძანებელში“, მდ. არფაჩაის ნაპირზე, შარაბხანესა და შურაგელის ციხეს შორის უჩვენებს სამასკომლიან სოფელ ბეგუმს, რომლის „მცხოვრებლები არიან სომხები და ქართველი აზნაურები“. ⁷⁴⁹ სოფლის ზუსტი ლოკალიზაცია არ ხერხდება, თუმცა თვითმხილველის აღწერის მიხედვით ანის-შირაკში თავსდება. სოფლის სოციალურ ზედაფენად ქართველების მოხსენიება კი აძლიერებს თვალსაზრისს, რომ ქართული კოლონია არცთუ უმნიშვნელო ყოფილა ამ სომხურ მხარეში XIII-XIV საუკუნეებისათვის.

ბუნებრივი მიგრაციებისა თუ მიზანმიმართული გადმოსახლების

სურ. 59. ანისი, ნაქალაქარის საერთო ხედი ჩრდილოეთიდან. ცენტრში – „ქართული ეკლესია“

შედეგად ანის-შირაკში დამკვიდრებული ქართველი მოახალშენენი, ⁷⁵⁰ როგორც ვხედავთ, სხვადასხვა სოციალურ ფენას განეკუთვნებოდნენ. მათი ნაწილი ციტადელსა და მის მიდამოებში სახლობდა. ძირითადი კვარტალი, სავარაუდოდ, ანისის ახალი ქალაქის ჩრდილოეთ ნაწილში, „ქართველთა ეკლესიის“ მიდამოებში მდებარეობდა – ყოველ შემთხვევაში, ქართული მოსახლეობისთვის განკუთვნილმა უმთავრესმა საკანონმდებლო აქტებმა ამ მიდამოებიდან მოაღწია. აღნიშნული უბნის სახელს ქართველები (და, მათგან სესხებით, სომხები) რომ მართლაც „ახალქალაქად“ გამოთქვამდნენ, ამას შესანიშნავად მოწმობს ვიმაფორის ეკლესიის წარწერაში სომხური ასოებით ამოკვეთილი **ԱԽԷԼՔԱՂԱՔԻՍ** („ახელქალაქის“). ⁷⁵¹ კიდევ უფრო საინტერესოა ქართული საეკლესიო ტერმინოლოგიის – ხატი, ⁷⁵² ხუცი, ⁷⁵³ კრულვა ⁷⁵⁴ – დადასტურება ანისის სომხური მოსახლეობის მეტყველებაში. იგივე ან მსგავსი სემანტიკის სიტყვები გვხვდება სხვა სომხურ ეპიგრაფიკულ თუ ნარატიულ ძეგლებში, ⁷⁵⁵ ყოველივე ამის ერთობლიობა წარმოდგენას გვიქმნის ტერმინთა გავრცელების არეალსა და ინტენსივობაზე, შესაბამისად, ეთნოკონფესიურ ურთიერთობებზე ქართულ-სომხურ საკონტაქტო რეგიონებში.

ამავე კონტექსტში კიდევ ერთ გარემოებას მივაქცევთ ყურადღებას: ი. კესტნერის ალბომებში (1851-1852 წწ.) ალექსანდროპოლის საცხოვრებელ ნაგებობათა აღსანიშნავად გამოყენებულია ქართული სიტყვები „სახლი“ და „დარბაზი“. ⁷⁵⁶ ეს ტერმინები თუ ად-

გილობრივი, სომხური ან მაჰმადიანური, მოსახლეობისგანაა ნასესხები, მაშინ გასარკვევია, როდის ან რა პირობებში უნდა ყოფილიყო ისინი შესული შორაგელში, ანის-შირაკის აღმოსავლეთ ნაწილში, ქართული სამყაროდან; ხომ არ გაჩნდა ისინი XIII-XIV საუკუნეებში ან XVIII საუკუნის ბოლოს, ქართველთა პოლიტიკური და კულტურული დომინაციის დროს? ასეთ შემთხვევაში ეთნოლინგვისტურ ურთიერთობათა კიდევ ერთ საინტერესო ასპექტს დავადასტურებდით (შდრ., ერთი მხრივ, თურქულიდან ქართულში შემოსული „ოდა“/„ოდა-სახლი“ და, მეორე მხრივ, ქართული „სახლიდან“ წარმომდგარი რუსული „са́мля“, ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა სახლების აღმნიშვნელი ტერმინი).

სიტყვათა ურთიერთსესხების თვალსაზრისით საინტერესოა ქართულ მატრიანეებში დამოწმებული მიწისქვეშა ანისის სომხური სახელწოდება „ქარტუნი“ და მისი ქართული ექვივალენტი „ქუა_

სურ. 60. ხნძორეკსი.
„ქართველის“ წარწერა

ბონი“.⁷⁵⁷ ეს ის შემთხვევაა, როდესაც დომინანტი ერი მასზე დამოკიდებული ერებისგან ითვისებს ლექსიკურ ერთეულებს. ქართველ მწიგნობართა წრეებში ტერმინი „ქარტუნი“ ანისის ქართული მოსახლეობისგან გავრცელდებოდა.

* * *

მულტიკულტურულ ანისში ქართველები მნიშვნელოვან თემს ქმნიდნენ.⁷⁵⁸ ისინი სხვა ქრისტიანებთან თუ მაჰმადიანებთან გვერდიგვერდ ცხოვრობდნენ და მათთან ერთად ქალაქის განუმეორებელ იერსახეს ქმნიდნენ. მოსახლეობის უმრავლესობას, ცხადია, სომხები შეადგენდნენ.⁷⁵⁹ ანელის სამწყსოს ძირითად ნაწილსაც სომეხი დიოფიზიტები წარმოადგენდნენ. მრევლი, უმთავრესად, სომეხი მონოფიზიტების წრიდან ივსებოდა (იხ. ზევით). ეს პროცესი არც მონღოლთა ბატონობისას შეფერხებულა; შესაბამისად, იზრდება აგებული-გადაკეთებულ დიოფიზიტურ ეკლესიათა რიცხვიც.⁷⁶⁰

აღნიშნული მოვლენის გლობალური არსი კარგად შენიშნა ნ. ბერძენიშვილმა: „და როდესაც ქართული სტილით და ქართული წარწერებით ეკლესიები შენდებოდა სომხეთში ... ან დაღესტანში ... ან ოსეთ-ალანებში ... ამას აშენებდნენ არა ქართველი მისიონერები, არა საქართველოს სამეფო ხელისუფლება, არამედ ადგილობრივი ფეოდალური საზოგადოება, რომელიც ამ ნიშნით ქართველობას იჩენებდა. მაგრამ მათ ამ ქართველობაში ახლა უკვე უპირველეს

ყოველისა ქართული ფეოდალური კულტურა იგულისხმებოდა...“.⁷⁶¹ ქართული ეკლესიის გავლენით ანისში მართლმადიდებლობა სწრაფად ვრცელდებოდა – 1218 წლისთვის, საქართველოს სამეფოსთან შეერთების თითქმის ოცი წლის თავზე, სომეხთა ყოფილ სატახტო ქალაქში რამდენიმე მართლმადიდებლური საგანე მოქმედებდა; ზოგი მათგანი ახლად დაარსებული იყო.⁷⁶² ანისის ქართველობა და სომეხი დიოფიზიტები ან ახალ ტაძრებს აგებდნენ ან ძველ, მონოფიზიტურ საყდრებს ეუფლებოდნენ, მართლმადიდებლური კანონიკით სახეს უცვლიდნენ და ხელახლა აკურთხებდნენ.⁷⁶³ ნ. მარის ეს დებულება, ზოგადად, მისაღებია; თუმცა ცალკეულ ეკლესიათა მაშინებლების კონფესიური ვინაობის საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში დღესაც საკამათოა.⁷⁶⁴

ეკლესია-მონასტრები დიდძალ ყმა-მამულს ფლობდნენ. წმ. გრიგოლის ეკლესიის ქონება მიმოფანტული იყო როგორც ანის-შირაკში, ისე მეზობელ პროვინციებში.⁷⁶⁵ ტიგრან ჰონენცის შეწირულობათა ჩამონათვალში საინტერესოა „ერთი ვენახი წმაკს, კათალიკოსის მიწად წოდებული“.⁷⁶⁶ „კათალიკოსის მიწა“ თუ სომხური ეკლესიის საკათალიკოსო მამულს გულისხმობს, მაშინ ამ უკანასკნელის ხარჯზე ქართული ეკლესია-მონასტრების მიწათმფლობელობის გაფართოების ფაქტს დავადასტურებდით (სურ. 59).

ქართული ეკლესიის პოზიციების განმტკიცებისა და დიოფიზიტობის გავრცელების კვალდაკვალ იცვლება ანისის კულტურული ლანდშაფტიც. პირველ ყოველისა, ეს საეკლესიო ხუროთმოძღვრებასა და მის მამკობ ფრესკებში აისახა.⁷⁶⁷

სწორედ ანისის კულტურულმა მემკვიდრეობამ ათქმევინა ვ. ბარტოლდს, რომ ქართველ ხელისუფალთა მფარველობის წყალობით დიოფიზიტობამ ანისში გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა.⁷⁶⁸ ამ ფაქტს სომხური ისტორიოგრაფია დუმილით უვლის გვერდს,⁷⁶⁹ მკვლევართა ნაწილი კი ტენდენციურად შენიშნავს: რომ არა ქართველ და სომეხ მემკვიდრეთა ჩვენებანი, ლაპარაკი ქართველთა რაიმე გავლენაზე ანისში შეუძლებელი იქნებოდა.⁷⁷⁰

ანთროპონიმები და ეთნოკულტურული ისტორიის ასპექტები

მცდარი იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეთნოკულტურული პროცესები ქართველთა უპირობო დომინირების ნიშნით მიმდინარეობდა. განსხვავებული ეთნოსები და რელიგიები სრულიად სხვადასხვაგვარად ურთიერთზემოქმედებდნენ. მრავალპლანიან ურთიერთობათა ერთ-ერთ მხარეს ანის-შირაკის ონომასტიკა წარმოაჩენს.

ჟ.-პ. მაე პირველი იყო, ვინც ტიგრან ჰონენცის მამის სახელში (სულემა სმბატორენც) ქართული ძირები დაინახა. მისი აზრით, ნათესაობითი ბრუნვის მრავლობითი რიცხვის ფორმით წარმოდგენილი *ՏԱԲԱՏԱՐԻՆԸ* ქალის ხაზით შთამომავლობაზე მიანიშნებს. მატრონიმში გამოიყოფა *-աւր* მაწარმოებელი, რომელიც სრულიად უცხოა სომხური ონომასტიკისთვის, სამაგიეროდ მსგავსებას პოულობს ამავე სუფიქსით ნაწარმოებ ქართულ სახელებთან: ლატავრი, გურამავრი და სხვ. ამიტომ მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ტიგრანის

მამის დედა ან დიდდა ქართველი უნდა ყოფილიყო.⁷⁷¹

ასევე საგულისხმოა ბაგნაირის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესიის ნართექსის დასავლეთ კედელზე 1201 წელს შესრულებული შეწირულობის საბუთი, რომელშიც იხსენიება ვინმე მხითარი, ძე დგვალისა (Մխիթար որդի Դըսպին).⁷⁷² ჩვენთვის საინტერესოა შემწირველის მამის სახელი, რომელიც ჰ. აჭარიანს არაბული დოვლათიდან გამოჰყავს.⁷⁷³

საქართველოს კავკასიურ სახელმწიფოში აღმოსავლური Dawlay-დან ნაწარმოები გვარსახელების უადრესი ნიმუშები დავლაძე, დავლაეთი ტბეთის სულთა მათიანეში გვხვდება.⁷⁷⁴ ისინი დამოწმებულია ძეგლის უძველეს ფენებში, რომლებიც XII-XIII საუკუნეებითა და XIII საუკუნით თარიღდება.⁷⁷⁵ XIII საუკუნის ბოლოდან ის რთული შედგენილობის საკუთარ სახელთა კომპოზიტადაც ვრცელდება: ჟამთააღმწერელის თხზულებაში დასახელებულია დავით VIII-ის თანამედროვე სამადავლა ერისთავი.⁷⁷⁶

სომხურ გარემოში, ჰ. აჭარიანის ლექსიკონის მიხედვით, „დოვლათ“ საკმაოდ გავრცელებული ანთროპონიმია XIV საუკუნის ბოლოდან; ამასვე უწინარეს, კერძოდ, XIII საუკუნის პირველ ნახევარში, დავლა/დოლა მხოლოდ რამდენიმე პირს ერქვა: მხითარის მამას და ხაჩენის მთავრებს.⁷⁷⁷ ვარდანის ცნობით, ვახტანგ ხაჩენელს ჰყავდა ორი ვაჟი, ჰასანი, რომელსაც მოფერებით ჯალალ-დავლას (Ջալալույა/Ջալալասույալ) ეძახდნენ და ბაქარია, იგივე ნასრადავლა (գճաբաբէ՝ որ և Նասրադույա/ Նասրասույալ).⁷⁷⁸ გეტის სახარების გადამწერი (1232 წ.) ასახელებს „კეთილმსახურ მთავრებს ჯალალს, ბაქარიასა და ივანეს“.⁷⁷⁹ განძასარის 1240 წლის წარწერაში ჰასანი თავის თავს ხან ჯალალ დავლა ჰასანს (Ջալալ Դաւլա Հասանն), ხან ბარონ ჰასანს უწოდებს, ხოლო ძმას – ბაქარიას ან დავლას (Դաւլին).⁷⁸⁰ დიდ ჯალალ დავლად (մեծին Ջալալ Դաւլին) მოიხსენიებს მას ტარსა-იჭ ორბელი.⁷⁸¹ იმავე საუკუნეში დავლა/ტოვლა კომპოზიტად გვხვდება ანთროპონიმებში ალადოვლე (Աղադուլլე, ჰორომოსი, 1247 წ.)⁷⁸² და არამ აიტოვლე (Արամ Այտուլլե, ჰორომოსი, 1285 წ.).⁷⁸³ კარგად ჩანს, რომ სომხურ ენობრივ გარემოში, კერძოდ კი, ანის-შირაკში, ძლიერია დავლას გავლენა გავლენარეული დოლა/დოვლა/ტოვლა-თი⁷⁸⁴ ჩანაცვლების ტენდენცია. ბაგნაირში გახალხურებული დავლა დულუს/დოვლოს/Դուլուս-ად ითქმობდა; ასე რქმევია ადგილობრივი გლეხის, ხაჩატურის სიმამრს (1262 წ. წარწერა-საბუთი).⁷⁸⁵

ყველა დამოწმებული, ისევე როგორც უფრო გვიანდელი, XIV-XVI საუკუნეების, ფორმისგან Դըսպին განზე დგას. მოტანილი მაგალითები იმასაც ცხადყოფს, რომ „დავლა“, ერთი თუ ორი შემთხვევის გარდა, დამოუკიდებელ ანთროპონიმს არ წარმოადგენდა. ის შეიძლება კომპოზიტად დართვოდა მამაკაცის სახელს (ალერსობითი დანიშნულებით, როგორც თანადროული წყარო აღნიშნავს), ან საერთოდ არც ყოფილიყო.⁷⁸⁶ ამ ნიშნით ის განსხვავდება მხითარის მამის სახელისგან, რომლის დაწერილობაშიაც მეორე გრაფემად გამოყენებულია თანხმოვანთგამყარი ხმოვანი ը (გ). სომხური ენის გრამატიკიდან ცნობილია, რომ „იგი თუმცა იწერება მხოლოდ განსაზღვრულ შემთხვევებში, მაგრამ გამოითქმის ყველგან, სადაც

სურ. 61. ანისის ნაქალაქარის
ცენტრალური ნაწილის ხედი
აღმოსავლეთიდან

თანხმოვნები თავს მოიყრის. ძნელი სათქმელია, როგორ უნდა ყოფილიყო ძველად, მაგრამ თანამედროვე სალიტერატურო სომხური და ყველა მისი დიალექტი ასეთ გამოთქმას უგამონაკლისოდ იცავს: ცალად დარჩენილ თანხმოვანს ყოველთვის ამოუდგება გვერდით გამოთქმაში **ը**, თუმცა არ იწერება; მაგ.: ძველშიც და ახალშიც იწერება **ანაჲ** „დარჩენა“, გამოითქმის **ანაჲ... იწერება ასეჲ** „ნათლისმცემელი“, გამოითქმის **ანაჲ...⁷⁸⁷** ძველ სომხურში მსგავს მოვლენაზე უნდა მიანიშნებდეს **ანაჲ**-ისა და **ანაჲ**-ის პარალელური ხმარება XIII საუკუნის ავტორთან.⁷⁸⁸ ყოველივე ამის გათვალისწინებით მხითარის მშობლის სახელში შეიძლება ამოვიცნოთ **ანაჲ-ანაჲ**, ანუ ეთნონიმი „დვალი“. დვალები და დვალეთი კარგად ცნობილი ტერმინებია სომხურ ისტორიულ და გეოგრაფიულ ლიტერატურაში: **ანაჲ** გვხვდება „ამხარაცუციში“,⁷⁸⁹ **ანაჲ** – დავით ქობაირელის ანდერძ-მინაწერში,⁷⁹⁰ **ანაჲ** – ვარდანის „ისტორიაში“,⁷⁹¹ შერყვნილი **ანაჲ** (უნდა ყოფილიყო **ანაჲ**) – თოვმა მეწოფეცისთან.⁷⁹² უმრავლეს შემთხვევაში თანხმოვნებს **ანაჲ**-სა და **ანაჲ**-ს შორის ჩნდება ხმოვანი **ი**, რომელიც კომპლექსში „**ი**“-დ ხმოვნდება და, ამდენად, თანხმოვანთგამყრელის ფუნქციასაც ასრულებდა. ბაგნაირშიც წარწერის ამომკვეთმა მხითარის მამის სახელი ისე დაწერა, როგორც გამოთქვამდა.

როდის და რა ვითარებაში გასომხდა დვალი, ძნელი სათქმელია. ის თუ მისი წინაპარი, შესაძლოა, გიორგი III-ის თანამოლაშქრეთაგანიც ყოფილიყო – ცნობილია, რომ დვალები კარგ მეომრებად ითვლებოდნენ და მეფე გიორგიც მათ დიდად ენდობოდა.⁷⁹³ ზოგი მათგანი სომხეთში (ანისში) დარჩებოდა და დროთა განმავლობაში დენაციონალიზაციის გზას დაადგებოდა.⁷⁹⁴ ეთნონიმის ანთროპონიმად გადაქცევა უჩვეულო მოვლენას არ წარმოადგენდა – ქვემო ქართლში, ხნძორეთში, სომხებით დასახლებულ სოფელში, პირის სახელად დამოწმებული გვაქვს „ქართველი“ (**ილიქსი დარხიქსი დარხიქსი** **ილიქსი**) 1213 წლის ეპიგრაფიკულ ძეგლში.⁷⁹⁵ ეს ქართველი და მისი ძენი, ჩვეულებრივ, დიოფიზიტებად მიანიჭათ,⁷⁹⁶ თუმცა ეკლესიის ქტიტორებთან ერთად სარკავაგ ვარდაპეტის – ცნობილი სასულიერო მოღვაწის, მხითარ გოშის მოსწავლისა და გეტიკის მონასტრის წინამძღვრის⁷⁹⁷ – დასახელება იმის მანიშნებელია, რომ გრიგორისა და სარგისის მამა ქართველყოფილია, რომელმაც გარკვეულ გარემოში (სომხურში) ჯერ სარწმუნოება შეიცვალა (მონოფიზიტობაზე მოექცა) და მერე ენაც დაკარგა (სურ. 60).

ეს ორიოდე მაგალითიც კარგად აჩვენებს, რომ ეთნო-კულტურული დინებები ანისში მრავალმხრივი ყოფილა.⁷⁹⁸ მხითარ გოში დაუფარავად აცხადებს, რომ არა მხოლოდ ქართველები ნათლავდნენ ხელმეორედ სომხებს, არამედ სომხებიც გადანათლავდნენ ქართველებს.⁷⁹⁹ რამდენად ხშირი იყო დიოფიზიტების მონოფიზიტობაზე გადასვლის შემთხვევა, ძნელი სათქმელია. საინტერესო ისაა, რომ ეს ყველაფერი საქართველოს სამეფოს ძლიერების ზენიტში ხდებოდა. პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად ქართული სახელმწიფო, ჩანს, პროზელიტიზმის ამგვარ გამოვლინებებსაც (დიოფიზიტების გამონოფიზიტებას) იწყნარებდა.

აღნიშნული პროცესი მომდევნო საუკუნეებშიც გრძელდებოდა, განსაკუთრებით სომხური პროვინციების საქართველოს სამეფოსგან ჩამოცილების შემდეგ. მხარგრძელთა სამფლობელოებში (შირაკი, ამბერდი) ქართველთა ჩასახლებისა და დენაციონალიზაციის პროცესმა ასახვა ჰპოვა ზაქარია ქანაქერცის ნახევრადლეგენდარულ გადმოცემებში მისი ქართული წარმომავლობის შესახებ.⁸⁰⁰

საეკლესიო ცენტრის მოშლა ანისში

პოლიტიკური ცვლილებების მიუხედავად, მცხეთის საკათალიკოსო XVI საუკუნის დასაწყისშიც ინარჩუნებდა თავის იურისდიქციას ანისზე.⁸⁰¹ ამისი ერთ-ერთი მიზეზი ანი-შირაკში ქართული მოსახლეობის მკვიდრობა უნდა ყოფილიყო. ზემოთ მოტანილ იქნა ევლია ჩელეების უთუმცაო ჩვენება XVII საუკუნეში შორაგელის ციხესთან ქართველთა დასახლების არსებობის შესახებ. კიდევ უფრო საინტერესოა ოფიციალური თურქული ისტორიოგრაფიის მიერ ანის-შირაკის ქართულ პროვინციად აღიარება. ევლიას თანახმად, „მაღაზბერდის ციხე: ძველი კანონის მიხედვით საქართველოს მიწაზე, ყარსის ვილაიეთის მბრძანებლობის ქვეშ მირ-ლივას სადგომი ადგილი იყო... ციხის ძირას არფა-ჩაჲ მიედინება. ეს მდინარე საქართველოს მხრიდან მოდის... ეს მაღაზბერდის ციხე სპარსელთა შურაგელის ციხის მიწაზეა...“;⁸⁰² იმავე ავტორის სხვა ჩვენებით „შურაგელის ძველი ... ციხე დანგრეულია. სამასი სახლი აქვს. რადგანაც მისი ნაჭიების უმრავლესობა არფა-ჩაის გაღმა მდებარეობს, ერევნის მფლობელობაშია. აქეთა ნაპირი მთლიანად ყარსის საბრძანებელშია. ესეც საქართველოდანაა“.⁸⁰³ თურქი ისტორიკოსი განმარტავს კიდევ თავის ისტორიულ-გეოგრაფიულ კონცეფციას: „მდინარე არეზისა (არაქსის – გ.ჭ.) და ზანგის (რაზდანის – გ.ჭ.) ჩრდილოეთით ორმოცი დღის სავალი კავკასიის მთების ჩათვლით, ხაზართა ზღვამდე (კასპიის ზღვამდე – გ.ჭ.) დაღისტნად და საქართველოდ ითვლება“.⁸⁰⁴ ცხადია, ევლია ჩელეები გადმოსცემს XII-XIII საუკუნეების მიჯნაზე ისლამურ სამყაროში შემუშავებულ პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ფორმულას, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე ცოცხლობდა მახლობელი აღმოსავლეთის იმპერიებში.

მაგრამ სად მდებარეობდა ქართული სამწყსოს ცენტრი? რჩებოდა ის კვლავ ქალაქ ანისში თუ იცვალა მდებარეობა? ან როგორ წარიმართა მთლიანად სამწყსოს ბედი? განაგრძობდა ცალკე ეპარქიად არსებობას თუ დროდადრო რომელიმე კათედრასთან ერთიანდებოდა?⁸⁰⁵ კითხვის დასმა სავსებით კანონზომიერია იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ გაცილებით უფრო ძლიერი ანისის სომხური ეპარქია ცენტრებისა და საზღვრების ცვლილებას განიცდის (სურ. 61).

ზემოთ დავინახეთ, რომ XIV საუკუნის დასაწყისისთვის ანისის სომხური საეპისკოპოსო ანბერდსაც მოიცავდა. XIII საუკუნის პირველ ნახევარში ამბერდსაც და ანისსაც საკუთარი ეპისკოპოსები ჰყავდა,⁸⁰⁶ ამდენად საზღვრების აღმოსავლეთით განვრცობა შედარებით გვიანდელ მოვლენას წარმოადგენდა. ორი საეპისკოპოსოს გაერთიანება გამოწვეული უნდა ყოფილიყო, ერთი მხრივ, ანისის

ეკონომიკური და დემოგრაფიული კრიზისით (მოსახლეობის შეთხელებით), ხოლო, მეორე მხრივ, ჰოვანავანქის პრესტიჟის ამაღლებით, რაც, ნაწილობრივ, იქ ბაგრატიონთა ალასტანელი შტოს დამკვიდრებითაც⁸⁰⁷ შეიძლებოდა ყოფილიყო გამოწვეული.

თემურ-ლენგის გამანადგურებელი ლაშქრობებისა და თურქმანთა თარეშის შედეგად ანისის ეპისკოპოსის რეზიდენცია, როგორც 1426 წლის ჰიშატაკარანიდან ჩანს, დროებით თმოგვში ინაცვლებს.⁸⁰⁸ საეკლესიო ცენტრის საქართველოს სამეფოს (ყოფილი) პერიფერიებიდან შუაგულისკენ, შედარებით უფრო მშვიდობიან და უკეთ დაცულ ჯავახეთში, გადასვლა კარგად ეწერება მაჰმადიანთაგან დარბეული სომხური მოსახლეობის ქართულ მიწა-წყალზე მიგრირების საერთო კონტექსტში.⁸⁰⁹ საინტერესოა, რომ თმოგვის ციხის მიდამოებში საფლავებზე შემორჩენილი მემორიალური ხაჩქარების სომხური წარწერები 1356-1425 წლებს შორისაა შესრულებული.⁸¹⁰ ანისის ეპისკოპოსის თმოგვში დამკვიდრება იმის მანიშნებელია, რომ ჯავახეთში მიგრანტთა შორის ანის-შირაკელებიც უნდა ყოფილიყვნენ.⁸¹¹

1485 და 1585 წლებით დათარიღებულ ხელნაწერებში ჰორომოსის წინამძღვარი ეპისკოპოსად მოიხსენება; ასევე, თითქოს, ჰორომოსის ერთი ფრაგმენტული ლაპიდარული წარწერის მიხედვითაც.⁸¹² ეს ეპისკოპოსი, ცხადია, შირაკის მღვდელმთავარია;⁸¹³ რეზიდენციის ანისის კათედრალიდან ჰორომოსში გადმოტანა კი ანისის დაცემის (მაჰმადიანთა აგრესია, მოსახლეობის ძალდატანებითი თუნებაყოფლობითი აყრა-გადასახლება) უტყუარი ნიშანია. 1606 წლის ანდერძ-მინაწერში ანისი ქალაქად იხსენიება,⁸¹⁴ რეალურად კი ნანგრევებად ქცეული ნაქალაქარი იგულისხმება.⁸¹⁵

ცვლილებები სომხეთის საეკლესიო გეოგრაფიაში სხვა მხრივაც შეინიშნება. ანის-შირაკის მწყობა ჰოვანავანქის მონასტერმა დაიჩიმა. XVII საუკუნის სომეხ სასულიერო მოღვაწეებს უკვე ეჭვიც არ ეპარებოდათ, რომ ტერიტორია ერასხაძორიდან მდ. რაზდანამდე, ანუ, არშარუნიქი, შირაკი, ამბერდი, ჰოვანავანქის მონასტრისთვის ყოფილა განკუთვნილი თვით წმ. გრიგოლის მიერ.⁸¹⁶ ბაქარია ქანაქერცისთან დაცული ჩვენების თანახმად, ქასალს და ყიფჩაღს შორის მდებარე მიწები ჰოვანავანქის ეპარქიაში შედიოდა, ხოლო შირაკავანსა და მარმარაშენს ერთდროულად მარმარაშენისა და ჰოვანავანქის მონასტრები მწყემსდნენ.⁸¹⁷ ამ უკანასკნელის სასარგებლოდ შირაკავანიდან სხვადასხვა გადასახადი იკრიფებოდა.⁸¹⁸

ამ მოვლენათა ფონზე ანელის მართლმადიდებლური სამწყსოს ბედ-იღბლის გარკვევაც საინტერესო იქნებოდა სომხურ მიწებზე საქართველოს საეკლესიო გეოგრაფიის სრული სურათის წარმოსადგენად.

საქართველოსგან მოწყვეტილ ანისში ძლიერდებოდა თურქმანული მოსახლეობა, ქართველობა ნელ-ნელა ილეოდა, სომეხი დიოფიზიტებიც მონოფიზიტობას უბრუნდებოდნენ. მრევლის გაქრობასთან ერთად საქართველოს ეკლესიამაც დაკარგა ეს მხარე. როდის გაუქმდა ანისის საეპისკოპოსო, ზუსტად ცნობილი არ არის. ანელს, სამცხე-საათაბაგოს სხვა მწყემსმთავრებთან ერთად, ახსენებს არქანჯელო ლამბერტი (XVII საუკუნის 30-იანი წლები);⁸¹⁹ მაგ-

რამ იტალიელი მისიონერის ცნობები მეტად არეულია და ჭირს იმის თქმა, ის თანადროულ ვითარებაზე საუბრობს თუ ზეპირი, არცთუ ზუსტი, ტრადიციით ხელმძღვანელობს.⁸²⁰ მისი თანამედროვე ევლია ჩელები ანისში ასახელებს პატარა დანგრეულ ციხეს, ხოლო საკუთრივ ციხეში – „ერთ კეთილნამენ დასახლებას“ სომხებისა,⁸²¹ ანუ ქართველთა და მათი ეპისკოპოსის ადგილი იქ არაა; კიდევ მეტი, XVII საუკუნის ანისში, როგორც დავინახეთ, სომხური საეპისკოპოსო საყდარიც კი მოშლილია. ანელს არც ვახუშტი ბატონიშვილი და იოანე ბაგრატიონი ასახელებენ. ანელის კათედრა, სავარაუდოდ, XVI საუკუნეში უნდა გაუქმებულიყო.

შენიშვნები

- 1 ისტორიანი და აზმანი 1959: 8; ჯაფარიძე გ. 1995: 232-233; შდრ. ჯავახიშვილი 1983: 304-305.
- 2 ისტორიანი და აზმანი 1959: 6; ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 130.
- 3 ისტორიანი და აზმანი 1959: 6-9.
- 4 ნიკოლოზ გულაბერისძე 2007: 70.
- 5 საინტერესოა კირაკოს განძაკეცის ცნობა (Кириакос Гандзакеци 1976: 195), რომ ქართველთა სამეფოში ინახებოდა თრდატ დიდის მამის, მეფე ხოსროვის საუცხოო გვირგვინი. იხ. აბდალაძე 1988: 125-126.
- 6 იხ. Eastmond 1994: 283-293; Eastmond 1998: 63-71, 181-184.
- 7 ისტორიანი და აზმანი 1959: 7.
- 8 ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 209. შდრ. დავით აღმაშენებელზე თქმული „განმადიდებელ ფლობისა, ვითარცა ავღუსტოს კეისართა შორის... სახის-დასაბამ უცთომელისა ქრისტეანობისა, ვითარცა დიდი კოსტანტინე თვთმპყრობელთა შორის“ (დოლიძე ი. 1970: 125).
- 9 ისტორიანი და აზმანი 1959: 10.
- 10 XI საუკუნის მეორე ნახევარში შექმნილი კონცეფცია კავკასიური სამყაროს ერთიანობას შესახებ, XII საუკუნის საქართველოს მესვეურთა კავკასიური პოლიტიკის იდეოლოგიურ საფუძვლად გადაიქცა. ქართველი ბაგრატიონები, სელჩუკიანებისგან საპირისპიროდ, მოძმე სომხეთსა (ანისს) და შარვანს თურქთაგან მიტაცებულ ქვეყნებად თვლიდნენ და იარაღით ათავისუფლებდნენ „მწარე მონობისაგან“ (ბერძენიშვილი ნ. 1990: 346; მუსხელიშვილი 2014ა: 110).
- 11 მათე ურჭაელი 1966: 249.
- 12 Кириакос Гандзакеци 1976: 119-120; ჯავახიშვილი 1983: 301-302; ჯაფარიძე გ. 1995: 88-89, 169-170.
- 13 მათე ურჭაელი 1966: 249; Кириакос Гандзакеци 1976: 119-120; ჯავახიშვილი 1983: 301-302; ჯაფარიძე გ. 1995: 88-89, 169-170.
- 14 ჯუვეინი 1974: 28-29.
- 15 ал-Хусайни 1980: 57; ჯაფარიძე გ. 1995: 223.
- 16 პრობლემის შესწავლისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია გ. მაისურაძის შრომები. ამავე საკითხს ეხება ჩვენი წერილები: ტეიშვილი გ. 2012; ტეიშვილი გ. 2013ა; ტეიშვილი გ. 2013ბ.
- 17 ასწლოვანი მათიანე 1987: 97.
- 18 ლეონტი მროველი 1955: 45.
- 19 ისტორიანი და აზმანი 1959: 7.
- 20 ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 198.
- 21 ასწლოვანი მათიანე 1987: 56.
- 22 იქვე, 71.
- 23 ბერძენიშვილი ნ. 1990: 101.
- 24 ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 197.
- 25 ბერძენიშვილი ნ. 1990: 118-139; მუსხელიშვილი 1980: 86-118.
- 26 Меликишвили 1960: 425; **ურხაყან** 1963: 74; Арутюнян 2001: 504.
- 27 კლავდიოს პტოლემეაიოსი 1955: 49, 61.
- 28 **ურხაყან** 1963: 74; Ašxarhac'oyc' 1992: 214.
- 29 P'awstos Buzand 1989: 81, 111; Łazar P'arpec'i 1991: 176, 178, 180 და შემდ.; Адоиц 1971: 300-301.
- 30 მოვსეს ხორენაცი 1984: 202; P'awstos Buzand 1989: 149, 173-176. ერვანდაშატი მდებარეობდა ახურია-ნისა და არაქსის შესართავთან, ბაღჩალარისა და ხერბეკლუს ადგილას (**ურხაყან** 1963: 51). არტაგერსას ზუსტი ადგილმდებარეობა უცნობია (იხ. P'awstos Buzand 1989: 447-448). ვარდანის ცნობით, კაპუტის ციხეს არტაგერეცი ეწოდებოდა (**ქარაყან** 1960: 25).
- 31 P'awstos Buzand 1989: 149.
- 32 Step'anos Tarōnec'i 2017: 167.
- 33 Орбели 1963: 515, 521.
- 34 Hewsen 2011: 31. მავრიკოპოლისისა და დღევ. მეგრაკის იგივეობის შესახებ იხ. Honigmann 1935: 215; **ურხაყან** 1963: 65; Ašxarhac'oyc' 1992: 214; Hewsen 2001: 90.
- 35 **სიქუნ** 1989: 136.
- 36 Łazar P'arpec'i 1991: 174-175.

- 37 იქვე.
- 38 Greenwood 2004: 81-82, 84-85; ვარდანი 2002: 88; P'awstos Buzand 1989:490.
- 39 ვარდანი 2002: 102.
- 40 Abraham de Crète 1876: 331.
- 41 Манандян 1985: 153.
- 42 Greenwood 2011: 58.
- 43 Matevosyan 2015: 17.
- 44 საამისო ცნობებს წყაროებში არაერთხელ ვხვდებით; მაგ.: 890 წ. აშოტ ბაგრატიონი „გარდაიცვალა გზაზე, ფუნდუკში, ქარსპარად წოდებულ კლდოვან ადგილას“ (იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 42), 1036 წ. მეფე სმბატმა ჰორომოსის მონასტერს შესწირა სამეფო სოფელი საჭარუნიქი კამაროვანით (ქარვასლით) და ფუნდუკით (Karapetyan, Mahé 2015: 401-402).
- 45 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 50-51.
- 46 აბდალაძე 2005: 29.
- 47 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 44; Matthew of Edessa 1993: 23.
- 48 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 67.
- 49 იქვე, 71.
- 50 გიორგი კედრენე 1963: 61.
- 51 იქვე, 59-60.
- 52 იქვე, 59.
- 53 იქვე, 62, 65.
- 54 მათე ურჰაელი 1966: 246.
- 55 Վարդան 1862: 120; Vardan Arewelc'i 1989: 203; შდრ. ვარდანი 2002: 140.
- 56 მხითარ გოში 1968: 49.
- 57 ვარდანი 2002: 142; Վարդան 1862: 122.
- 58 იქვე, 95.
- 59 იქვე.
- 60 Վարդան 1960: 15, 28.
- 61 Step'anos Tarōnec'i 2017: 227; Սամուէլ Աննցի և շարունակողներ 2014: 173; Киракос Гандзакечи 1976: 80.
- 62 აბდალაძე 2005: 34.
- 63 Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 64.
- 64 Վարդան 1960: 15.
- 65 Սամուէլ Աննցի և շարունակողներ 2014: 206.
- 66 ვარდანი 2002: 148; Ստեփաննոս Օրբէլեան 1859, II: 127.
- 67 Օրբէլի 1966: 16; Киракос Гандзакечи 1976: 123.
- 68 Վարդան 1960: 28.
- 69 მოვსეს ხორენაცი 1984: 73.
- 70 იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 105.
- 71 ცაგარეიშვილი 2012: 125.
- 72 ვახუშტის „ატლასში“ ორი პროვინციის გამყოფი ხაზი ამასის ზევითაა გატარებული (ვახუშტი ბაგრატიონი 1997: 34-35); ეს სოფელი შირაკის ქედის ჩრდილოეთით მდებარეობს. შირაკის ასეთი ევოლუცია საესე-ბით შესაძლებელია (იხ. აქვე, 47-72).
- 73 **Տրենյան** 1963: 73-74 და თანდართული რუკა; Hewsen 2001: 63, 76, 85, 100, 111, 115.
- 74 **Գիրք Թղթց** 1901: 111.
- 75 Step'anos Tarōnec'i 2017: 172.
- 76 იქვე, 173.
- 77 Гевонд 1862: 9.
- 78 **Թովմա Արծրունի և անանուն** 2010: 113; Step'anos Tarōnec'i 2017: 202.
- 79 Step'anos Tarōnec'i 2017: 151, 213.
- 80 იქვე, 155.
- 81 Վարդան 1960: 14, 25-26. ასოლიკი ელიპატრუშ ნიგის გავარში ათავსებს (Step'anos Tarōnec'i 2017: 172).
- 82 **Թովմա Արծրունի և անանուն** 2010: 89.
- 83 Greenwood 2004: 86.
- 84 Օրբელი 1963: 517, 524.
- 85 Minorsky 1953: 90, 96; ჯაფარიძე გ. 1995: 76-78.
- 86 ვარდანი 2002: 150.
- 87 იქვე, 143, 149-150.
- 88 იქვე, 151.
- 89 იქვე, 131.
- 90 **Սամուէլ Աննցի և շարունակողներ** 2014: 173; Киракос Гандзакечи 1976: 79; Hewsen 2001: 115.
- 91 Վարդան 1960: 13, 15.
- 92 მუსხელიშვილი 1967: 115-116.
- 93 Minorsky 1953: 89; ვარდანი 2002: 146.
- 94 მხითარ გოში 1968: 49.
- 95 იხ. Хачатрян 1979; Хачатрян 1987: 25, 46, 166.
- 96 Хачатрян 1979: 196-197; Хачатрян 1987: 19, 166 (შდრ. იქვე, 25); ჯაფარიძე გ. 1995: 121.
- 97 Хачатрян 1987: 47.
- 98 შდრ. Hewsen 2001: 128.
- 99 **Տրենյան** 1963: 40.
- 100 ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითის 1992: 188; ისტორიანი და აზმანი 1959: 5, 16.
- 101 შდრ. მუსხელიშვილი 2016: 18-29; იხ. აგრეთვე, Hewsen 2001: 130.
- 102 Վարդան 1960: 15; შდრ. ვარდანი 2002: 124.
- 103 Saint-Martin 1819: 459, N. 37.
- 104 მათიანე ქართლისა 1955: 280, 297; ბასილი ემოს-მოდღვარი 1959: 129, 144; აბდალაძე 2005: 43.
- 105 ვარდანი 2002: 115, 156.
- 106 Վարդան 1960: 17, 28.
- 107 Matthew of Edessa 1993: 24.
- 108 იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 160-162.
- 109 ბერძენიშვილი ნ. 1990: 120, 124.

- 110 იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 117.
- 111 **ჯაკობი** 1956: 562.
- 112 ავტორის თანადროული ტერმინოლოგიის შესახებ იხ. აქვე, 61-64.
- 113 დოლიძე ი. 1970: 245; სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 194.
- 114 მოვსეს ხორენაცი 1984: 236.
- 115 ცაგარეიშვილი 2012: 115-116; Sebeos 1999: 138-139.
- 116 აბდალაძე 2005: 30.
- 117 მათიანე ქართლისა 1955: 284; სუმბატ დავითის ძე 1955: 383; არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 44.
- 118 აბდალაძე 2005: 69-71.
- 119 დაწვრილებით იხ. ჭეიშვილი გ. 2012: 35-37.
- 120 Аракел Даврижеци 1978: 71; Закарий Канакерци 1969: 47.
- 121 ქათობ ჩელები 1978: 138.
- 122 შენგელია 1987: 119.
- 123 ვოლკოვი, შენგელია 1989: 154.
- 124 ევლია ჩელები 1971: 312.
- 125 იქვე.
- 126 პაპუნა ორბელიანი 1981: 114.
- 127 **ხრესი** 1963: 52; Hewsen 2001: 331.
- 128 **ჯაკობი** 1956: 562; აბდალაძე 1978: 98.
- 129 ლეონტი მროველი 1955: 45.
- 130 ასწლოვანი მათიანე 1987: 97.
- 131 **სტეფანოსი სარინსი ასოქი**: 742, 826; Step'anos Tarōneč'i 2017: 215, 311; ცაგარეიშვილი 2005: 285.
- 132 **სეპეოსი** 1851: 60, 117 (=Sebeos 1999: 12, 59); იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 43; **სამოქ ასნისი სი ჯარიასლიონი** 2014: 163, 166; **სიქსო ფანდასისი** 1961: 77 (=Киракос Гандзакечи 1976: 76); **ქაროან** 1862: 82, 86 (=ვარდანი 2002: 107, 111).
- 133 **სტეფანოსი ორქელსანი** 1859, II: 18, 32.
- 134 Эмин 1881: 62-63; Karapetian 2014: 33.
- 135 **სარქიუსი** 1984: 131-132.
- 136 ვარდანი 2002: 96, 127 (=ქაროან 1862: 70, 105).
- 137 Sebeos 1999: 11-12, 59-60, 166-167, 199.
- 138 იქვე, 59-60.
- 139 იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 43, 88, 105...; ვარდანი 2002: 111; Киракос Гандзакечи 1976: 76; **სტეფანოსი ორქელსანი** 1859, II: 32.
- 140 ამ დაპყრობების შესახებ იხ. იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 38, 42, 64, 224-225; ვარდანი 2002: 114-115; ჯავახიშვილი 1998: 472-473; ბერძენიშვილი დ. 1979: 68-71; მუსხელიშვილი 1980: 210-212; მუსხელიშვილი 2016: 11-13, vii.
- 141 Арутюнова-Фиданян 1996: 47-48.
- 142 ცაგარეიშვილი 2005: 285.
- 143 დარჩიაშვილი 2010: 163.
- 144 იქვე, 162.
- 145 Эмин 1881: 62-63; Karapetian 2014: 33.
- 146 Vryonis 1971: 24.
- 147 ტიგნისის ციხის შესახებ იხ. Thierry N. et. J.-M. 1965: 173; Dangles et Prouteau 2005-2007: 279-281.
- 148 ბაქრადისეულ და თაყაიშვილისეულ ნუსხებში იკითხება მალასბერეთი (Бакрадзе 1878: 81; თაყაიშვილი 2017: 216), რასაც ი. დოლიძე, სრულიად სამართლიანად, მალასბერდად კითხულობს (დოლიძე ი. 1970: 245).
- 149 Dangles 2015: 118-120, 125-128.
- 150 იქვე, 120-124.
- 151 იქვე, 124-125.
- 152 ცაგარეიშვილი 2012: 164-165.
- 153 Закарий Канакерци 1969: 118.
- 154 შდრ. Dangles 2015: 120.
- 155 **სარქიუსი** 1984: 131.
- 156 მათიანე ქართლისა 1955: 300; ისტორიანი და აგმანი 1959: 7, 12-13.
- 157 ბერძენიშვილი ნ. 1979: 134; ბერძენიშვილი დ. 2014: 221.
- 158 ბერძენიშვილი დ. 2014: 112-114, 221.
- 159 **ჯაკობი** 1951: 25.
- 160 იქვე.
- 161 იქვე.
- 162 ბასილი ეზოსმოდვარი 1959: 126.
- 163 **სტეფანოსი ორქელსანი** 1859: II: 122-123.
- 164 იქვე, 163.
- 165 ქართველთა და სომეხთა მენტალობის კვლევა ტერიტორიის აღქმის ტრილში ფრიად საინტერესოა, თუმცა ამჯერად წინამდებარე ნარკვევის ფარგლებს სცილდება.
- 166 **ქაროან** 1960: 25; შდრ. Dangles 2015: 124.
- 167 Бартольд 1965: 329.
- 168 Закарий Канакерци 1969: 118.
- 169 იქვე, 270.
- 170 იქვე, 47.
- 171 Аракел Даврижеци 1978: 71, 351.
- 172 იქვე, 60.
- 173 Адонц 1971: 301.
- 174 ევლია ჩელები 1971: 314-315.
- 175 იქვე, 315.
- 176 იქვე, 311.
- 177 ჰასან რუმლუ 1966: 20, 25; ისქანდერ მუნში 1969: 17; Eskander Beg Monshi 1930: 932; იბრაჰიმ ფეჩევი 1964: 28.
- 178 Закарий Канакерци 1969: 119.
- 179 Hurewitz 1956: 21-23; ქათობ ჩელები 1978: 246; მუსტაფა ნაიმა 1979: 226.
- 180 ევლია ჩელები 1971: 311; მეჰმედ რაშიდი 1976: 22.

- მალასბერდის ციხეში გონულიანთა დანაყოფების შესახებ იხ. შენგელია 1987: 124-127.
- 181 ევლია ჩელები 1971: 312.
- 182 იესე ბარათაშვილი 1950: 57. ანისი, ციხის ნიშნის გარეშე, ვახუშტის რუკებზეც გვხვდება.
- 183 ვოლკოვი, შენგელია 1989: 147-148 და შემდ.
- 184 იბრაჰიმ ფეჩევი 1964: 76; მუსტაფა ნაიმა 1979: 105.
- 185 Eskander Beg Monshi 1930: 858-859, 932.
- 186 ვახუშტი ბაგრატიონი 1997: 26-27, 36-41.
- 187 Пятиверстная карта Кавказского Края: Д8.
- 188 ვოლკოვი, შენგელია 1989: 150 და შემდ.
- 189 იქვე, 176.
- 190 იქვე, 231.
- 191 Цагарели 1898: 166.
- 192 შაჰ სულთან-ჰუსეინის 1695 წ. ფირმანი მედიქ სელიმს (ფუთურიძე 1962: 60-61).
- 193 ომან ხერხეულიძე 1989: 70, 94.
- 194 Берже 1866: 591.
- 195 Берже 1868: 572-574.
- 196 Агаян 1972: 313, 315.
- 197 იქვე, 615-617.
- 198 ПСЗРИ 1830: 642-643.
- 199 Агаян 1972: 604.
- 200 Берже 1875: 305; შდრ. იქვე, 327-329.
- 201 Акопян Т. 1985: 7-9.
- 202 მოვსეს ხორენაცი 1984: 73.
- 203 Колюбакин 1906: 13.
- 204 Мapp 1893б: 193-196.
- 205 ჩვენი მსჯელობა, უმთავრესად, სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებზეა დამყარებული (Эмин 1881; **Оრქი** 1966; Karapetian 2014; Karapetyan, Mahé 2015); საინტერესო ცნობებია დაცული ზაქარია ქანაქერცის „ისტორიაშიც“ (Закарий Канакерци 1969: 239).
- 206 Берже 1868: 576.
- 207 Берже 1873: 829.
- 208 Mousheghian et al. 2000: 62, 132.
- 209 Колюбакин 1906: 13.
- 210 Аժхарհас'ուց' 1992: 65.
- 211 Манандян 1985: 30-32, 86.
- 212 Greenwood 2004: 80-87.
- 213 Claudius Ptolemy 1932: 124.
- 214 Манандян 1950: 146-149.
- 215 Мapp 1934: 72.
- 216 Манандян 1985: 153, 196, 199.
- 217 **Орქი** 1966: 37.
- 218 Закарий Канакерци 1969: 239.
- 219 ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: 5.
- 220 ამ გზის შესახებ იხ. Манандян 1985: 110-115; შდრ. ლომოური 1958: 107- 110; Hewsen 2001: 70, 90.
- 221 ცაგარეიშვილი 2012: 125.
- 222 გავისენოთ, თუნდაც, კობხასთავის შეთქმულების ბოლო ეპიზოდში: „მივიდა დადიანიც ცოტენ ლაშქრითა მთასა ლადოსა, შორის სამცხესა [და გურიასა], რომელ არს რკინისჯუარი. და ... განვლო სამცხე და ჯავახეთი და მივიდა ანისსა“ (ასწლოვანი მათიანე 1987: 97-98).
- 223 ბერძენიშვილი დ. 1985: 84-85, 100-102.
- 224 ცაგარეიშვილი 2005: 280.
- 225 იქვე, 278. ბავაცძორი, ალბათ, იგივე ბოვაცძორია. ჰომომოსის 1266 წ. წარწერაში ნახსენებია ბოვაცძორის ხიდი; კონტექსტის მიხედვით, ანისიდან არცთუ შორს უნდა ყოფილიყო (Karapetyan, Mahé 2015: 466).
- 226 ლოლაშვილი 1983: 278, 286.
- 227 მათიანე ქართლისა 1955: 300.
- 228 იქვე, 303.
- 229 ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 196-197.
- 230 მათიანე ქართლისა 1955: 300.
- 231 იქვე, 306-307; Matthew of Edessa 1993: 101-102; ალ-ჰუსეინი 1976: 189-191; Ibn al-Athīr 2002: 153-154; ვარდანი 2002: 124.
- 232 ჰასან რუმლუ 1966: 20, 25; ისქანდერ მუნში 1969, 17; ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: 5.
- 233 ბერძენიშვილი ნ. 1966ა: 102.
- 234 იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 161-162.
- 235 იქვე, 90.
- 236 იქვე, 103-104.
- 237 Step'anos Tarōnec'i 2017: 216.
- 238 შდრ. იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 117.
- 239 იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 104.
- 240 ბერძენიშვილი დ. 2014: 149.
- 241 Minorsky 1953: 87.
- 242 იქვე, 87, შენ. 2.
- 243 ისტორიანი და აზმანი 1959: 12-13.
- 244 Minorsky 1953: 93; ჯაფარიძე გ. 1995: 108.
- 245 ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 205.
- 246 ისტორიანი და აზმანი 1959: 99-100.
- 247 იესე ბარათაშვილი 1950: 57.
- 248 ვახუშტი ბაგრატიონი 1973: 313-314.
- 249 ბერძენიშვილი დ. 2014: 125.
- 250 იქვე.
- 251 პაპუნა ორბელიანი 1981: 86-87, 89.
- 252 იქვე, 130.
- 253 იქვე, 98.
- 254 იქვე, 114-115.
- 255 Abraham de Crète 1876: 267.
- 256 Гамрекели 1991: 114.
- 257 Берже 1874: 167-168.
- 258 ტეიშვილი გ. 2013ბ: 247.

259 ბერძენიშვილი ნ. 1990: 304-305, 398-400.
 260 ცაგარეიშვილი 2005: 283.
 261 სუმბატ დავითის-ძე 1955: 382. აქვე შეიძლება დაგვეხსენებინა ანისის წმ. გრიგოლის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე, ფრონტონს ქვეშ არსებული წარწერის დ. ბაქრაძისეული წაკითხვა: „ძლევის ძალის მომც(ე)მ(ე)ლი. მეფე ბ(ა)გრატ, ლ(იპარი)ტ მწედ ტ(ი)გრან მ(ე)ფისა. ქრ(ონიკო)ნი სი (990 წ.)“. დ. ბაქრაძე თითქმის დარწმუნებული ყოფილა ბაგრატის სახელისა და ქორონიკონის ამოკითხვის სისწორეში. თანამედროვე მკვლევრები ეჭვს გამოთქვამენ გადმონაწერთან დაკავშირებით; კითხვებს ბადებს წარწერის შინაარსიც და პალეოგრაფიული ანალიზიც (Бакрадзе 1982: 89; კუდავა 2016: 104-113). ფილის დაზიანებები რომელიმე მოსაზრების უკრიტიკოდ გაზიარების საშუალებას არ იძლევა.
 262 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 44; ვარდანი 2002: 117.
 263 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 44.
 264 იქვე. ნ. მარს ეპიზოდი ანისის ტაძრის გაძარცვის შესახებ მერმინდელი ჩანართი ჰგონია (Март 1934: 126, прим. 81).
 265 შდრ. ცაგარეიშვილი 2005: 282.
 266 არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 70.
 267 მათიანე ქართლისა 1955: 299. ბაგრატ IV-ს კავშირი ანელ დიდებულებთან სმბატის გარდაცვალებისთანავე დაუმყარებია (Matthew of Edessa 1993: 66; Юзнашян 1988: 162; Матевосян 1990: 50). ეს ეპიზოდი კარგად არის შესწავლილი ქართველ მკვლევართა მიერ (ივ. ჯავახიშვილი, ვ. კოპალიანი, მ. ლორთქიფანიძე, ვ. სამუშია).
 268 გიორგი კედრენე 1963: 61-65; Minorsky 1953: 53.
 269 Matthew of Edessa 1993: 66.
 270 გიორგი კედრენე 1963: 58-59; მათიანე ქართლისა 1955: 299.
 271 მათიანე ქართლისა 1955: 299, 300.
 272 იქვე.
 273 გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ივანე დადიანი ოდიშის ერისთავთ-ერისთავი უნდა ყოფილიყო, ხოლო ივანე ერისთავი – სვანეთის (ბახტაძე 2003: 216-217, 234-235).
 274 შდრ. Юзнашян 1988: 168-169.
 275 დარჩიაშვილი 2010: 46; Орбели 1963: 444; **Բարխუդარյան** 2017: 97.
 276 Орбели 1963: 444; **Բարխուդարյան** 2017: 97. წარწერის ანალიზისთვის იხ. კეკელია, ტეიშვილი 2018.
 277 იხ. აქვე, 121-122.
 278 მარმაშენის წარწერა უთარილოა. კ. კოსტანეანცი და მასზე დაყრდნობით სხვა მკვლევრებიც 1033 წ.

ათარილებენ (**Կոստանեանց** 1913: 18; დარჩიაშვილი 2010: 46). თარიღი აბსოლუტურად პირობითია; ის სოსთენის მარმაშენის წინამძღვრად ხელდასმას უკავშირდება მხოლოდ (Закарийн Ханакерци 1969: 241; **Աճախյան** 1948: 572). 1033 წლისთვის კი ქართველთა მარმაშენში ყოფნა ნაკლებად სარწმუნო ჩანს.
 279 ლოლაშვილი 1983. ღრტილა მდებარეობდა არა არტანუჯთან (ჟორდანი 1892: 126, შენ. 2; კეკელიძე 1957: 95), ე. ი. კლარჯეთს, არამედ ჯავახეთში (ჯავახიშვილი 1983: 57; ბერძენიშვილი დ. 1985: 100). ღრტილას კრების თარიღის შესახებ იხ. კეკელიძე 1957: 95-99; შდრ. ჟორდანი 1892: 125-126 და მასზე დაყრდნობით Март 1905в: 22. კ. კეკელიძის მიერ შემოთავაზებული თარიღი, 1046 წ., რომელიც გაზიარებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში (შდრ. სამუშია 1999: 103-106), ეყრდნობა „მატიანე ქართლისას“ შემდეგ ცნობას: ანისის დაკარგვისთანავე ბაგრატ IV-მ „დააგდო ტფილისი... და გავიდა ჯავახეთს... და მეფე დგა ღრტილას“ (მატიანე ქართლისა 1955: 300; კეკელიძე 1957: 98-99). ვფიქრობთ, ბიზანტიელთა აგრესიის მოლოდინში ბაგრატს ნაკლებად ეცლებოდა საეკლესიო კრების მოსაწვევად. ხელსაყრელი პირობები არც ანისში ბიზანტიელთა გაბატონების (1045 წ.) შემდეგ შეიქმნებოდა. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ საქართველოს მეფე საზაფხულო რეზიდენციაში, ღრტილაში საეკლესიო კრებას ანის-შირაკის ფლობის პერიოდში (1045 წ-ის გაზაფხულ-ზაფხული, შეიძლება შემოდგომაც) მოიწვევდა.
 280 ლოლაშვილი 1983: 278.
 281 Greenwood 2011: 46-47, 62-63.
 282 ცნობილია, რომ IX საუკუნის ბოლოს ქვემო ქართლის დაპყრობამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა სომეხ ბაგრატუნთა ტიტულატურის ჩამოყალიბებაში (ჯავახიშვილი 1998: 472): „სომეხთა და ქართველთა მთავარი/მთავართ-მთავარი“ (ცაგარეიშვილი 2005: 277), „სომეხთა და ქართველთა მეფე“ (**Մաթեկոսյան Ա.** 1988: 59), „სომეხთა და ქართველთა შაჰან-შაჰი“ (**Օրբելի** 1966: 35, 48), „სომეხთა და ქართველთა მეფე და ტიგერაკალი“, „სომეხთა და ქართველთა მეფე და მრავალ გავართა მპყრობელი“ (Pseudo-Sapuh 1988-1989: 219). სომეხ მეფეთა ეს წოდებულება მეზობელ სახელმწიფოებშიც კარგად ყოფილა ცნობილი. ერთ არაბულ წყაროში ნათქვამია, რომ ჯურბანსა (საქართველოში/ქართლში) და სომხეთის სხვა ნაწილებში მეფობდა აშოტ იბნ აბასი, რომელიც შაჰანშაჰად იწოდებოდა (Minorsky 1953: 10).
 283 აბდალაძე 1978: 71-72, 122, შენ. 117.
 284 მიხეილ ატალიატე 1966: 24, 26, 31-32; გიორგი კედრენე 1963: 80-82; კეკავმენოსი 1963: 315; Vryonis 1971: 54,

- 85-86. საქართველოსთან დაკავშირებით იხ. მათიანე ქართლისა 1955: 303-305.
- ²⁸⁵ მათიანე ქართლისა 1955: 317.
- ²⁸⁶ Minorsky 1953: 21, 58.
- ²⁸⁷ მათიანე ქართლისა 1955: 317; ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 158.
- ²⁸⁸ არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 68.
- ²⁸⁹ ბერძენიშვილი დ. 1985: 126.
- ²⁹⁰ იოანე დრასხანაკერტელი 1965: 3; ვარდანი 2002: 101; **საქართველოს ოქცედი** 1859, I: 203.
- ²⁹¹ სილოგავა, ახალაძე 2012: 52-53.
- ²⁹² იქვე.
- ²⁹³ შდრ. ბერძენიშვილი დ. 1985: 126. სტეფანოს ორბელიანი V საუკუნის II ნახ. ამბების თხრობისას იხსენიებს სოფელს **Լუսქ** (**საქართველოს ოქცედი** 1859, I: 103), რაც ჯავახეთის ერთ-ერთი სოფლის, ეშტიოს, სახელწოდებას მოგვაგონებს. ამ უკანასკნელს განური წარმომავლობის ტოპონიმებს მიაკუთვნებენ (ბერძენიშვილი დ. 1972: 191). ასეთ შემთხვევაში ეთნიკურ დიფერენციას ჩრდილოეთიდან სამხრეთით დავადასტურებდით, თანაც ისტორიის საკმაოდ ადრეულ ეტაპზე. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება გავიხსენოთ, რომ ურარტული წარწერების მიხედვით საკმაოდ მჭიდრო კონტაქტები ჩანს ერიახის ტომებსა და ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ პოლიტიკურ ერთეულთა და ტომთა კავშირებს შორის (გორდემიანი 2012: 94-98, 101, 105-109).
- ²⁹⁴ ს. ვრიონისის შენიშვნით, „the efforts of the Comnenoi and Lascarids to extirpate the nomads never attained the success the Georgian monarchs achieved“ (Vryonis 1971: 284).
- ²⁹⁵ მუსხელიშვილი 2016: 18-23, ix- xi.
- ²⁹⁶ ალ-ფარიკი 1985: 88; Minorsky 1949: 31-32.
- ²⁹⁷ მათე ურშაელი 1966: 246; Matthew of Edessa 1993: 233.
- ²⁹⁸ ვარდანი 2002: 143.
- ²⁹⁹ ისტორიანი და აზმანი 1959: 5.
- ³⁰⁰ ჯაფარიძე გ. 1995: 102.
- ³⁰¹ საკითხისათვის იხ. მეტრეველი რ. 2002: 250-258; Метревели, Самушия 2015: 126-132; ჯაფარიძე გ. 1995: 88-89, 102-109, 113-116.
- ³⁰² მესხია 1979: 283; მეტრეველი რ. 2002: 439-468; აბდალაძე 2005: 82-85; ჯაფარიძე გ. 1995: 113-114.
- ³⁰³ **ჯაფარიძე** 1956: 502; **საქართველოს ოქცედი** 1859, II: 222.
- ³⁰⁴ სტეფანოს ორბელიანი 1978: 45-46, 123; **საქართველოს ოქცედი** 1859, II: 129-130.
- ³⁰⁵ შდრ. აბდალაძე 2005: 83-84.
- ³⁰⁶ მათე ურშაელი 1966: 248; **საქართველოს ოქცედი** 1859, II: 222.
- ³⁰⁷ **საქართველოს ოქცედი** 1859, II: 124.
- ³⁰⁸ იქვე, 127.
- ³⁰⁹ ჯაფარიძე გ. 1995: 58.
- ³¹⁰ Килиакии 1906: 3-4.
- ³¹¹ ბერძენიშვილი ნ. 1974: 122, 196.
- ³¹² ბასილი ეზოსმოდღვარი 1959: 130.
- ³¹³ ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 71. გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელში „სომეხთა მეფობა“ ამოვარდნილია (იქვე, 67).
- ³¹⁴ ლორთქიფანიძე მ. 1979: 256; მუსხელიშვილი 2016: x; შდრ. მესხია 1979: 299.
- ³¹⁵ ბერძენიშვილი ნ. 1974: 103.
- ³¹⁶ ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 62. შდრ. დოლიძე ი. 1965: 19; „...დარუბანდისა ბლუადმდე“.
- ³¹⁷ ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 197.
- ³¹⁸ იქვე.
- ³¹⁹ იქვე, 198.
- ³²⁰ ვარდანი 2002: 139-140; **საქართველოს ოქცედი** 1859, II: 207.
- ³²¹ ბერძენიშვილი ნ. 1974: 30, 56.
- ³²² იქვე, 103-104, 156-157.
- ³²³ ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 158.
- ³²⁴ იქვე, 197.
- ³²⁵ ამავე დროს ჩნდება ანისში პირველი ქართული მონეტაც ფეხმორთხმით მკდომი გიორგი III-ის გამოსახულებით (Mousheghian et al. 2000: 112). ის „წესიერად“ მოჭრილ მონეტათა ტიპს განეკუთვნება და XII საუკუნის 70-იანი წწ. თარიღდება (კაპანაძე 1969: 73). გიორგი III-ის მონეტები, ოღონდ „უწესოდ“ მოჭრილი, დღემდე არის აღმოჩენილი. ამ ნუმიზმატიკურ სიახლეს სპეციალისტები ქართველთა სამხედრო კამპანიას (XII საუკუნის 60-იანი წწ.) უკავშირებენ (Зирицкая 2008: 167). აღნიშნული ტიპის მონეტები ანისშიც იტრიალებდა, თუმცა ჩვენამდე არ მოაღწია.
- ³²⁶ ისტორიანი და აზმანი 1959: 6.
- ³²⁷ **ჯაფარიძე** 1956: 502.
- ³²⁸ ჯავახიშვილი 1982ა: 18; ჯავახიშვილი 1998: 475.
- ³²⁹ **საქართველოს ოქცედი** 1859, II: 127.
- ³³⁰ საკითხის დასმისთვის იხ. ბერძენიშვილი ნ. 1974: 104.
- ³³¹ შდრ. Манандян 1985: 194.
- ³³² ვარდანი 2002: 148.
- ³³³ ამ კონტექსტში განსახილველი ქალაქ ანისის „თურქებისთვის“ გადაცემის ცდა (ვარდანი, იქვე).
- ³³⁴ აბდალაძე 2005: 34; ა. მათევისიანის გამოცემაში ჰიპოთეზა 1173 წ. უბის (**საქართველოს ოქცედი** 1859, II: 222).

- 206-208).
- ³³⁵ შდრ. ლორთქიფანიძე მ. 1979ა: 269.
- ³³⁶ ამირობის შესახებ იხ. მუსხელიშვილი 2006: 131-133; ბაინდურაშვილი 2017. ანისის ამირასთან დაკავშირებული კ. მუტაფიანი სრულიად სამართლიანად შენიშნავს „a kind of lord-mayor“ (Mutafian 2011: 160).
- ³³⁷ Minorsky 1953: 89; ვარდანი 2002: 146.
- ³³⁸ ვარდანი 2002: 156; ისტორიანი და აზმანი 1959: 19; მესხია 1979: 236, 277.
- ³³⁹ Minorsky 1953: 92.
- ³⁴⁰ Киракос Гандзакечи 1976: 141; Մաթևոսյան Ա. 1988: 334.
- ³⁴¹ აბდალაძე 2005: 38; მხითარ გოში 1968: 47. ქურდი მანკაბერდელის ამირობის შესახებ იხ. მუსხელიშვილი 2006: 134-136. მანკაბერდელ ამირათა შესახებ იხ. მესხია 1970: 152-153 და მესხია 1979: 288.
- ³⁴² შდრ. Աճառյան 1948: 339. სადღეს, რა თქმა უნდა, სხვა საგვარეულოს წარმომადგენელიც შეიძლება ყოფილიყო. ანთროპომიმის გავრცელების შესახებ იხ. იქვე, 339-342.
- ³⁴³ ვარდანი 2002: 156; Киракос Гандзакечи 1976: 118; მესხია 1979: 288.
- ³⁴⁴ მესხია 1979: 281.
- ³⁴⁵ ისტორიანი და აზმანი 1959:13; თორელის ვინაობის შესახებ იხ. მესხია 1979: 155-157.
- ³⁴⁶ შდრ. მესხია 1979: 281.
- ³⁴⁷ ისტორიანი და აზმანი 1959: 16, 38.
- ³⁴⁸ Հակոբյան 1956: 147; ჯავახიშვილი 1982ა: 186, შენ. 3.
- ³⁴⁹ ზარუშატის შესახებ იხ. აქვე, 56-57.
- ³⁵⁰ აბდალაძე 2005: 34.
- ³⁵¹ Киракос Гандзакечи 1976: 87. ეს სამართლებრივი ნორმა XVIII საუკუნის ბოლომდე მოქმედებდა (დავით ბატონიშვილი 1964: 169-170).
- ³⁵² Bart'ikian 1986: 60-62.
- ³⁵³ Minorsky 1953: 88-89; მხითარ გოში 1968: 48; ვარდანი 2002: 148-149. ვარდანის ცნობის განსხვავებული ინტერპრეტაციების შესახებ იხ. ჯავახიშვილი 1983: 239; ლორთქიფანიძე მ. 1979ა: 272; Vardan Arewelc'i 1989: 207; აბდალაძე 2005: 84, შენ. 96.
- ³⁵⁴ მათე ურჭაელი 1966: 248; ვარდანი 2002: 139.
- ³⁵⁵ თაყაიშვილი 1913: 62-63. ეს ფრაგმენტი საფუძვლად დაედო დავითის ისტორიკოსის თხზულებაში შესულ ჩანართსა (ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითის 1992: 197) და ვახუშტის „ისტორიის“ შესაბამის მონაკვეთს (ვახუშტი ბაგრატიონი 1973: 162).
- ³⁵⁶ Օրբելի 1966: 35; Эмин 1881: 81; ვარდანი 2002: 115; Ստեփաննու Օրբելիան 1859, II: 43.
- ³⁵⁷ Matthew of Edessa 1993: 23.
- ³⁵⁸ აბდალაძე 2005: 36, 86-90.
- ³⁵⁹ მხითარ გოში 1968: 48.
- ³⁶⁰ Mapp 1934: 86; Karapetian 2011: 171.
- ³⁶¹ Mapp 1906a: 92-93; შდრ. Օրբելի 1966: 57.
- ³⁶² შდრ. Mapp 1906a: 93. სომეხ მეფთა ტიტულატურის შესახებ იხ. შენ. 282.
- ³⁶³ ვარდანი 2002: 156.
- ³⁶⁴ დარჩიაშვილი 2010: 140-141.
- ³⁶⁵ ვარდანი 2002: 156; Հակոբյան 1951: 37; მეტრეველი რ. 2002: 570-574.
- ³⁶⁶ აბდალაძე 2005: 49; ცნობის ინტერპრეტაციისათვის იხ. იქვე, 129-130.
- ³⁶⁷ იხ. მუსხელიშვილი, ჭეიშვილი, დაუშვილი 2016: 52-53.
- ³⁶⁸ აბდალაძე 1985: 111.
- ³⁶⁹ ბასილი ეზოსმოდგარი 1959: 130.
- ³⁷⁰ ბასილი ეზოსმოდგარი 1959: 144; ბერძენიშვილი ნ. 1974: 117, 187. იხ. აგრეთვე, დარჩიაშვილი 2010: 109-112.
- ³⁷¹ ამავე გარემოებით უნდა ყოფილიყო ინსპირირებული სახელმწიფოებრივი დუალიზმის ხაზგასმა მხარგრძელთა წოდებულებაშიც – „სომეხთა და ქართველთა ამირსპასალარი“ (იხ. მუსხელიშვილი, ჭეიშვილი, დაუშვილი 2016: 52). ზემოაღნიშნული დუალიზმის საერთაშორისო ასპარეზზე დაკანონების ერთ-ერთ ცდას ივანე ათაბაგის ეპისტოლე წარმოადგენს. ცნობილია, რომ 1223 წლის მიწურულსა თუ 1224 წლის დასაწყისში რომის პაპთან ელჩობა გაიგზავნა. საქართველოს წარგზავნილმა, დავით ანელ ეპისკოპოსმა ჰონორიუს III-ს რუსუდან მეფისა და ივანე მხარგრძელის წერილები მიართვა. დედნებმა, სამწუხაროდ, ჩვენამდე არ მოაღწია. ლათინურ თარგმანში რუსუდანი იხსენიება როგორც regina de Aneguiā, რაც აფხაზთა ანუ საქართველოს დედოფალს უნდა გულისხმობდეს, ხოლო მისი გარდაცვლილი ძმა, ლაშა გიორგი – Rex Georgianorum/Jurgianorum (ქართველთა მეფე). საქართველოს ათაბაგი თავის თავს Comestabulus totius Bratiae sive Armeniae ანუ სრულიად საქართველოსა და სომხეთის მხედართმთავარს უწოდებს (თამარაშვილი 2011: 7-8, 563-564; ტაბალუა 1984: 176, 178, 239-243). საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი სომხური ვრაცის (ტაბალუა 1984: 178, შენ. 2) ლათინიზირებული ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ ეპისტოლე ივანე მხარგრძელის კანცელარიის სომეხი მწიგნობრების მიერ უნდა ყოფილიყო შედგენილი. ქვეყნის სახელდების განსხვავება მეფისა და ათაბაგის წერილებში კი ფრიად ნიშანდობლივია. არანაკლებ საინტერესოა ის გარემოება, რომ საპასუხო ეპისტოლეში რომის პაპი ივანე ათაბაგს Comestabulo Bratiae-თი მიმართავს (თამარაშვილი 2011: 11, 567; ტაბალუა 1984:

- 251), ანუ მხოლოდ საქართველოს მხედართმთავრობით მოიხსენიებს (შდრ. ტაბალუა 1984: 183). ივანე მხარგრძელის წოდებულებაში კორექტივის შეტანა და „სომხეთის“ ამოგდება, შესაძლებელია, დავით ანელთან კონსულტაციითაც მოხდა. ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ სომხურიდან შემოსული ვრაცი პაპების მიმოწერაში ამის შემდეგ აღარასდროს გამოყენებულა. ჰონორიუს III-ის რუსუდანისადმი გაგზავნილი ეპისტოლედან მოყოლებული, საქართველოს სამეფოს აღმნიშვნელ ტერმინად მკვიდრდება Georgia, ხოლო საქართველოს მეფისადმი მიმართვაში – Rex (რუსუდანი: regina) Georgiae, rex georgianorum, ან, მწიგნობრული ტრადიციით, rex Iberiae (თამარაშვილი 2011: 567, 568, 572, 574, 578, 580, 584, 588; ტაბალუა 1984: 244, 252, 255, 267, 279).
- ³⁷² დარჩიაშვილი 2010: 140-141; Karapetyan, Mahé 2015: 430-431.
- ³⁷³ **Орбели** 1966: 57; შდრ. Хачатрян 1987: 47.
- ³⁷⁴ **Орбели** 1966: 20, 69.
- ³⁷⁵ **Орбели** 1966: 58; Karapetyan, Mahé 2015: 432; დარჩიაშვილი 2010: 144-147; Эмин 1881: 84-85.
- ³⁷⁶ Karapetyan, Mahé 2015: 440; **Орбели** 1966: 2, 5, 6, 7, 8, 14, 55, 58, 62-63; დარჩიაშვილი 2010: 142, 145-149, 152-155; Karapetian 2014: 22; Эмин 1881: 78, 87-88.
- ³⁷⁷ შდრ. მესხია 1979: 300.
- ³⁷⁸ **Орбели** 1966: 4, 7, 17; **Բարխუդარյան** 2017: 95; დარჩიაშვილი 2010: 163.
- ³⁷⁹ Киракос Гандзакеци 1976: 129.
- ³⁸⁰ Эмин 1881: 85; **Բարխუդარյան** 2017: 66; კეკელია 2019.
- ³⁸¹ ტაბალუა 1984: 179.
- ³⁸² ასწლოვანი მათიანე 1987: 54.
- ³⁸³ იქვე, 65.
- ³⁸⁴ დარჩიაშვილი 2010: 101, 162-163. წარწერაში იკითხება სომხური წელთაღრიცხვის ოდ ანუ 680 წელი (ალიშანი, ემინი, კოსტანეანცი, მარი, დარჩიაშვილი), რაც 1231 წელს შეესაბამება. 1227 წელს გარდაცვლილი ივანე მხარგრძელი (იხ. მესხია 1979) „ცოცხალი“ ჩანს XIII საუკუნის 30-იანი წლებით დათარიღებულ სხვა ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც (მაგალითად, ყარსის წარწერებში). აქ უკვე სომხური წელთაღრიცხვის საკითხი დგება, რაც სცილდება ჩვენი კვლევის ფარგლებს.
- ³⁸⁵ აბდალაძე 2005: 56.
- ³⁸⁶ ასწლოვანი მათიანე 1987: 95
- ³⁸⁷ სტეფანოს ორბელიანი 1978: 103, 144.
- ³⁸⁸ Рашид ад-Дин 1946: 116.
- ³⁸⁹ მუსხელიშვილი 2016: 24-27; შდრ. დარჩიაშვილი 2010: 125.
- ³⁹⁰ ასწლოვანი მათიანე 1987: 94-95; **Заскочьян** 1951: 41; მუსხელიშვილი 2016: 24-27; ჭეიშვილი გ. 2013ა: 175.
- ³⁹¹ ისტორიანი და ამმანი 1959: 109. ვარდანიც ამბობს, რომ თამარმა საქარია და ივანე მხარგრძელებს ლორე უბოძა (ვარდანი 2002: 156; შდრ. მესხია 1979: 293-294). ნიშანდობლივია, აგრეთვე, საქარია მხარგრძელის მიერ საეკლესიო კრებების მოწვევა ლორესა და ანისში (კირაკოს განძაკეცი, ვარდანი).
- ³⁹² Киракос Гандзакеци 1976: 162-163.
- ³⁹³ Киракос Гандзакеци 1976: 165; **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961: 258.
- ³⁹⁴ არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 70; **Արիստակես Լաստիվերտეցի** 1963: 62.
- ³⁹⁵ ვარდანი 2002: 137; **Վարդան** 1862: 116.
- ³⁹⁶ ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992: 196.
- ³⁹⁷ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი 1953: 251.
- ³⁹⁸ შდრ. Манандян 1985: 165.
- ³⁹⁹ საქარია მხარგრძელი მამის გვერდით, მონოფიზიტურ სანაინში დაიკრძალა, მისი შთამომავლები, შანშედან მოკიდებული, დიოფიზიტურ ქობაირში იკრძალებოდნენ; ივანე მხარგრძელის შტომ კი საძვალე დიოფიზიტურ ახტალაში გაიჩინა.
- ⁴⁰⁰ თუმცა, ცნობილია, რომ მონასტრებსაც ფლობდნენ და თავის მოხელე ფეოდალებსაც უწყალობებდნენ (ამირახორის თაყას განსასვენებელი წმ. გრიგოლის ეკლესიაში; მათე მწიგნობართუხუცესის წარწერა იმავე ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე).
- ⁴⁰¹ Гюзальян 1935: 633.
- ⁴⁰² Мapp 19106: 1437-1439; სილოგავა 2001: 41-43.
- ⁴⁰³ Khanykof 1849: 139-141; **Орбели** 1966: 54; **Մուրათյան** 1977: 54-57; სილოგავა 2001: 25, 47; Eastmond 2014: 79. დასახელებულ ნაშრომებში განსხვავდება დათარიღებაც და სომხური დამტკიცების თაგმანიც.
- ⁴⁰⁴ ვახუშტი ბაგრატიონი 1973: 26.
- ⁴⁰⁵ **Орбели** 1966: 54-55.
- ⁴⁰⁶ ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 19, 85-87, 104, 113 და სხვ.; ენუქიძე, თარხნიშვილი, ლომინაძე 2013: 52, 57.
- ⁴⁰⁷ და არა აქტის ლეგალიზაციას ახდენენ, შდრ. Мapp 19106: 1440 და Дондуа 1935: 668.
- ⁴⁰⁸ **Орбели** 1966: 17.
- ⁴⁰⁹ იქვე, 6.
- ⁴¹⁰ შდრ. Юзашян 1971: 84-85.
- ⁴¹¹ **Орбели** 1966: 27.
- ⁴¹² მრენის 1320 წ. წარწერიდან ცნობილია ადგილობრივი ამირა ივანიკი, ვისი პარონიც ვინმე სარგისია (Мapp 1893a: 88-89). ამირობა, უნდა ვიფიქროთ, ანისის გარდა სხვა მნიშვნელოვან პუნქტებშიც ფუნქცი-

- ონირებდა და ადგილობრივი დიდებულის სამოხელეო შტატს განეკუთვნებოდა.
- 413 ეს კარგად ჩანს ჟინვალის მაგალითიდან (იხ. ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984:183-185).
- 414 Юзбашян 1971: 86-87.
- 415 Karapetyan, Mahé 2015: 418-419, 421-23, 430-31, 436-437, 444-445, 470-472; დარჩიაშვილი 2010: 140-141.
- 416 **ჩარქითარქიანი** 2017: 48-49.
- 417 **სარქიანი** **ს.** 1984: 114. ვაჭრამი ჰეჭუპობით ჰორომოსის წარწერებშიც იხსენიება (Karapetyan, Mahé 2015: 474). წარწერის გამომცემლები მას ანისის ამირა ვაჭრამთანაც აიგივებენ (იქვე, შენ. 188) და ფაშლაგუნად ან ჰორომოსის მფლობელი ფეოდალური სახლის თავკაცად მიიჩნევენ (იქვე, 367). ამ უკანასკნელ მოსაზრებას მხარს უნდა უჭერდეს ჰორომოსში ვაჭრამის საძვალევა და ტერუთიუნობაც (Kazaryan 2015: 73; Mahé 2015: 320; Karapetyan, Mahé 2015: 416). გაურკვეველი რჩება ვაჭრამისა და გრიგოლის სახლების, ისევე როგორც, ჰორომოსისა და ჰარიტივანქის ურთიერთმიმართება.
- 418 **სარქიანი** **ს.** 1984: 818; Юзбашян 1971: 81.
- 419 მონასტერთა პატრონობა ამ პერიოდის საქართველოში გავრცელებული პრაქტიკა ჩანს: „რამანცა კაცმან მოუშალოთ (დაწერილი რკონის ღმრთისმშობელს – გ.ჯ.) ... ატენისა ციხუნათა და ანუ რკონისა პატრონთა...“ (ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 158).
- 420 იხ. კლდიაშვილი 2017.
- 421 Karapetyan, Mahé 2015: 419, n. 52.
- 422 იქვე, შენ. 188.
- 423 ბერძენიშვილი დ. 2014: 241-242.
- 424 გრიგოლი და მისი სახლის წევრები 1195-1228 წწ. დათარიღებულ წარწერებში იხსენიებიან, ანუ იმ დროს, როდესაც ანის-შირაკი გაქარესა და ივანეს ჰქონდათ გაყოფილი.
- 425 Пагирев 1913: 92.
- 426 Такайшвили 2018: 267; ბერძენიშვილი დ. 2014: 47.
- 427 ტერმინის „ხანაგა“ მნიშვნელობისთვის ქართულ სინამდვილეში იხ. გაბაშვილი 1976: 95-105.
- 428 Агаян 1972: 303.
- 429 Мapp 1893a: 83, 87.
- 430 ვარდანი 2002: 146.
- 431 იქვე.
- 432 იხ. Mousheghian et al. 2000: 59-60.
- 433 Киракос Гандзакечи 1976: 165-166.
- 434 ასწლოვანი მათიანე 1987: 74.
- 435 Karapetyan, Mahé 2015: 450-451.
- 436 იქვე, 420; Эмин 1881: 74.
- 437 **ორქი** 1966: 64.
- 438 რუბრუკვისი 1942: 173.
- 439 Киракос Гандзакечи 1976: 198.
- 440 Эмин 1881: 66-67; Karapetian 2014: 38-40.
- 441 რუბრუკვისი 1942: 173.
- 442 მხითარ აირივანეცი 1990: 84.
- 443 რუბრუკვისი 1942: 173.
- 444 Мapp 1893a: 82-87; **საბოქე** **სინცი** **სი** **ჯარონასკიონსი** 2014: 253.
- 445 Киракос Гандзакечи 1976: 236.
- 446 იხ. ჯოჯუა, გაგოშიძე 2012-2013: 259-307.
- 447 მხითარ აირივანეცის თქმით, „როდესაც [თათრებმა] იხილეს სომეხთა და ალვანელთა ქვეყნები, მოისურვეს თავიანთ დასავანებელ ადგილებად [ექციათ]: ბაფხულობით მოფენოდნენ სომხეთის მთებს, ხოლო ზამთრობით გამოკვებილიყვნენ არანის ბარაქიანი და ნაყოფიერი ველებით, რომლებსაც მულანი ეწოდება“ (მხითარ აირივანეცი 1990: 83).
- 448 ასწლოვანი მათიანე 1987: 97-98; რუბრუკვისი 1942: 175.
- 449 ბერძენიშვილი დ. 2014: 89-90.
- 450 **ორქი** 1966: 24.
- 451 ასწლოვანი მათიანე 1987: 136; სტეფანოს ორბელიანი 1978: 93.
- 452 Рашид ад-Дин 1946: 116.
- 453 იხ. კაპანაძე 1969: 86-107.
- 454 ასწლოვანი მათიანე 1987: 142.
- 455 Мapp 1893a: 80.
- 456 ასწლოვანი მათიანე 1987: 175-176.
- 457 იქვე, 176.
- 458 Рашид ад-Дин 1946: 116.
- 459 სტეფანოს ორბელიანი 1978: 103, 144.
- 460 იქვე, 104, 144.
- 461 **სოსთანსანც** 1913: 124.
- 462 **ჩარქითარქიანი**... 2012: 417.
- 463 **სოსთანსანც** 1913: 126, 162.
- 464 იქვე, 127.
- 465 **ჩარქითარქიანი** 2012: 260.
- 466 Mousheghian et al. 2000: 118-119.
- 467 იქვე, 117-118.
- 468 **ორქი** 1966: 22.
- 469 იქვე, 22, 28.
- 470 Vardanyan 2013; Акопян А. 2015.
- 471 **სარქიანი** **ს.** 1984: 817-818; Юзбашян 1971: 81.
- 472 **ჯაკიქიანი** 1956: 151.
- 473 **ორქი** 1966: 1; Мapp 1893b: 78; Джанашиа 2009: 55.
- 474 შდრ. Мapp 1893b: 79-80.
- 475 Бабян 1969: 228, 262; Sinclair 2011: 172, 182; Vardanyan 2013: 206, 222. თ. სინკლერის მტკიცება, თითქოს ხასინჯულობასთან ერთად ანისში მხარგრძელთა

- მფლობელობაც სრულდება, ვფიქრობთ, უსაფუძვ-
ლოა.
- 476 Джанашиа 2009: 55.
- 477 იქვე, 55-56; მესხია 1979: 270-272; მაისურაძე 1982: 87-88.
- 478 ბერძენიშვილი ნ. 1966ბ: 102; მაისურაძე 1982: 101.
- 479 Бартольд 1966а: 326; ჯავახიშვილი 1982ა: 156-158; Джанашиа 2009: 55.
- 480 ჯავახიშვილი 1982ა: 157.
- 481 წარწერის შესახებ იხ. გვ. 138.
- 482 ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937: 23. ამ პერიოდის ანისის საქართველოს დედაქალაქად გამოცხადება (Sinclair 2011: 172) წყაროთა არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგი უნდა იყოს.
- 483 Мapp 1934: 26-27.
- 484 შდრ. Hewsen 2001: 135.
- 485 ა. აკოფიანისა და ა. ვარდანიანის დასახელებულ ნაშრომებში შეინიშნება წერილობითი წყაროების ნუმერომატიკური მასალისადმი დაქვემდებარების ტენდენცია, რაც, ვფიქრობთ, მეთოდოლოგიურადაც გაუმართლებელია და მცდარი დასკვნების გამოტანის ალბათობასაც ზრდის.
- 486 ასწლოვანი მათიანე 1987: 189.
- 487 იქვე, 219.
- 488 Галстян 1962: 29, 37.
- 489 Բարխუդარյան 2012: 80, 137, 485.
- 490 ნინიძე, სანაძე 1990: 117-119.
- 491 ბერძენიშვილი 1966: 62-63; მუსხელიშვილი 2016: 28-29; Hewsen 2001: 143, 148, 149.
- 492 სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 193; შდრ. ბერძენიშვილი 1966: 62.
- 493 ბერძენიშვილი 1964: 253-254; შდრ. Hewsen 2001: 148.
- 494 ჰასან რუმლუ 1966: 20, 25; ისქანდერ მუნში 1969: 17.
- 495 მუსხელიშვილი 2016: 28-29.
- 496 Karapetyan, Mahé 2015: 415-416.
- 497 Орепх 1966: 44; Акопян Т. 1985: 263.
- 498 Бабаиян 1969: 179.
- 499 Կոստանևանց 1913: 169-170. ანისიდან გადასახლებულთა კვალი ერევანშიც ჩანს (Ղափարյան 1975: 141, 225). ერევნის ლაპიდარული წარწერებიდან საინტერესოა ვინმე შანშეს მოსახსენებელი (იქვე, 216). თუ ის, მაინცდამაინც, მხარგრძელია, მაშინ არა შანშე I, არამედ შანშე II ან, კიდევ უფრო, შანშე III უნდა იყოს (შდრ. იქვე, 217).
- 500 ასწლოვანი მათიანე 1987: 207; ვახუშტი ბაგრატიონი 1973: 256; ჯოჯუა, ბერიძე 2011.
- 501 შდრ. Бабаиян 1969: 179-180; Vardanyan 2013: 206-207.
- 502 ჯავახიშვილი 1982ა: 180.
- 503 Шараф ад-Дин 2008: 113.
- 504 იქვე, 114.
- 505 ჯავახიშვილი 1982ა: 186.
- 506 იქვე, შენ. 3.
- 507 Հակոբյան 1956: 147.
- 508 იქვე, 168, შენ. 160; Галстян 1962: 112; ბერძენიშვილი დ. 1979: 55.
- 509 თბილისის ვილაიეთის დავთარი 2009: 541.
- 510 ჯავახიშვილი 1982ა: 186.
- 511 შდრ. Hewsen 2001: 143.
- 512 ფარსადან გორგიჯანიძე 1926: 99; ჯავახიშვილი 1949: 324.
- 513 შეიძლება ისეც გავიგოთ, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე, ვახუშტი ბატონიშვილის მსგავსად, ანისს არ მიიჩნევს ქართულ მხარედ და ამიტომ მას „საქართველოს“ უპირისპირებს.
- 514 Խաչիկյան 1950: 621.
- 515 თოვმა მეწოფეცი 1987: 2; Акопян Т. 1985: 274.
- 516 ევლია ჩელები 1971: 314-315.
- 517 იქვე, 314.
- 518 სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 473; კლდიაშვილი და სხვ. 1991: 214; ჟორდანიან 1897: 229.
- 519 ეჭვს იწვევს საბუთის თარიღი, აგრეთვე გამცემისა და ადრესატის ვინაობა (სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 471).
- 520 აბდალაძე 1978: 98; ევლია ჩელები 1971: 311; ფუთურიძე 1962 : 60-61. დამახასიათებელია, რომ მაღას-ბერდის სულთნები ბორჩალოს ტომიდან იყვნენ გამოსულნი (Закарий Ханакерци 1969: 119).
- 521 აბდალაძე 1978: 98.
- 522 ევლია ჩელები 1971: 311; Eskander Beg Monshi 1930: 932.
- 523 იბრაჰიმ ფეჩევი 1964: 28.
- 524 Мapp 1893а: 84.
- 525 ევლია ჩელები 1971: 311-315; ქათბი ჩელები 1978: 246; Hurewitz 1956: 21-23; ფუთურიძე 1962: 60-61.
- 526 დოლიძე ი. 1981: 21.
- 527 Mousheghian et al. 2000: 61, 114.
- 528 იქვე, 2000: 61, 129-130.
- 529 პაპუნა ორბელიანი 1981: 81.
- 530 Abraham de Crète 1876: 267-268; პაპუნა ორბელიანი 1981: 92, 114-115, 130, 197, 242-243.
- 531 პაპუნა ორბელიანი 1981: 130; იქვე, 114.
- 532 იქვე, 232.
- 533 იქვე, 242-243.
- 534 სიმეონ ერევანცი 1997: 91-92.
- 535 იქვე, 92-93.
- 536 იქვე.
- 537 იესე ბარათაშვილი 1950: 57.
- 538 ტეიშვილი ა. 1982: 29.

- 539 გამრეკელი 1991: 114.
- 540 Агаян 1972: 308, 370–371.
- 541 ომან ხერხეულიძე 1989: 70.
- 542 იქვე, 94.
- 543 Берже 1866: 591–92.
- 544 მუსხელიშვილი 2016: 56–57.
- 545 გამრეკელი 1980: 85–86, 149, 179–80, 196–197.
- 546 იოანე ბაგრატიონი 1986: 58.
- 547 სოფელი ანუ ობა 7 – Ильхи-аби (?), გუმრი – Гумри, ყარაქელისია – Кара-клись, არტივი – Артикь, ყიფ-ჩალი – Кипчагь, სონავერდი – Суванверды, გორუმი – Хором, ბაშქანთი – Бенандь (?) ან Башкеть (?), ჯილოვხანი – Джлдехань. ლორქეჩანისა და ყაფლის შესაფერის ტოპონიმებს რუკაზე ვერ მივაკვლიე.
- 548 შდრ. Томкеев 1901. „სომხეთის ისტორიის ატლასშიც“ (Hewsen 2001: 167, 172) და „სომხეთის სსრ ატლასშიც“ (გვ. 107) შორაგელის სასულთნოს სამხრეთი საზღვარი. დღევ. ანიპემზამდე ჩადის, დაახლოებით, ალექსანდროპოლის მაზრის სამხრეთ მიჯნას მიუყვება.
- 549 Lockhart 1938: 106, 255; Naradounghian 1897: 306–308; Hurewitz 1956: 51–52.
- 550 ეს კარგად ჩანს, მაგალითად, ომის შემდგომ მოქმედებათა დეტალებიდან: ერევნის ციხიდან გამოსულ თურქულ გარნიზონებს არფაჩაიმდე ერევნელი მეურმეები მიაცილებენ, არფაჩაიდან კი თვითონ განაგრძობენ გზას (Abraham de Crète 1876: 276–278).
- 551 მუსხელიშვილი 2016: 52–53.
- 552 ამ წლით დათარიღებულ სამეფო ბრძანებაში ადგილობრივ მმართველად ყარამან სულთანია დასახელებული (გამრეკელი 1991: 114). არ არის გამორიცხული, რომ შორაგელში, ბაიდარის მსგავსად, ფორმალურად სულთნის ხელისუფლებაც შენარჩუნებულიყო (ბოშიშვილი 2015: 143).
- 553 იოანე ბაგრატიონი 1986: 58; ბერძენიშვილი ნ. 1955: 140; დოლიძე ი. 1985: 453.
- 554 იოანე ბაგრატიონი 1986: 79–80.
- 555 Берже 1868: 572.
- 556 ხანთაძე 1955: 155.
- 557 დუნდუა 2010: 16.
- 558 გამრეკელი 1980: 85.
- 559 ხანთაძე 1955: 164.
- 560 Берже 1868: 576.
- 561 შდრ. Агаян 1972: 17; Берже 1868: 916, 1031.
- 562 შდრ. Агаян 1972: 353.
- 563 გამრეკელი 1980: 149, 179–80, 196–97; Цагарели 1898: 165–166; სიმეონ ერევანცი 1997: 93; თაყაიშვილი 1910: 61–62.
- 564 Цагарели 1898: 166.
- 565 Берже 1866: 119, 158, 591.
- 566 იქვე, 602; Берже 1868: 571–572. 1802 წლის სახელმწიფო საგადასახადო დავთარში აღმოსავლეთ საქართველოს პროვინციებს შორის შორაგელის მოხსენიება ძველი წიგნებიდან მექანიკური გადაწერის შედეგი უნდა იყოს.
- 567 Берже 1866: 221.
- 568 იქვე, 602.
- 569 იქვე, 599.
- 570 Берже 1868: 572–574.
- 571 იქვე, 577.
- 572 Агаян 1972: 604.
- 573 Берже 1875: 141–142.
- 574 Агаян 1972: 312; Берже 1874: 19–21.
- 575 Колубакин 1906: 19.
- 576 Берже 1874: 168.
- 577 Агаян 1972: 307; Берже 1874: 468.
- 578 ПСЗРИ 1850: 312.
- 579 იხ. ჭეიშვილი გ. 2013ბ.
- 580 იქვე; ჭეიშვილი გ. 2012; ჭეიშვილი გ. 2013ა.
- 581 გვიანდელი ტრადიციის თანახმად, მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე (680–681) ქართლის კათოლიკოსისთვის, სხვა ტერიტორიებთან ერთად, „მიუციათ სამწყსოდ და ხელქვეშ ... ანისი, იმისი გარემამო და იალათი, აზრუმისა და საქართველოს სამზღვარს იქით, ზემო საქართველო...“. VI მსოფლიო საეკლესიო კრების ჩვენამდე მოღწეული აქტები ცნობას არ ადასტურებს. მკვლევრები სამართლიანად ფიქრობენ, რომ დომენტი IV კათოლიკოსის (1705–1741) მიერ შედგენილი ეს სიგელი მიზნად ისახავდა სულთნის კარზე ქართლის ეკლესიის ავტოკეფალიის დასაბუთებას და ყოფილი სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიაზე იურისდიქციის აღდგენას მეექვსე მსოფლიო კრების ავტორიტეტის მოხმობით (სურგულაძე 2015: 331; სურგულაძე 2013).
- 582 ჭეიშვილი გ. 2013ბ: 247.
- 583 X საუკუნის პირველი ნახევრისთვის სომხეთში დიოფიზიტობა იმდენად მომძლავრებულა, რომ სომხეთის ეკლესიის მამებს დიოფიზიტების ძალდატანებით გადანათვლა გადაუწყვეტიათ (Step'anos Tarōnec'i 2017: 229). მოზღვავებულ ქალკიდონიზმს სომხურმა საზოგადოებამ სამონასტრო ცხოვრების აღმავლობით უპასუხა (იქვე, 118–119, 121, 139, 194; **Մամուլէ Աննցի եւ շարունակողներ** 2014: 173, 179, 182, 185); არცთუ იშვიათად ახალ მონასტრებს ჰრომთა ქვეყნიდან (ბიზანტიიდან) და ეგრისიდან (= აფხაზთა სამეფო? თემა ქალდეა?) გამოძევებული ბერები აარსებდნენ (იქვე, 118, Киракос Гандзакеци 1976: 79–80). არისტაკეს ლასტივერტეცის ერთი ცნობით, გაგიკ I-ის მეფობაში (989– 1017/1020) „მოღვაწეობდნენ

- ბერ-მონაზვნები ... რომელთა დროსაც ეკლესიის ძლიერება ფრიად განმტკიცდა მართლმადიდებლური სარწმუნოებით. ხოლო მათ, რომლებიც სიძულვილით გვიყურებდნენ ჩვენ, მათი ბერმონაზვნური საქმეებისაგან შერცხვენილებმა თვალები ძირს დახარეს და თავების მსგავსად კედლების ხვრელებში შეიმაღლნენ“ (არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974: 43-44).
- ⁵⁸⁴ Step'anos Tarōnec'i 2017: 237.
- ⁵⁸⁵ იქვე, 126; **Սասունէ Աննցի և շարունակողնր** 2014: 175-176; **Ниракос Гандзакечи** 1976: 81; ვარდანი 2002: 114; **Մտեփաննու Օրբէլան** 1859, II: 32-33, 203. ანის-შირაკის „გამართლმადიდებლობისთვის“ ბრძოლაში ერთმანეთს ქართველები და ბერძნები უპირისპირდებოდნენ. სომხეთში დიოფიზიტობა ალბანეთიდანაც ვრცელდებოდა (Mapp 1905b: 6).
- ⁵⁸⁶ სივნიეთში დიოფიზიტობის გავრცელების შესახებ იხ. მაისურაძე 2002: 146-161.
- ⁵⁸⁷ ტეიშვილი გ. 2013ბ: 247.
- ⁵⁸⁸ იხ. აქვე, 75.
- ⁵⁸⁹ ლოლაშვილი 1983: 278-287.
- ⁵⁹⁰ იქვე, 283.
- ⁵⁹¹ აბდალაძე 1988: 91-92.
- ⁵⁹² მათიანე ქართლისა 1955: 300.
- ⁵⁹³ Gregory the Priest 1993: 278.
- ⁵⁹⁴ **Սասունէ Աննցի և շարունակողնր** 2014: 207.
- ⁵⁹⁵ ტეიშვილი გ. 2013ბ: 248.
- ⁵⁹⁶ Thierry J. -M. 1984: 91; გივიაშვილი 2015ა: 215; Karapetian 2011: 64.
- ⁵⁹⁷ გივიაშვილი 2015ა: 215. ამ თვალსაზრისს იზიარებს ისტორიკოსთა ნაწილიც (ტეიშვილი გ. 2013ბ: 248; კუდავა 2016: 130). ასეთი დაშვების შემთხვევაში ბევრი კითხვა წამოიჭრება – იყო თუ არა საკმარისი ქართველთა რამდენიმეთვიანი ბატონობა ეკლესიის ასაგებად? თუ არა, რომელი კონფესიის მიმდევართაგან დაისაკუთრეს იგი – დიოფიზიტებისგან თუ მონოფიზიტებისგან? ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, მართლმადიდებლური კანონიკით სახე უცვალეს მონოფიზიტურ ეკლესიას თუ მხოლოდ არსებული, მაგრამ უმოქმედო სტრუქტურა გამოიყენეს?
- ⁵⁹⁸ ტეიშვილი გ. 2013ბ: 248.
- ⁵⁹⁹ სურგულაძე 2016: 77.
- ⁶⁰⁰ ტეიშვილი გ. 2013ბ: 249.
- ⁶⁰¹ Mapp 1910b: 1439; ჯავახიშვილი 1982ბ: 347; სილოგავა 2001: 43. წარწერის მნიშვნელობისათვის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესასწავლად იხ. Дондуа 1935.
- ⁶⁰² ტეიშვილი გ. 2013ბ: 249.
- ⁶⁰³ სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 425. სხვა გამოცემებში დოკუმენტი 1392 წლით თარიღდება (იხ. დოლიძე ი. 1970: 176, 1149). დოკუმენტის გეოგრაფია მოწმობს, რომ მის შემდგენელს აშკარად ძველი წყარო ჰქონდა ხელთ.
- ⁶⁰⁴ სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 425. კლდიაშვილი და სხვ. 1991: 214; ჟორდანი 1897: 229.
- ⁶⁰⁵ დაახლოებით 1218 წელს სამეფო კარზე კვლავ გამართულა ქართულ-სომხური საეკლესიო პაექრობა, მაგრამ ვარდაპეტნი „გაცუდდნეს“ „და მერე მრავალნი სომეხნი მოიქცნენ ქართველთა სარწმუნოებასა ზედა“ (კეკელიძე 1956: 290-292).
- ⁶⁰⁶ დავით ანელის თანამედროვე მონოფიზიტი ანელი ეპისკოპოსები არიან სარგისი (1187-1220) და მისი თანამოსაყდრე გრიგოლი (1215-1227), ასევე ბარსელი (1229-1253) (Ալիշան 1881: 96; Մաքեժիսյան Կ. 1997: 72).
- ⁶⁰⁷ თამარაშვილი 2011: 8 (ქართ. თარგმანი), 564 (ლათ. ტექსტი); ტაბალუა 1984: 177, 179 (ქართ. თარგმანი) 240, 243 (ლათ. ტექსტი). ჩემს წინა წერილში (ტეიშვილი გ. 2013ბ: 249) აღნიშნული ცნობა გამომჩნა მხედველობიდან და ანისის ეპარქიის დაარსება XIII საუკუნის მეორე ნახევრით განვსაზღვრე.
- ⁶⁰⁸ შდრ. Бакрадзе 1882: 89-90; Силогава 2001: 443; ჯაფარიძე ა. 2011: 395-396.
- ⁶⁰⁹ Mapp 1934: 118. სომხურ წყაროებში მინიშნებაც არაა კათედრალის „გაქართულებამე“ (შდრ. Мүрадян 1987: 40-41).
- ⁶¹⁰ Бакрадзе 1882: 90.
- ⁶¹¹ სილოგავა 2001: 18; Силогава 2001: 444.
- ⁶¹² ლოლაშვილი 1983: 283; ალექსიძე 2009: 481.
- ⁶¹³ ი. ორბელის აღწერით „небольшая грузинская церковь“ (Օրბელი 1963: 120). კათედრალისა და „ქართველთა ეკლესიის“ პროპორციების შედარებისას გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ეს უკანასკნელი დაარსდა როგორც მეციხოვნეთა სალოცავი (შდრ. Рчеулишвили 1988: 66).
- ⁶¹⁴ სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 194; დოლიძე ი. 1970: 245.
- ⁶¹⁵ იხ. აქვე, 56-61.
- ⁶¹⁶ შდრ. მუსხელიშვილი 2016: 59.
- ⁶¹⁷ მუსხელიშვილი 2016: 59, xxi; შდრ. ბერძენიშვილი დ. 2014: 419.
- ⁶¹⁸ ბერძენიშვილი დ. 2014: 403.
- ⁶¹⁹ **Մուրադյան** 1977: 98-131.
- ⁶²⁰ იქვე, 63; Лидов 1990: 78. შდრ. გორდემიანი 1984: 78 და სურგულაძე 2016: 81, 205-206.
- ⁶²¹ დოლიძე ი. 1965: 596-597; გორდემიანი 1984.
- ⁶²² დოლიძე ი. 1965: 48.
- ⁶²³ თაყაიშვილი 2017: 217, 221.
- ⁶²⁴ იქვე, 222-223.
- ⁶²⁵ ვახუშტი ბაგრატიონი 1973: 309-310.

- 626 სურგულაძე 2016: 205.
- 627 *Канабадзе* 1982: 82.
- 628 შდრ. სილოგავა 2001: 18; *Силогава* 2001: 444.
- 629 ჟორდანიას 1892: 45-47; თაყაიშვილი 2017: 218, 222; დოლიძე ი. 1965: 47-49; *Канабадзе* 1982: 81-85.
- 630 ტეიშვილი გ. 2013ბ: 249, შენ. 6.
- 631 *Hewsen* 2001: 77.
- 632 P'awstos Buzand 1989: 34; მოვსეს ხორენაცი 1984: 202.
- 633 *Адонц* 1971: 329-333; *Hewsen* 2001, 76-79; შდრ. *Greenwood* 2004: 47-48.
- 634 ადრე შუა საუკუნეების საეკლესიო გეოგრაფიის, ეპარქიათა საზღვრებისა და იურისდიქციის ურთიერთმიმართების გარკვევისთვის საინტერესოა აპაგვუნთა და გნუნთა ეპისკოპოსების მოხსენიება მასტარაში VII საუკუნის 40-იან წლებში (*Greenwood* 2004: 47-48, 84-85).
- 635 P'awstos Buzand 1989: 81, 111.
- 636 მოვსეს ხორენაცი 1984: 213; *Greenwood* 2004: 82, 83, 86, 87.
- 637 P'awstos Buzand 1989: 98.
- 638 *Łazar P'arpec'i* 1991: 82, 119, 155, 164.
- 639 მოვსეს ხორენაცი 1984: 236; **Գիրք Թղթոց** 1901: 42.
- 640 *Łazar P'arpec'i* 1991: 176, 178, 180, 186, 191, 192, 197, 204, 206, 208, 224.
- 641 **Գիրք Թղթոց** 1901: 73, 223-224, 232; *Greenwood* 2004: 82; *Эмин* 1881: 73; *Ասատանსანց* 1913: 13; *Step'anos Tarōnec'i* 2017: 168, 170, 237, 296.
- 642 *Matthew of Edessa* 1993: 145.
- 643 **Մաթևոսյան Ա.** 1997: 72.
- 644 იქვე, 71.
- 645 *Matthew of Edessa* 1993: 145; *Karapetyan, Mahé* 2015: 429.
- 646 *Киракос Гандзакечи* 1976: 122, 192; **Բարխուդարյան** 2017: 72.
- 647 აბდალაძე 2005: 57.
- 648 *Киракос Гандзакечи* 1976: 122.
- 649 აბულაძე 1985: 54; **Օրբելի** 1966: 61.
- 650 *Karapetian* 2014: 22, 26, 36.
- 651 **Օրբելի** 1966: 17.
- 652 *Karapetyan, Mahé* 2015: 442; **Օրբելի** 1966: 15, 18.
- 653 **Բարխուդարյան** 2017: 70.
- 654 **Օրբելի** 1966: 14.
- 655 **Խաչիկյան** 1950: 484; აბდალაძე 1978: 45.
- 656 *Karapetyan, Mahé* 2015: 407-408.
- 657 *Закарий Канакерци* 1969: 261; *Ասատանსანց* 1913: 156.
- 658 **Մաթևոսյան Ա.** 1997: 95-98, 108-109.
- 659 ანისის ეპისკოპოსთა შესახებ იხ. **Մաթևոսյան Ա.** 1997: 71-109.
- 660 შდრ. **Մաթևոսյան Ա.** 1997: 329.
- 661 **Վարդան** 1960: 13.
- 662 სურგულაძე, აბაშიძე 2016: 194; მუსხელიშვილი 2016: 58-59; ტეიშვილი გ. 2012: 34.
- 663 *Hewsen* 2001: 77.
- 664 ასეა არა მხოლოდ ანელის, არამედ სხვა სომეხ მონოფიზიტ ეპისკოპოსთა შემთხვევაშიც (იხ. *Киракос Гандзакечи* 1976: 122, 192).
- 665 ჩვენს დასკვნას შეიძლება ეწინააღმდეგებოდეს ბიჯნისის ეპისკოპოსის მოხსენიება კენარისის 1051 წ. წარწერაში (*Ասատանსანց* 1913: 23). მონოფიზიტ მამამთავრის წოდებულება საეპისკოპოსო ცენტრის მიხედვით ბიზანტიელთა პოლიტიკურ-სარწმუნოებრივ გავლენას უნდა მიეწერებოდეს.
- 666 *Арутюнова-Фиданиян* 1980: 97-99; *Арутюнова-Фиданиян* 1996: 55-56, 62; *Арутюнова-Фиданиян* 2010: 14. მსგავსი თვალსაზრისისთვის ქართულ ისტორიოგრაფიაში იხ. *მესხია* 1979: 256; *Силогава* 2001: 443.
- 667 *Sebeos* 1999: 37.
- 668 იქვე, 64; ეპისტოლეთა წიგნი 1968: 59-61.
- 669 არმარუნიქის ეპისკოპოსი, ჩანს, მართო არ ყოფილა. ასევე მოქმედებს ტაოს მღვდელმთავარიც. უფრო გვიან (728 წ.), ტაოელი ეპისკოპოსებიც იოანე ოძნეცის და მანასკერტის საეკლესიო კრების დადგენილებას მიემხრნენ (ტეიშვილი გ. 2007: 111-113; შდრ. *ალექსიძე* 2010: 151-152).
- 670 *Адонц* 1971: 334.
- 671 *Greenwood* 2004: 62-64, 66, 82-84, 87.
- 672 იქვე, 88.
- 673 *Адонц* 1971: 344.
- 674 **Գիրք Թղթոց** 1901: 223; *Адонц* 1971: 336.
- 675 *Parthey* 1866: 141.
- 676 *Gelzer* 1892: 260.
- 677 *Conybeare* 1896: 119.
- 678 ბიზანტიის ბატონობის შესახებ სომხეთში იხ. *Юзашаян* 1988.
- 679 *Лидов* 1990: 78; *Арутюнова-Фиданиян* 1996: 55.
- 680 *PG* 140: 244, 260, 278, 282.
- 681 *Darrouzès* 1981: 206, 218, 233 და შემდ.
- 682 იქვე, 343, 349, 367 და შემდ.
- 683 *Gelzer* 1892: 280.
- 684 იქვე, 272.
- 685 იქვე, 247. სავარაუდოდ, XI საუკუნის მეორე ნახევართი თარიღდება (იქვე, 279).
- 686 *Sěmpad* 1869: 674. განსახილველი სომხური ვერსია XI საუკუნის I ნახევარში, 1053 წლამდე უნდა შექმნილიყო (*Gelzer* 1892: 247).
- 687 შდრ. *Gelzer* 1892: 272.
- 688 ლოკალიზდება ხორასანში, ძველი ნიშაბურის სანა-

- ხებში. ფართო მნიშვნელობით ხორასანსაც გულისხმობს. რამდენჯერმე გვხვდება „ქართლის ცხოვრებაში“, მათ შორის, რომგვროს ფორმითაც (ისტორიანი და აზმანი 1959: 103, 107; ბასილი ეზოსმოძღვარი 1959: 125; ასწლოვანი მათიანე 1987: 104, 116; Gelzer 1892: 273).
- ⁶⁸⁹ Gelzer 1892: 272.
- ⁶⁹⁰ შდრ. იქვე, 272–274.
- ⁶⁹¹ Арутюнова–Фиданиян 1979: 42–47; Юзбашян 1988: 183–191; Seibt 2009.
- ⁶⁹² გიორგი კედრენე 1963: 53, 63, 79–82; კეკავენოსი 1963: 315; მიქელ პსელოსი 1966: 15–16; მიხეილ ატალიატე 1966: 23–26, 31; Бенешевич 1921: 16, 19. Seibt 2009: 157.
- ⁶⁹³ ამ საგეოგრაფიო სახელით X–XI საუკუნეების მწერლობაში სომეხ ბაგრატიუნთა სამფლობელოები აღინიშნებოდა; მოგვიანებით – შაჰ-არმენთა სახელმწიფო.
- ⁶⁹⁴ Gelzer 1892: 253.
- ⁶⁹⁵ შდრ. იქვე, 277.
- ⁶⁹⁶ იქვე, 249.
- ⁶⁹⁷ Ašxarhaç'oys' 1992: 65, 215; Honigmann 1935: 215; Hewsen 2001: 125; შდრ. Gelzer 1892: 269; Арутюнова–Фиданиян 2010: 12.
- ⁶⁹⁸ იხ. Honigmann 1935: 211–218; Hewsen 2001: 125.
- ⁶⁹⁹ არქანუბის შესახებ იხ. Мapp 1905в; Мapp 1934: 83, 85, 103–104. შდრ. Karapetyan, Mahé 2015: 388.
- ⁷⁰⁰ ანტიოქიის პატრიარქის ვიზიტი საილხანოში (Ниракос Гандзакечи 1976: 238) ერთ–ერთ ასეთ მცდელობადაც შეიძლება განვიხილოთ.
- ⁷⁰¹ იხ. აქვე, 45–46.
- ⁷⁰² ჭეიშვილი გ. 2013ბ: 249; ჭეიშვილი გ. 2012: 43–45.
- ⁷⁰³ Бакрадзе 1882: 88–89.
- ⁷⁰⁴ Мapp 1905в: 40.
- ⁷⁰⁵ Мapp 1910б: 1440–1441; Мapp 1934: 131, прим. 256.
- ⁷⁰⁶ ამ თვალსაზრისს აქტიურად ავითარებდა პ. მურადიანი (Մուրադյան 1977); იხ. აგრეთვე, თაყაიშვილი 2016: 131–132.
- ⁷⁰⁷ სილოგავა 2001: 43.
- ⁷⁰⁸ Дондуа 1935: 663.
- ⁷⁰⁹ სილოგავა 2001: 42.
- ⁷¹⁰ „ქართველი“ წერილობით პირველად უმლეიზონის მონასტრის წარწერაშია დამოწმებული; პალეოგრაფიული ნიშნებით ის V საუკუნის მიწურულითა და VI საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება (Gagoshidze 2014: 123–127).
- ⁷¹¹ იხ. მუსხელიშვილი 1993: 337–377.
- ⁷¹² Мapp 1910б: 1440–1441; ჯავახიშვილი 1982ბ: 347.
- ⁷¹³ ანისის ქართული ეპიგრაფიკისთვის იხ. სილოგავა 2001: 13–25, 41–47; Մուրադյան 1977: 35–64 (თუმცა მისი ინტერპრეტაციები ყოველთვის მისაღები არ არის); კალანდია, ასათიანი 2011; ახლად აღმოჩენილი პილიგრიმული წარწერებისთვის ჯოჯუა 2016–2017; კუდავა 2016: 127–128.
- ⁷¹⁴ Мapp 1934: 43–44.
- ⁷¹⁵ ანი–შირაკში ქართულის გავრცელება–გაძლიერებაზე ნ. მარიც მიუთითებდა (Мapp 1934: 132). მისივე მოწმობით, ქართული წარწერები თითქმის ყველა საკულტო ნაგებობაზე ყოფილა შერჩენილი (იქვე, 131).
- ⁷¹⁶ კეკელია 2012: 106.
- ⁷¹⁷ Мapp 1934: 54, 93, 103–104, 132; Арутюнова–Фиданиян 1996: 58, 60.
- ⁷¹⁸ მელიქსეთ–ბეგი 1940: 165–166; ანელ მავედრებელთა კონფესიური ვინაობისთვის იხ. კლდიაშვილი, სხირტლაძე 1999: 16–17, 54–55.
- ⁷¹⁹ იხ. Тьерри 1977: 1, 9–11, 13.
- ⁷²⁰ შდრ. Арутюнова–Фиданиян 1996: 58, 60.
- ⁷²¹ მსგავს ვითარებას ვხედავთ ბიზანტიაშიც. (ყოფილი) იმპერიის სხვადასხვა კუთხეში მიმოფანტული და ბერძნულ ეკლესიას დაქვემდებარებული დიოფიზიტის სომხები თანამედროვეთა, როგორც დიოფიზიტთა, ისე მონოფიზიტთა, მიერ აღიქმებოდნენ „ნათესავად სომხებად“, საკუთარი დამწერლობითა და ენით, რომლებიც ბერძნულ კანონებს მისდევდნენ და „მწვალებელ“ თანამოძმეთა წინააღმდეგ გამოიყენებოდნენ; ასე ხდებოდა საუკუნეთა მანძილზე (Мapp 1905в: 30–36; იხ. აგრეთვე, Цагарейшвили 2009в: 367–381). სომეხი დიოფიზიტები ღვთისმსახურებაში მშობლიურ ენას XX საუკუნის დასაწყისშიც იყენებდნენ (Мapp 1905в: 29).
- ⁷²² Мapp 1934: 103.
- ⁷²³ Цагарейшвили 2009б.
- ⁷²⁴ Brosset 1851: 100–101; Brosset 1860–1861: 50–51; Ореңიქ 1966: 27. შდრ. Ալիჯან 1881: 62–63, Կոստաննանց 1913: 160.
- ⁷²⁵ Эмин 1881: 23–24; Ореңიქ 1966: 24.
- ⁷²⁶ Цагарейшвили 2009а: 391.
- ⁷²⁷ შდრ. „И никто, к какой бы национальности он ни принадлежал, не имеет права...“ (Эмин 1881: 23).
- ⁷²⁸ დარჩიაშვილი 2010: 151.
- ⁷²⁹ ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: 151.
- ⁷³⁰ Khanykof 1849: 139–141; Ореңიქ 1966: 54; Մուրադյան 1977: 54–57; სილოგავა 2001: 25, 47; Eastmond 2014: 79. დასახელებულ ნაშრომებში განსხვავდება დათარიღებაც და სომხური დამტკიცების თარგმანიც.
- ⁷³¹ შდრ. Eastmond 2014: 79.
- ⁷³² Ibn al-Athīr 2008: 276.

- 733 იქვე.
- 734 იქვე, 269-271.
- 735 ан-Насави 1996: 162.
- 736 მუსხელიშვილი, ჭეიშვილი, დაუშვილი 2016: 74-75.
- 737 იქვე, 67-69, 75.
- 738 ასწლოვანი მათიანე 1987: 55.
- 739 მხითარ გოში 2012: 126.
- 740 კეკელიძე 1956: 290-292; **სინქანნიუ ორქელან** 1859, II: 203; Киракос Гандзакецი 1976: 149.
- 741 ბერძენიშვილი ნ. 1974: 91; მესხია 1979: 253-279; შდრ. Mapp 1934: 42-43.
- 742 შდრ. ჯაფარიძე გ. 1995: 115, შენ. 79; Mapp 1934: 26.
- 743 Mapp 18936: 192.
- 744 იქვე, 191-192.
- 745 ჭეიშვილი გ. 2013ბ: 249.
- 746 Пятиверстная карта Кавказского Края: Д8 61-30, 41-00; Дорожная карта Кавказского края 1903 года: 61-62, 41-40. ხუთვერსიანი რუკის საძიებლის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, სხვაგან კავკასიაში მსგავსი გეოგრაფიული სახელი არ გვხვდება, იხ. Пагирев 1913: 72.
- 747 **სიქუან** 1881: 17.
- 748 Karapetyan, Mahé 2015: 442, 470-472.
- 749 ევლია ჩელები 1971: 314.
- 750 Бакрадзе 1882: 88-89; ჭეიშვილი გ. 2013ბ: 249; შდრ. ჯაფარიძე ა. 2011: 340, 356.
- 751 **ორქელი** 1966: 68.
- 752 იქვე, 63; Mapp 1905в: 40.
- 753 **ორქელი** 1966: 28.
- 754 იხ. შენ. 724.
- 755 სიტყვა „ხატი“ დამოწმებული გვაქვს სტეფანოს ორბელიანთანაც: **ყააყ ჯაათინ**; ცნობა საქართველოს სამეფო კარზე მომხდარ ამბავს ეხება (**სინქანნიუ ორქელან** 1859, II: 126; Mapp 1905в: 40, შენ. 1). სხვა შემთხვევაში იგივე ავტორი ბერძნულიდან ნასესხები „იკონას“ დამახინჯებულ **სიან**-ს ხმარობს (**სინქანნიუ ორქელან** 1859, II: 32, 296.); ვარდან არეველიცი საქართველოში სელჩუკთა შემოსევისას ასახელებს ჯავახეთის ცენტრს ახალ ქალაქს, რომელსაც ქართველები ახალქალაქს უწოდებდნენ (ბერძენიშვილი დ. 2006: 249-250), ლორე-ტაშირის XIII საუკუნის სომხურ ლაპიდარულ წარწერებში ვინმე პეტრეს წინამძღვრობა ახტალის ქართულ მონასტერში გადმოცემულია ქართული სიტყვით – „წინამძღვართიუნ“, ხოლო ამბასპის ეპისკოპოსობა ჰალბატის მონოფიზიტურ მონასტერში – სომხური „ჰაირაპეტუთიუნით“ (ბერძენიშვილი დ. 2006: 195-196).
- 756 Brosset 1860-1861: 6.
- 757 ისტორიანი და აზმანი 1959: 100-101.
- 758 მსგავს მსაზრებას გამოთქვამენ Eastmond 2000: 9; კეკელია 2012: 106.
- 759 **სირაქუან** 1977: 62-63.
- 760 Mapp 1934; შდრ. Karapetian 2011: 64.
- 761 ბერძენიშვილი ნ. 1974: 91.
- 762 ამგვარი დასკვნა ძალდაუტანებლად გამომდინარეობს ეტიფანე კათალიკოსის „განჩინებიდან“ (სილოგავა 2001: 42-43); შდრ. Mapp 1934: 123.
- 763 Mapp 1934: 86, 103.
- 764 არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა ტიგრან ჰონენცის აღმსარებლობას (იხ. კეკელია 2012).
- 765 **ორქელი** 1966: 63.
- 766 იქვე.
- 767 იხ. წინამდებარე წიგნის შესაბამისი თავები.
- 768 Бартольд 1965: 329.
- 769 იქვე.
- 770 Орбели 1963: 9.
- 771 Mahé 2001: 1327.
- 772 Эмин 1881: 55; Karapetian 2014: 24.
- 773 **ადრაქუან** 1944: 76.
- 774 ალექსიძე 2014: 117, შენ. 3.
- 775 ტბეთის სულთა მათიანე 1977: 13, 17-18 (დათარილება), 110, 112 (მოსახსენებლები).
- 776 ასწლოვანი მათიანე 1987: 194.
- 777 **ადრაქუან** 1944: 76-79.
- 778 ვარდანი 2002: 158. სომხური ტექსტისთვის იხ. **ქარქუან** 1862: 140, **ქარქუან** 1861: 184.
- 779 აბდალაძე 2005: 54, 185.
- 780 **ჯოსთანსანც** 1913: 81-82; ალექსიძე 2014: 114-115 (სომხ. ტექსტი), 115-116 (ქართ. თარგმანი).
- 781 **ჯოსთანსანც** 1913: 114; შდრ. **ქარქუთარქუან** 1960: 114.
- 782 Karapetyan, Mahé 2015: 420.
- 783 იქვე, 413. გამომცემლები ორივე შემთხვევაში ანატოლოს-ს ვარაუდობენ (იქვე, 413, შენ. 34, 420, შენ. 55).
- 784 „დოლა“ „დავლას“ ვულგარიზმად მიაჩნდა ი. ორბელს (Orбели 1963:164, прим. 37).
- 785 Эмин 1881: 67; Karapetian 2014: 38; შდრ. **ადრაქუან** 1944: 80.
- 786 შდრ. Орбели 1963: 149.
- 787 შილაკაძე 1955: 81.
- 788 **ქარქუან** 1861: 156.
- 789 Géographie 1881: 26.
- 790 აბდალაძე 2005: 176.
- 791 **ქარქუან** 1862: 119. ნ. ემინისეულ მოსკოვის გამოცემაში „დავლეთი“ არ გვხვდება.
- 792 თომა მეწოფელი 1937: 20.
- 793 აბდალაძე 2005: 37-38.
- 794 ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა სამეცნიერ-

რო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ გიორგი III-სა და თამარის დროს და, შესაძლოა, ამაზე ადრეც, დავით აღმაშენებლიდან მოკიდებულის, საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლება ჩრდილოეთ სომხეთში ყივჩაღებსაც ასახლებდა (Еремян 1946: 393-394; ჩხატარაიშვილი 1966: 169-172). აღნიშნული თვალსაზრისი ემყარება ჰარიტის ტოპონიმკას (ღფჩახი, ღფჩახვანქი, იალალი ყივჩაღი) და ჰარიტივანქის XIII-XIV სს. ლაპიდარულ წარწერებში დამოწმებულ ანთროპონიმებს (ელხუთლუ ძე ჩაგანისა, აბაში, ხოდლუ, ხუპასარენცი). ეს პირები, ს. ერემიანის თანახმად, დენაციონალიზებული, სომხური მონოფიზიტური ეკლესიის წიაღში შესული, ყივჩაღები არიან; კერძოდ, ხუპასარენცები ამირსპასალარ ყუბასარის საგვარეულოა. ხუპასარენცების ყუბასარისგან წარმომავლობას ჰ. აჭარინიც აღნიშნავდა (Աճառյան 1944: 551). ხუპასარენცები, მაინცდამაინც, ნაცივჩაღარ ყუბასარის გვარის წარმომადგენლები არ უნდა ყოფილიყვნენ – როგორც ჰარიტივანქის 1235 წლის წარწერიდან ჩანს, ხუპასარი მამაკაცის სახელია, ხოლო ხუპასარენცები ხუპასარის ძეთ, სანასარსა და ბაღდასარს გულისხმობს (Աქიჯან 1881: 163; Բարխუդარյան 2017: 51-52). ტოპონიმებს რაც შეეხება, ისინიც შედარებით გვიან (შესაძლებელია, მონღოლთა ბატონობის ხანაში) წარმოქმნილი ჩანან – მანდატურთუხუცეს-ამირსპასალარის ზაქარია მხარგრძელის სამშენებლო წარწერაში (1206/1207 წწ. შემდეგ) ჰარიტისა და ჰარიტივანქის (ე.ი. ჰარიტის წყლის) (და არა ღფჩახის ან ღფჩახვანქის) დასახელება ამის დასტურია (წარწერის ტექსტისთვის იხ. დარჩიაშვილი 2010: 146-147; დათარიღებისთვის იხ. მესხია 1979: 43).

⁷⁹⁵ მუსხელიშვილი 2014გ: 198-199; გაგოშიძე, ჩანტლაძე 2009: 121-122.

⁷⁹⁶ მუსხელიშვილი 2014გ: 199; ბერძენიშვილი დ. 2014: 413-414; Цагарейшвили 2009გ: 389.

⁷⁹⁷ Киракос Гандзакечи 1976: 141. თუმცა, ამგვარი იდენტიფიკაცია სრულებითაც არ არის სავალდებულო.

⁷⁹⁸ XIII საუკუნეში ცნობილია ქრისტიანებისა და „ტატიკების“ ქორწინების ფაქტებიც, განსაკუთრებით, არისტოკრატიულ მედაფენებში (აბდალაძე 2005: 57).

საქართველოს სამეფოს, კერძოდ, ანისის მაჰმადიანი მოსახლეობისადმი ტოლერანტული დამოკიდებულების მაგალითია დვინის სასამართლო პროცესში ანისის ყადის მონაწილეობა (აბულაძე 1985: 54; მუსხელიშვილი 2014გ: 47).

⁷⁹⁹ მხითარ გოში 2012: 86, 122.

⁸⁰⁰ Закарий Канакерци 1969: 270-273; დავლიანიძე 1987: 109-111.

⁸⁰¹ დოლიძე ი. 1970: 244-246; ჭეიშვილი გ. 2013გ: 250.

⁸⁰² ევლია ჩელები 1971: 311.

⁸⁰³ იქვე, 314-315.

⁸⁰⁴ იქვე, 315.

⁸⁰⁵ როგორც, მაგალითად, იმავე პერიოდში მოიხრებულ ქვემო ქართლში მანგლელ-თბილელობა გაერთიანდა (ენუქიძე, თარხნიშვილი, ლომინაძე 2013: 148, 221-223; დოლიძე ი. 1965: 128-129; დოლიძე ი. 1970: 184, 186-187; ბერძენიშვილი დ. 1979: 116-117).

⁸⁰⁶ Киракос Гандзакечи 1976: 192.

⁸⁰⁷ ნინიძე, სანაძე 1990: 117-119.

⁸⁰⁸ აბდალაძე 1978: 45.

⁸⁰⁹ Давлиანიძე 1959: 199; ბერძენიშვილი დ. 2006: 255-256; აბდალაძე 1978: 117-118. სომხური მოსახლეობა თავშესაფარს ჰპოვებდა საქართველოს სხვა მხარეებშიც: ტაოში, ქვემო ქართლში (განსაკუთრებით, ლორე-ტაშირში), შიდა ქართლში, კახეთში.

⁸¹⁰ Давлиანიძე 1959: 198-200.

⁸¹¹ ანისის მოსახლეობისგან თანდათანობითი დაცლის შესახებ იხ. Аюпян Т. 1985: 275-280.

⁸¹² Խաչիկյան 1967: 70; Matevosyan 2015: 48-50; Karapetyan, Mahé 2015: 486.

⁸¹³ Մաքեդიսյան Կ. 1997: 101.

⁸¹⁴ Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974: 196.

⁸¹⁵ Аюпян Т. 1985: 275.

⁸¹⁶ Закарий Канакерци 1969: 238.

⁸¹⁷ იქვე, 240.

⁸¹⁸ იქვე, 239.

⁸¹⁹ თამარაშვილი 1995: 469-470.

⁸²⁰ ჭეიშვილი გ. 2012: 47.

⁸²¹ ევლია ჩელები 1971: 312. წინამდებარე ნარკვევი ემყარება ამავე ავტორის მონოგრაფიას – ჭეიშვილი გ. 2017.

იეიშ	ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები
იიშ	ისტორიის ინსტიტუტის შრომები
ლძ	ლიტერატურული ძიებანი
ლხ	ლიტერატურა და ხელოვნება
მაგნე, იაეხს	საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაგნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია
მსკა	მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისთვის
მსკი	მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისთვის
სემშ	საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე
სიგკ	საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული
სიკძა	საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა
სინ	საქართველოს ისტორიის ნარკვევები
სის	საქართველოს ისტორიის საკითხები
სიიშ	საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები
სკ	საისტორიო კრებული
სმ	საისტორიო მოამბე
სმშ	საქართველოს მუზეუმის მოამბე
სს	საქართველოს სიძველენი
სსმშ	საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე
სსსმწ	საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები
ტსუშ	ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები
ფსაძ	ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები
ქაძ	ქრისტიანულ-არქეოლოგიური ძიებანი
ქსე	ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია
ქწ	ქართული წყაროთმცოდნეობა
ქხნ	ქართული ხელოვნების ნარკვევები
ცფ	ცნობის ფურცელი
ძმ	ძეგლის მეგობარი
ძხდ	ძველი ხელოვნება დღეს

AÇO	<i>Anadoluvе Çevresinde Ortaçağ</i>
AG	<i>Ars Georgica</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AnatSt	<i>Anatolian Studies</i>
ArtB	<i>Art Bulletin</i>
BMAA	<i>Bulletin of the Metropolitan Museum of Art</i>
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CRAI	<i>Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
GOTR	<i>Greek Orthodox Theological Review</i>
JbAC	<i>Jahrbuch für Antike und Christentum</i>
JSAH	<i>Journal of the Society of Architectural Historians</i>
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
REArm	<i>Revue des Études Arméniennes</i>
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i>
АПА	<i>Археологические памятники Армении</i>
Вестник ПСТГУ	<i>Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета</i>
ВВр	<i>Византийский Временник</i>
ЗВОИРАО	<i>Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества</i>
ЗОЛКА	<i>Записки Общества Любителей Кавказской Археологии</i>
Известия КОИРГО	<i>Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества</i>
Известия ИИАИ	<i>Известия Кавказского Историко-Археологического Института в Тифлисе</i>
ИИАК	<i>Известия Императорской Археологической Комиссии</i>
ИИАИ	<i>Известия Императорской Академии Наук</i>
ИКОИА	<i>Известия Кавказского Общества Истории и Археологии</i>
ИКОИМАО	<i>Известия Кавказского Отделения Императорского Московского Археологического Общества</i>
ИРАИМК	<i>Известия Российской Академии истории материальной культуры</i>
КВ	<i>Кавказ и Византия</i>
МАИ СССР	<i>Материалы и исследования по археологии СССР</i>
МАК	<i>Материалы по Археологии Кавказа</i>
НЭ	<i>Нумизматика и Эпиграфика</i>
ППС	<i>Православный Палестинский Сборник</i>
ПЭ	<i>Православная Энциклопедия</i>
СМОМПК	<i>Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа</i>
ТГЭ	<i>Труды Государственного Эрмитажа</i>
ХВ	<i>Христианский Восток</i>
ԲՀ	<i>Բանբեր Հայագիտության</i>
ԲԵՀ	<i>Բանբեր Երևանի համալսարանի</i>
ԼՀԳ	<i>Լրագրեր Հասարակական Գիտությունների</i>
ՊԲՀ	<i>Պատմա-բանասիրական հանդես</i>

- აბდალაძე 1978:** აბდალაძე ა., *სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ (თბილისი, 1978).
- აბდალაძე 1988:** აბდალაძე ალ., *ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში* (თბილისი, 1988).
- აბდალაძე 2005:** აბდალაძე ა., *სომხურ ხელნაწერთა X-XIII საუკუნეების ანდერძ-მინაწერების ცნობები საქართველოს შესახებ* (თბილისი, 2005).
- აბრამიშვილი 1989:** აბრამიშვილი გ., „ატენში მიმდინარე არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში“, *საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის XII სამეცნიერო სესიის მასალები* (თბილისი, 1989), 37-45.
- აბულაძე 1985:** აბულაძე ი., „სტეფანოს ორბელიანის ისტორიის ერთი ცნობის განმარტების გარშემო“, *შრომები*, IV (თბილისი, 1985), 50-63.
- ალექსიძე 2008:** ალექსიძე ზ., სომეხთა წმიდა სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესია, წიგნში: ზ. კიკნაძე რედ., *რელიგიები საქართველოში*, ელექტრონული გამოცემა (თბილისი, 2008), 190-203.
- ალექსიძე 2009:** ალექსიძე ზ., „გრიგოლ განმანათლებლისა და საჰაკ პართელის ხილვათა ინტერპრეტაციები ძველ ქართულ პოლემიკურ ლიტერატურაში“, *ისტორიანი. სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი* (თბილისი, 2009), 473-483.
- ალექსიძე 2010:** ალექსიძე ზ., „რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI საუკუნის კავკასიაში“, წიგნში: ზ. ალექსიძე, *ქრისტიანული კავკასია*, I (თბილისი, 2010), 145-158.
- ალექსიძე 2011ა:** ალექსიძე ზ., „უძველესი ცნობა ბაგრატიონთა დინასტიის შესახებ“, წიგნში: ზ. ალექსიძე, *ქრისტიანული კავკასია*, 2 (თბილისი, 2011), 120-128.
- ალექსიძე 2011ბ:** ალექსიძე ზ., „მცხეთის ჯვარი – მცველი ყოვლისა ქართლისა“, წიგნში: ზ. ალექსიძე, *ქრისტიანული კავკასია*, 2 (თბილისი, 2011), 328-336.
- ალექსიძე 2014:** ალექსიძე ზ., „განძასარის წარწერა“, *მაცნე, იაქს* 1 (2014), 107-122.
- ალ-ფარიკი 1985:** სიხარულიძე ე., „ალ-ფარიკი საქართველოში“, *სემიტოლოგიური ძიებანი*, II (1985), 83-90.
- ალ-ჰუსეინი 1976:** შენგელია ნ., „სადრ ად-დინ ჰუსეინი ალფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ“, *ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან* (თბილისი, 1976), 187-195.
- ანდლულაძე, დევდარიანი 1990:** ანდლულაძე ნ., დევდარიანი ფ., „ზედაზნის კომპლექსი“, *სიკძა*, ტ. 5 (თბილისი, 1990), 284-287.
- ანდლულაძე, დვალი 2011:** ანდლულაძე ნ., დვალი თ., *ოთხთა ეკლესია* (თბილისი, 2011).
- არისტაკეს ლასტივერტეცი 1974:** არისტაკეს ლასტივერტეცი, *ისტორია*, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1974).
- არსენ ბერი 1971:** არსენ ბერი, „ცხოვრება ნინოსი“, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურული ძეგლები*, წ. III, დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ე. გაბიძაშვილმა, ნ. გოგუაძემ, მ. დოლა-

- ქიქემ, გ. კიკნაძემ და ც. ქურცილიძემ, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით (თბილისი, 1971).
- არჩვაძე 1969:** არჩვაძე თ., „მოუჭიქავი თიხის ჭურჭლის წარმოების ისტორიისათვის შუა საუკუნეთა საქართველოში“, *ფსად*, I (თბილისი, 1969), 126-136.
- ასწლოვანი მათიანე 1987:** ასწლოვანი მათიანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ (თბილისი, 1987).
- ბაგრატიონი გ., ბაგრატიონი ნ. 2015:** ბაგრატიონი გ., ბაგრატიონი ნ., *სამღვარვართ მდებარე ას ორი ქართული ძეგლი* (თბილისი 2015). <http://maps.nekeri.net/caucasia/en/e-book/>
- ბაინდურაშვილი 2017:** ბაინდურაშვილი ხ., „ამირა/ამირათ-ამირა“, *ცენტრალური და ადგილობრივი სამოხელეო წყობა შუა საუკუნეების საქართველოში*, ენციკლოპედიური ლექსიკონი (თბილისი, 2017), 102-105.
- ბასილი ეზოსმოდვარი 1959:** ბასილი ეზოსმოდვარი, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, *ქართლის ცხოვრება*, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1959), 115-150.
- ბაქრაძე 1880:** ბაქრაძე დ., „ბათუმის მამრა; გეოგრაფიული, ისტორიული, ეთნოგრაფიული და არქეოლოგიური მიმოხილვა“, *დროება*, №74 (1880), 1-3.
- ბახტაძე 1991:** ბახტაძე ნ., *ქვემო ქართლის კლდის ძეგლები. ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა*, I (თბილისი, 1991).
- ბახტაძე 2003:** ბახტაძე მ., *ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში* (თბილისი, 2003).
- ბახტაძე 2013:** ბახტაძე ნ., *კერამიკული ნაკეთობანი შუა საუკუნეების საქართველოში* (თბილისი, 2013).
- ბერიძე გ. 1972:** ბერიძე გ., „ჯავახეთის გეოგრაფიულ სახელთა წარმოება“, *მნათობი*, 11 (1972), 187-192.
- ბერიძე ვ. 1942:** ბერიძე ვ., „სავანე, XI საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი“, *AG*, 1 (თბილისი, 1942), 77-132.
- ბერიძე ვ. 1955:** ბერიძე ვ., *სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII-XVI საუკუნეები* (თბილისი, 1955).
- ბერიძე ვ. 1970:** ბერიძე ვ., *სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლები* (თბილისი, 1970).
- ბერიძე ვ. 1974:** ბერიძე ვ., *ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება* (თბილისი, 1974).
- ბერიძე ვ. 2014:** ბერიძე ვ., *ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია*, ტ. I-II (თბილისი, 2014)
- ბერძენიშვილი დ. 1975:** ბერძენიშვილი დ., ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, *სიგკ*, V (თბილისი, 1975), 83-131.
- ბერძენიშვილი დ. 1979:** ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი*, ნაკვ. I (თბილისი, 1979).
- ბერძენიშვილი დ. 1985:** ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან: გემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი* (თბილისი, 1985).
- ბერძენიშვილი დ. 2006:** ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები* (თბილისი, 2006).
- ბერძენიშვილი დ. 2014:** ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან* (თბილისი, 2014).
- ბერძენიშვილი დ. და სხვ. 2000:** ბერძენიშვილი დ., ვაჩიშვილი ნ., ელიზბარაშვილი ი., ჩახუნაშვილი ც., ჯავახეთი, *ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი* (თბილისი, 2000).
- ბერძენიშვილი ი. 2006:** ბერძენიშვილი ი., *ქრისტიანობის გავრცელების საკითხი აფხაზეთში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით (IV-VIII სს.)*, დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად (თბილისი, 2006).
- ბერძენიშვილი ნ. 1955:** ბერძენიშვილი ნ., *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, გვიანფეოდალური ხანა*, ტ. III, აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება (თბილისი, 1955).
- ბერძენიშვილი ნ. 1964:** ნ. ბერძენიშვილი, „ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური“, წიგნში: ნ. ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, I (თბილისი, 1964), 45-173.
- ბერძენიშვილი ნ. 1966ა:** ბერძენიშვილი ნ., *გმები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში* (თბილისი, 1966).
- ბერძენიშვილი ნ. 1966ბ:** ბერძენიშვილი ნ., „ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში“, წიგნში: ნ. ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, ტ. III (თბილისი, 1966), 74-112.
- ბერძენიშვილი ნ. 1974:** ბერძენიშვილი ნ., *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VII (თბილისი, 1974).
- ბერძენიშვილი ნ. 1979:** ბერძენიშვილი ნ., *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, IX (თბილისი, 1979).
- ბერძენიშვილი ნ. 1990:** ბერძენიშვილი ნ., *საქართველოს ისტორიის საკითხები* (თბილისი, 1990).
- ბერძენიშვილი 1964:** ბერძენიშვილი მ., „საქართველო XVI

- საუკუნის პირველ ნახევარში“, *საქართველოს სსრ ატლასი* (თბილისი-მოსკოვი, 1964), 253-254.
- ბერძნიშვილი 1966:** ბერძნიშვილი მ., „საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს“, *საქართველო რუსთაველის ხანაში* (თბილისი, 1966), 52-65.
- ბოშიშვილი 2015:** ბოშიშვილი ალ., *ქართლის სამეფოს სამხრეთის საზღვარი და სამხრეთის პროვინციები (XV-XVIII სს.)* (თბილისი, 2015).
- ბოჭორიძე 1995:** ბოჭორიძე გ., *იმერეთის ისტორიული ძეგლები* (თბილისი, 1995).
- გაბაშვილი 1976:** გაბაშვილი მ., „ვეფხისტყაოსნის ურბანისტიკული ტერმინოლოგიიდან. (ხანაგა)“, *საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები*, I (თბილისი, 1976), 95-105.
- გაგოშიძე, ჩანტლაძე 2009:** გაგოშიძე გ., ჩანტლაძე ნ., *მონოფიტიური ძეგლები საქართველოში* (თბილისი, 2009).
- გაგოშიძე 2013:** გაგოშიძე გ., „თმოგვის ციხის წმ. მარინეს გუმბათიანი ეკლესია“, წიგნში: ვ. ასათიანი რედ., *ახალციხის და ტაო-კლარჯეთის ეპარქია* (თბილისი, 2013), 610-615.
- გაგოშიძე ი., მინდორაშვილი, გაგოშიძე გ. 2014:** გაგოშიძე ი., მინდორაშვილი დ., გაგოშიძე გ., *ლაღია, ქართველთა მონასტერი კვიპროსზე* (თბილისი, 2014).
- გაფრინდაშვილი 1966:** გაფრინდაშვილი გ., „თმოგვი“, *ძმ*, 8 (1966), 41-46.
- გაფრინდაშვილი, ჩუბინაშვილი 1969:** გაფრინდაშვილი გ., ჩუბინაშვილი ნ., „ძლევის წმინდა გიორგის მონასტერი სოფ. ტაბაკინში“, *ძმ*, 18 (1969), 28-33.
- გელენავა, პატაშური, დავითაია 2015:** გელენავა ი., პატაშური გ., დავითაია ქ., *კულტურული მემკვიდრეობა აფხაზეთში* (თბილისი, 2015).
- გენგიური 2005:** გენგიური ნ., *კუპელაშალე* (თბილისი, 2005).
- გვერდწითელი 1947:** გვერდწითელი რ., „ზედა თმოგვის ეკლესიის წარწერები“, *სმმ*, XIV-B (1947), 237-250.
- გვერდწითელი 1979:** გვერდწითელი რ., „ვარნეთი“, *ქსე*, IV (თბილისი, 1979), 305.
- გვრიტიშვილი 2010:** გვრიტიშვილი ლ., „შუა საუკუნეების მოჭიქული ჭურჭლის ერთი განსაკუთრებული სახეობის შესახებ“, *სემმ*, I (46-B) (2010), 221-233.
- გიორგი კედრენე 1963:** გიორგი კედრენე, *გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, ტ. V, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1963), 7-82.
- გივიაშვილი, კობლატაძე 2004:** გივიაშვილი ი., კობლატაძე ი., *ტაო-კლარჯეთი* (თბილისი, 2004).
- გივიაშვილი 2001:** გივიაშვილი ი., „კურდღლის სიმბოლური მნიშვნელობა ზეგანის რელიეფზე“, *ხელოვნებათმცოდნეობა, თსუ ხელოვნების ისტორიის და თეორიის კათედრის სამეცნიერო შრომების კრებული 2* (2001), 37-49.
- გივიაშვილი 2009:** გივიაშვილი ი., „ბარდუსის ხეობის არქიტექტურული მემკვიდრეობის წინასწარი მიმოხილვა“, *სამეცნიერო პარადიგმები, ნათელა ვაჩნაძისადმი მიძღვნილი კრებული* (თბილისი, 2009), 654-674.
- გივიაშვილი 2015ა:** გივიაშვილი ი., „ანისის ეპარქიის ქართული სიძველეები“, *საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია, ენციკლოპედია*, I (თბილისი, 2015), 214-216.
- გივიაშვილი 2015ბ:** გივიაშვილი ი., „თბილისელი ოსტატის ნახელავი და ხელოვნების ნიმუშთა მუზეუმი ანკარაში“, *გაზეთი ბათუმელები*, 2015, 14 ოქტომბერი.
- გორდემიანი 1984:** გორდემიანი ლ., „'განგება დარბაზობისა' როგორც საისტორიო წყარო“, *მაცნე, იაქს* 4 (1984), 75-83.
- გორდემიანი 2012:** გორდემიანი ლ., *ძველი ისტორიის ნარკვევები*, მეორე, შევსებული და შესწორებული გამოცემა (თბილისი, 2012).
- დადიანი, კვაჭატაძე, ხუნდაძე 2017:** დადიანი თ., კვაჭატაძე ე., ხუნდაძე თ., *შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება* (თბილისი 2017).
- დავით ბატონიშვილი 1964:** *სამართალი ბატონისშვილის დავითისა*, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო დ. ფურცელაძემ (თბილისი, 1964).
- დავლიანიძე 1966:** დავლიანიძე ლ., „მათე ურჭაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ“, *საქართველო რუსთაველის ხანაში* (თბილისი, 1966), 242-252.
- დავლიანიძე 1987:** დავლიანიძე ლ., „მაქარია ქანაკერცის ზოგიერთი ცნობა საქართველოს შესახებ“, *ქწ*, VII (თბილისი, 1987), 104-111.
- დარჩიაშვილი 2010:** დარჩიაშვილი შ., *ძიებანი ქართულ-სომხური ურთიერთობების ისტორიიდან* (თბილისი, 2010).
- დვალი, ლალიაშვილი, რჩეულიშვილი 2013:** დვალი თ., ლალიაშვილი გ., რჩეულიშვილი გ., „ვანანაძისანი, ამიდასტურის წმ. გიორგის ეკლესიის კომპლექსი“, *სიკვა*, 1-I (თბილისი 2013), 91-94.

დოლაბერიძე 1973: დოლაბერიძე რ., *არქეოლოგიური მასალა სოფელ შენაქოდან* (თბილისი, 1973).

დოლიძე ვ. 1971: დოლიძე ვ., „სათხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი“, *ქართული ხელოვნება, AG, 7* (1971), 131-159.

დოლიძე ი. 1965: *ქართული სამართლის ძეგლები*, II, საერთო საკანონმდებლო ძეგლები (IX-XIX სს.), 1965, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ (თბილისი, 1965).

დოლიძე ი. 1970: *ქართული სამართლის ძეგლები*, III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), 1970, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ (თბილისი, 1970).

დოლიძე ი. 1981: *ქართული სამართლის ძეგლები*, VII, სასამართლო არზა-ოქმები, ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ (თბილისი, 1981).

დოლიძე ი. 1985: *ქართული სამართლის ძეგლები*, VIII, სასამართლო არზა-ოქმები და კერძო სამართლებრივი აქტები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ (თბილისი, 1985).

დუნდუა 2010: *აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეების, ბატონიშვილების და ხანების მიერ გაცემული სპარსული სიგელები*, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და კომენტარებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. დუნდუამ (თბილისი, 2010).

ევლია ჩელები 1971: *ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“*, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, I (თბილისი, 1971).

ელიზბარაშვილი 1996: ელიზბარაშვილი ი., „წითელი საყდარი ტაბაწყურში“, *საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის სამმართველო, წელიწადური*, 1 (თბილისი, 1996), 30-40.

ელიზბარაშვილი და სხვ. 2012: ელიზბარაშვილი ი., სურამელაშვილი მ., ჩაჩხუნაშვილი ც., ჭურღულია ხ., *არქიტექტურის რესტავრაცია საქართველოში: ისტორიოგრაფია, ტრადიცია, გამოცდილების ანალოზი* (თბილისი, 2012).

ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი 1984: *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, I, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, I (თბილისი, 1984).

ენუქიძე, თარხნიშვილი, ლომინაძე 2013: *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, II, შეადგინეს და

გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ნ. თარხნიშვილმა, ბ. ლომინაძემ (თბილისი, 2013).

ეპისტოლეთა წიგნი 1968: *ეპისტოლეთა წიგნი*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევიტა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ (თბილისი, 1968).

ვარდანი 2002: ვარდანი, *მსოფლიო ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ე. კვაჭანტირაძემ (თბილისი, 2002).

ვაჩიეშვილი 1997: ვაჩიეშვილი ნ., „დარბაზულ ეკლესიათა შიდა სივრცის გადაწყვეტის რამდენიმე თავისებურება“, *ძმ*, 1 (1997), 14-24.

ვაჩიეშვილი 2002: ვაჩიეშვილი ნ., „ერთი უცნობი მოვლენის შესახებ ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში“, *სს*, 1 (2002), 24-33.

ვაჩიეშვილი 2004: ვაჩიეშვილი ნ., „უცნობი სიძველეები ისტორიული თრიალეთიდან, ზურტაკეტიდან და არგვეთიდან“, *ქსნ*, III (თბილისი, 2004), 18-19.

ვახუშტი ბაგრატიონი 1885: ვახუშტი ბაგრატიონი, *საქართველოს ისტორია*, ნაწ. I (თბილისი, 1885).

ვახუშტი ბაგრატიონი 1941: ვახუშტი ბაგრატიონი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით (თბილისი, 1941).

ვახუშტი ბაგრატიონი 1973: ვახუშტი ბაგრატიონი, 1973, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, *ქართლის ცხოვრება*, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1973).

ვახუშტი ბაგრატიონი 1997: ვახუშტი ბაგრატიონი, *საქართველოს ატლასი* (თბილისი, 1997).

ვირსალაძე 2007: ვირსალაძე თ., *ქართული მხატვრობის ისტორიიდან* (თბილისი, 2007).

ვოლკოვი, შენგელია 1989: *ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII სს.)*, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ფაქსიმილეებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადეს ა. ვოლკოვმა და ნ. შენგელიამ, ტ. II (თბილისი, 1989).

ზაქარაია 1990: ზაქარაია პ., *ქართული ხუროთმოძღვრება XI-XVIII სს.* (თბილისი, 1990).

თამარაშვილი 1995: თამარაშვილი მ., *ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე* (თბილისი, 1995).

თამარაშვილი 2011: თამარაშვილი მ., *ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის* (თბილისი, 2011).

თაყაიშვილი 1910: *საქართველოს სიძველენი*, ე. თაყა-

- იშვილის რედაქტორობით, III (ტფილისი, 1970).
- თაყაიშვილი 1913:** თაყაიშვილი ე., „მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან და შენიშვნები ამ ცნობების შესახებ“, *ძველი საქართველო*, II (1913), 54-66.
- თაყაიშვილი 1938:** თაყაიშვილი ე., *არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს* (პარიზი, 1938).
- თაყაიშვილი 2016:** თაყაიშვილი ე., *არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, თხზულებანი*, 1 (თბილისი, 2016), 27-132.
- თაყაიშვილი 2017:** თაყაიშვილი ე., *არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგნი პირველი, თხზულებანი*, 2 (თბილისი, 2017), 155-388.
- თბილისის ვილაიეთის დავთარი 2009:** *1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი*, I, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს ს. ჯიქიამ და ნ. შენგელიამ (თბილისი, 2009).
- თოვმა მეწოფეცი 1987:** თოვმა მეწოფეცი, *ისტორია თემურ-ლენგისა და მისი შთამომავლებისა*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო კ. კუცია (თბილისი, 1987).
- თომა მეწოფელი 1937:** *თომა მეწოფელი*, თარგმანი, შესავალი წერილი და კომენტარები პროფ. მელიქსეთ-ბეგისა (თბილისი, 1937).
- თოფურია 1985:** თოფურია პ., *ამიერკავკასიის ქალაქები* (თბილისი, 1985).
- თუმანიშვილი 1982:** თუმანიშვილი დ., „გუმბათიანი საყდარი“ სოფ. მატანის მიდამოებში“, *ძმ*, 60 (1982), 28-34.
- იბრაჰიმ ფეჩევი 1964:** *იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიამ (თბილისი, 1964).
- იესე ბარათაშვილი 1950:** *იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი*, ტექსტი გამოსცა შესავალით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ა. იოსელიანმა, *მსკი*, 28 (თბილისი, 1950).
- იოანე ბაგრატიონი 1986:** იოანე ბაგრატიონი 1986, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედლოშვილმა (თბილისი, 1986).
- იოანე დრასხანაკერტელი 1965:** იოანე დრასხანაკერტელი, *სომხეთის ისტორია*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1965).
- ისტორიანი და ამმანი 1959:** ისტორიანი და ამმანი შარავანდედთანი, *ქართლის ცხოვრება*, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1959), 1-114.
- ისქანდერ მუნში 1969:** *ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ*, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ (თბილისი, 1969).
- კაკაბაძე 1925:** კაკაბაძე ს., „საფასის ისტორიისთვის საქართველოში“, *სმ*, I (1925), 1-35.
- კალანდია, ასათიანი 2011:** კალანდია გ., ასათიანი ქ., „ანისის ნაქალაქარის ქართული წარწერები (I და II სამეცნიერო ექსპედიციის ანგარიშები)“, კრებულში: *ვალერი სილოგავა – მოგონებები, სამეცნიერო სტატიები* (თბილისი, 2011), 85-92.
- კაპანაძე 1969:** კაპანაძე დ., *ქართული ნუმისმატიკა* (თბილისი, 1969).
- კეკავემნოსი 1963:** კეკავემნოსი, *გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, ტ. V, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1963), 314-315.
- კეკელია 2012:** კეკელია ვ., „ანისის ტიგრან ჰონენცის ეკლესიის კონფესიონალური კუთვნილების საკითხისათვის“, *სიძ*, V (2012), 101-107.
- კეკელია 2018:** კეკელია ვ., „შანშე ათაბაგ-ამირსპასალარის 1251 წლის წარწერა ანისში“, *მაცნე, იაქს* 2 (2018), 149-160.
- კეკელია 2019:** კეკელია ვ., „შანშე მანდატურთუხუცესის ლაპიდარული წარწერა ართიკში“, *საერთაშორისო კონფერენცია არქივთმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა – ტენდენციები და გამოწვევები*, 25-27 ოქტომბერი, 2018 წელი (თბილისი, 2019), 35-40.
- კეკელია, ჭეიშვილი 2018:** კეკელია ვ., ჭეიშვილი გ., „მარმაშენის წარწერები და ანისის პოლიტიკური გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი“, *ანალები*, 14 (2018), 78-100
- კეკელიძე 1956:** კეკელიძე კ., „ახალი ლიტერატურული წყაროები ლაშა გიორგის ისტორიისათვის“, წიგნში: კ. კეკელიძე, *ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, I (თბილისი, 1956), 283-299.
- კეკელიძე 1957:** კეკელიძე კ., „ორი ექვთიმე ძველ ქართულ მწერლობაში“, წიგნში: კ. კეკელიძე, *ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, IV (თბილისი, 1957), 90-104.

კერესელიძე 1978: კერესელიძე თ., *ძვლის ნივთების კატალოგი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიური განყოფილების ფონდების მიხედვით* (თბილისი, 1978).

კლავდიოს პტოლემეოსი 1955: ლომოური ნ., „კლავდიოს პტოლემეოსი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ“, *მსკი*, 32 (1955), 39-65.

კლდიაშვილი 2017: კლდიაშვილი დ., „ამირეჯიბი“, *ენციკლოპედიური ლექსიკონი: ცენტრალური და ადგილობრივი სამოხელეო წყობა შუა საუკუნეების საქართველოში* (თბილისი, 2017), 108-111.

კლდიაშვილი და სხვ. 1991: პირთა ანოტირებული ლექსიკონი: XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა (თბილისი, 1991).

კლდიაშვილი 1998: კლდიაშვილი დ., „კლარჯეთის სამონასტრო მშენებლობის სათავეებთან. გუნათლეს ვანი“, *ლბ*, 4 (1998), 162-180.

კლდიაშვილი, სხირტლაძე 1999: გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, I, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა და მ. სხირტლაძემ [გარეჯის საგანძური: II] (თბილისი, 1999).

კობალიანი 1969: კობალიანი ვ., *საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში* (თბილისი, 1969).

კუპრეიშვილი, მარკოზაშვილი 2013: კუპრეიშვილი ბ. მარკოზაშვილი თ., „ვანაძიანი“, *სიკძა*, I (თბილისი, 2013), 90-94. სვეტიცხოვლის ეკლესიაზეა გვ. 92-94.

კუდავა 2016: კუდავა ბ., „ტიგრან ჰონენცის ქართული წარწერა ანისში“, *ძბდ*, 7 (2016), 118-131.

ლეონტი მროველი 1955: ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 3-138.

ლოლაშვილი 1983: *ძველი ქართული პოლემიკური ლიტერატურის ორი ძეგლი*, ძველქართული ხელნაწერების მიხედვით დასაბეჭდად მოამზადა ივ. ლოლაშვილმა, *ლძ* (თბილისი, 1983), 262-287.

ლომთათიძე 1982: ლომთათიძე გ., „არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1949 წლის გაზაფხულზე“, *კრებული*: *ფსაძ*, IV (თბილისი, 1982), 76-122.

ლომოური 1936: ლომოური თ., „თამარის ფულების გან-

ძი“, *ტსუშ*, I (1936), 281-289.

ლომოური 1958: ლომოური ნ., „ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის“, *იიშ*, IV₁ (1958), 99-118.

ლორთქიფანიძე მ. 1979: ლორთქიფანიძე მ., „საქართველო XI ს. ბოლოსა და XII ს. პირველ მეოთხედში. დავით IV აღმაშენებელი“, *სინ*, III (თბილისი, 1979), 210-262.

ლორთქიფანიძე მ. 1979ა: ლორთქიფანიძე მ., „საქართველოს საგარეო და შინაპოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასაწყისამდე“, *სინ*, III (თბილისი, 1979), 263-295.

ლორთქიფანიძე ო. 2002: ლორთქიფანიძე ო., *ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან* (თბილისი, 2002), 9-58.

მათე ურჭაელი 1966: დავლიანიძე ლ., „მათე ურჭაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ“, *საქართველო რუსთაველის ხანაში* (თბილისი, 1966), 242-252.

მაისურაძე 1953: მაისურაძე მ., *ქართული მხატვრული კერამიკა, XI-XIII სს. (დმანისის ანგობიანი კერამიკა)* (თბილისი, 1953).

მაისურაძე 1982: მაისურაძე გ., *ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში* (თბილისი, 1982).

მაისურაძე 2002: მაისურაძე გ., *ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში* (თბილისი, 2002).

მამაიაშვილი 2013: მამაიაშვილი ნ., „ჭერემი, წმ. ბარბარეს ეკლესია“, *სიკძა*, I (თბილისი, 2013), 237-241.

მარი 1905: მარი ნ., „ორი სურათი ანისში, წმ. ნინო და თამარ მეფე“, *ცფ*, №2884 (1905), 3-4.

მარსაგიშვილი 1997: მარსაგიშვილი გ., *ურავლის აგარის მონასტრის ხუროთმოძღვრება*, საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი (თბილისი, 1997).

მარსაგიშვილი 1999: მარსაგიშვილი გ., „ოთხთა ეკლესიის ზედა მონასტრის ზედა (არსენისეული) ეკლესია“, *სხსმნ*, V (თბილისი, 1999), 89-95.

მატიანე ქართლისა 1955: მატიანე ქართლისა, *ქართლის ცხოვრება*, I ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 249-317.

მახარაძე და სხვ. 2008: მახარაძე გ., ბერიკაშვილი დ., ლომთაძე გ., ბითაძე ლ., ყვავაძე ე., „სამთავისის ბაზილიკის კრიპტის კომპლექსური კვლევის შედეგები“, *ანალები*, 3 (2008), 436-468.

მელიქსეთ-ბეგი 1940: მელიქსეთ-ბეგი ლ., „გარესჯის 'მრავალმთის' სომხური ემიგრაცია და პოლიგლოტური წარწერა – ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უილურული“, *ენიკის მოამბე*, V-VI (1940), 153-176.

მესხია 1970: მესხია შ., „შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან“, *მნათობი*, 1 (1970), 143-167.

მესხია 1979: მესხია შ., *საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში* (თბილისი, 1979).

მესხია 1982: მესხია შ., *საისტორიო ძიებანი*, I (თბილისი, 1982).

მეტრეველი ელ. 1998: მეტრეველი ელ., *ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი* (თბილისი, 1998).

მეტრეველი რ. 2002: მეტრეველი რ., *დავით აღმაშენებელი, მეფე თამარი* (თბილისი, 2002).

მეფისაშვილი 1991: მეფისაშვილი რ., „უწერის ღვთისმშობლის ეკლესია“, *AG*, 10 (1991), 7-16.

მეჭმედ რაშიდი 1976: მეჭმედ რაშიდის ცნობები საქართველოსა და ზოგიერთი მეზობელი ქვეყნის შესახებ, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა, გამოკვლევა და შენიშვნები დაურთო ვ. ჩოჩიევა (თბილისი, 1976).

მინდორაშვილი 2002: მინდორაშვილი დ. „უფლისციხური დერგები“, *საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ჟურნალი*, 2 (თბილისი, 2002), 162-165.

მიქელ პსელოსი 1966: მიქელ პსელოსი, *გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, ტ. VI, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1966), 1-19.

მიწიშვილი 1969: მიწიშვილი მ., *მოტიქული ტურტელი ძველ საქართველოში, IX-XIII სს.* (თბილისი, 1969).

მიხეილ ატალიატე 1966: მიხეილ ატალიატე, *გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, ტ. VI, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1966), 20-32.

მოვსეს ხორენაცი 1984: მოვსეს ხორენაცი, *სომხეთის ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ (თბილისი, 1984).

მოლოდინი 1970: მოლოდინი ლ., „ზეთსახდელეები ქვემო ქართლში“, *ძმ*, 2 (1970), 22-27.

მოქცევა ქართლისად 1963: მოქცევა ქართლისად, *ძვე-*

ლი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელაშვილმა, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ, ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით (თბილისი, 1963), 81-163.

მუსტაფა ნაიმა 1979: მუსტაფა ნაიმა, *ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევიითა და შენიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ (თბილისი, 1979).

მუსხელიშვილი 1941: მუსხელიშვილი დ., *არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში* (თბილისი, 1941).

მუსხელიშვილი 1967: მუსხელიშვილი დ., „კახეთ-ჭრეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში“, *სიგკ*, III (თბილისი, 1967), 55-130.

მუსხელიშვილი 1980: მუსხელიშვილი დ., *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II (თბილისი, 1980).

მუსხელიშვილი 1993: მუსხელიშვილი დ., „ქართველთა თვისახელწოდების ისტორიისათვის“, *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია* (თბილისი, 1993), 337-377.

მუსხელიშვილი 2006: მუსხელიშვილი დ., „კიდევ ერთხელ თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტის შესახებ“, *შოთა მესხია 90* (თბილისი, 2006), 126-144.

მუსხელიშვილი 2014ა: მუსხელიშვილი დ., „კავკასიური პოლიტიკა შუა საუკუნეების საქართველოში“, წიგნში: დ. მუსხელიშვილი, *სამეცნიერო სტატიები, წერილები და პუბლიცისტიკა* (თბილისი, 2014), 105-114.

მუსხელიშვილი 2014ბ: მუსხელიშვილი დ., „ქართველი ერის ზნეობრივი ორიენტირებისათვის“, წიგნში: დ. მუსხელიშვილი, *სამეცნიერო სტატიები, წერილები და პუბლიცისტიკა* (თბილისი, 2014), 46-49.

მუსხელიშვილი 2014გ: მუსხელიშვილი დ., „ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საგვლე სამუშაოთა (1956-1958 წწ.) შედეგები“, წიგნში: დ. მუსხელიშვილი, *სამეცნიერო სტატიები, წერილები და პუბლიცისტიკა* (თბილისი, 2014), 168-200.

მუსხელიშვილი 2016: *საქართველოს ისტორიის ატლასი*, მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა, მთავარი რედ. დ. მუსხელიშვილი (თბილისი, 2016).

მუსხელიშვილი, ჭეიშვილი, დაუშვილი 2016: მუსხელიშვილი დ., ჭეიშვილი გ., დაუშვილი ა., *ქართველი ერის კონსოლიდაციის ეტაპები და თავისებურებანი უხსოვარი დროიდან დღემდე* (თბილისი, 2016).

მხითარ აირივანეცი 1990: მხითარ აირივანეცი, *ქრონოგრაფიული ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლ. დავლიანიძემ (თბილისი, 1990).

მხითარ გოში 1968: დავლიანიძე ლ., „მხითარ გოშის 'ალბანეთის ქრონიკა“, *ქწ*, II (თბილისი, 1968), 27-49.

მხითარ გოში 2012: მხითარ გოში, *ქართველთათვის*, სომხურიდან თარგმნა და გამოკვლევები დაურთო ნ. ჩანტლაძემ (თბილისი, 2012).

დაკუთი 1964: *დაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*, ნაკვეთი 1, არაბული ტექსტი თარგმნა და შესწავლილი წერილით გამოსცა ე. სიხარულიძემ (თბილისი, 1964).

ნარიმანიშვილი, შანშიაშვილი, კვაჭაძე 2018: ნარიმანიშვილი გ., შანშიაშვილი ნ., კვაჭაძე მ., *თრიალეთი: კულტურულ ისტორიული მემკვიდრეობა, უძველესი წყაროები და კვლევის პერსპექტივები* (თბილისი, 2018).

ნიკოლოზ გულაბერისძე 2007: ნიკოლოზ გულაბერისძე, *თხზულებანი*. გამოსაცემად მოამზადა ნ. სულავამ (თბილისი, 2007).

ნინიძე, სანაძე 1990: ნინიძე დ., სანაძე მ., „ჰოვჰანავანქის მონასტრის ეგვტერის წარწერა და ალასტანელ 'პროვინციის მეფეთა' ისტორიის ზოგიერთი საკითხი“, *მაცნე, იანვ*, 3 (1990), 112-128.

ნუცუბიძე 1990: ნუცუბიძე ა., „ხცისი, ნათლისმცემლის ეკლესია“, *სიკძ*, 5 (თბილისი, 1990), 460-462.

ომან ხერხეულიძე 1989: ომან ხერხეულიძე, *მეფობა ირაკლი მეორისა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლ. მიქიაშვილმა (თბილისი, 1989).

პაპუნა ორბელიანი 1981: პაპუნა ორბელიანი, *ამბავნი ქართლისანი*, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1981).

პატაშური 2009: პატაშური გ., „ზემო სვანეთის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ტიპოლოგია“, *ლეო რჩეულიშვილის 100 წლის იუბილისადმი მიძღვნილი კონფერენციის მასალები* (თბილისი, 2009), 43-55.

ჟამთააღმწერელი 1959: ჟამთააღმწერელი, *ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირი-

თადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1959).

ჟორდანი 1892: *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა*, 1892, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ასხნილი თ. ჟორდანიას მიერ, I (ტფილისი, 1892).

ჟორდანი 1897: *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა*, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ასხნილი თ. ჟორდანიას მიერ, II (ტფილისი, 1897).

რჩეულიშვილი 1963: რჩეულიშვილი ლ., „თრიალეთის საერისთაოს X საუკუნის ერთი ძეგლი“, *AG*, 6 (1963) 167-181.

რუბრუკვისი 1942: გუილიომ რუბრუკვისი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში თარგმანი ფრანგულიდან გ. ქიქიძოსა, *მსკი*, V (1942).

სამუშია 1999: სამუშია ჯ., *ნარკვევები შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან*, წიგნი I (თბილისი, 1999).

სანიკიძე 1972: სანიკიძე თ., „ფექრაშენი (ტაო-კლარჯეთის ერთი უცნობი ძეგლი)“, *ძმ*, 29 (1972), 71-79.

საყვარელიძე 1980: საყვარელიძე თ., ალიბეგაშვილი გ., *ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები* (თბილისი, 1980).

სილაგაძე 2003: სილაგაძე ნ., „ქართული 'საფლავს ზედა' ეკლესიები და მათი პარალელური ახლო აღმოსავლეთში“, *ხელოვნებათმცოდნეობა. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელოვნების ისტორიისა და თეორიის კათედრის სამეცნიერო შრომების კრებული*, 5 (2003), 135-142.

სილაგაძე 2005: სილაგაძე ნ., „მარტირუმებისა და 'საფლავის ზედა' ეკლესიების ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ“, *აღმოსავლეთი და კავკასია*, 3 (2005), 209-219.

სილოგავა 2001: სილოგავა ვ., „ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა“, *ახალციხე-ყარსი* (ახალციხე, 2001), 13-49.

სილოგავა, ახალაძე 2012: სილოგავა ვ., ახალაძე ლ., „ჯავახეთის ქართული ლაპიდარული წარწერები“, *ზ. ალექსიძე რედ., ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი* (თბილისი, 2012), 26-139.

სიმეონ ერევანცი 1997: გიგაური ლ., *საქართველო სიმეონ ერევანცის „მემუარებში“* (თბილისი, 1997).

სტეფანოს ორბელიანი 1978: *სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები*, ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსა-

- ცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1978).
- სტითატი 2013:** ნიკიტა სტითატი, *ანტიმონოფიზიკური სიტყვები*, გამოსაცემად მოამზადა მ. რაფაგამ (თბილისი, 2013).
- სუმბატ დავითის-ძე 1955:** სუმბატ დავითის-ძე, „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთან“, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 372-386.
- სურგულაძე 2013:** სურგულაძე მ., „ქართული საისტორიო ტრადიცია მეექვსე მსოფლიო კრების შესახებ“, *ლოგოსი*, 7 (2013), 190-195.
- სურგულაძე 2015:** სურგულაძე მ., „ოსმალთა პერიოდის მცხეთის ორი დოკუმენტი“, *მრავალთავი*, XXIV (2015), 321-337.
- სურგულაძე 2016:** სურგულაძე მ., „მცხეთის სახლი“ (თბილისი, 2016).
- სურგულაძე, აბაშიძე 2016:** *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, V, ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მ. სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა თ. აბაშიძემ (თბილისი, 2016).
- სხირტლაძე 2009:** სხირტლაძე ზ., *ოთხთა ეკლესიის ფრესკები* (თბილისი, 2009).
- სხირტლაძე 2015:** სხირტლაძე ზ., „წმ. ნინო და ძველი ქართული სახვითი ხელოვნება“, რ. სირაძე რედ., *წმინდა ნინო*, I (თბილისი, 2015), 330-351.
- ტაბალუა 1984:** ტაბალუა ი., *საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში*, I (თბილისი, 1984).
- ტბეთის სულთა მათიანე 1977:** *ტბეთის სულთა მათიანე*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ (თბილისი, 1977).
- ტრაპაიძე, ჯალალანია, სხირტლაძე 2016:** ტრაპაიძე ქ., ჯალალანია თ., სხირტლაძე ზ., „ანისის ქართული სიძველეები დიმიტრი ბაქრაძის საველე დღიურში“, *ჰუმანიტარული კვლევები. წელიწადული*, VII (2016), 323-356.
- უილკინსონი 2002:** უილკინსონი ჯ., „ქრისტეს საფლავი, იერუსალიმი და მცხეთა“, *სს*, 1 (2002), 59-66.
- ფარსადან გორგიჯანიძე 1926:** კაკაბაძე ს., *ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია* (ტფილისი, 1926).
- ფალავა 2015:** ფალავა ი., *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმისმატიკური ევოლუციის ანალიზი (VIII-XIII სს.)*, სადისერტაციო ნაშრომი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი (თბილისი, 2015).
- ფალავა 2016:** ფალავა ი., „საქართველოს გაერთიანება და ნუმისმატიკური ევოლუციის ვექტორები (X საუკუნის დასასრული – XII საუკუნის დასაწყისი)“, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო IX* (2016), 247-270.
- ფალავა 2019:** ფალავა ი., „სპილენძის მონეტა დავით აღმაშენებლის გამოსახულებით და საქართველოს მეფეთა წოდებულება“, *სკ*, 7 (2019), 227-269.
- ფაცია, ფალავა 2009:** ფაცია დ., ფალავა ი., *ჯალალ აღდინ მანქურნის ქართული მონეტები* (თბილისი, 2009).
- ფუთურიძე 1962:** *სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნსაცავებში*, I, გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ (თბილისი, 1926).
- ქათბი ჩელები 1978:** *ქათბი ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*, თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ (თბილისი, 1978).
- ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი 1953:** *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ (თბილისი, 1953).
- ქარუმიძე 2000:** ქარუმიძე თ., „წუნდის ეკლესია“, *სხსმ*, VII (2000), 165-189.
- ღვაბერიძე 1986:** ღვაბერიძე ც., *საქართველოს ურთიერთობა ილხანთა ირანთან და ჯელაირთა სახელმწიფოსთან (ნუმისმატიკური მასალის მიხედვით)* (თბილისი, 1986).
- ყარაულაშვილი 2012:** ყარაულაშვილი ი., „პირველი ქრისტიანი მეფის იდენტობის მახასიათებლები გვიანანტიკურ და ადრეული შუა საუკუნეების სირიულ, ბერძნულ, ქართულ და სომხურ ნარატივებში“, *ქად*, 5 (2012), 334-399.
- ყიფიანი 2009:** ყიფიანი გ., *ძველი თბილისის მორიასტრული ტაძარი* (თბილისი, 2009).
- შენგელია 1987:** *XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები*, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ, I (თბილისი, 1987).
- შილაკაძე 1955:** შილაკაძე ი., *ძველი სომხური ენის გრამატიკა* (თბილისი, 1955).
- შუბითიძე 2012:** შუბითიძე ვ., *ქართული ციხესიმაგრეები და ეკლესია მონასტრები* (თბილისი, 2012).

- ჩახუნაშვილი 2006:** ჩახუნაშვილი ც., ბოდბის წმ. ნინოს მონასტერი (მთავარი ტაძრის და საეპისკოპოსო სასახლის ხუროთმოძღვრება, ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაცია (თბილისი, 2006).
- ჩიკოიძე 1979:** ჩიკოიძე თ., *ქალაქი თელავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა)* (თბილისი, 1979).
- ჩიტიშვილი 2013:** ჩიტიშვილი ნ., „სვეტიცხოვლის სამეფო საყდარი“, *სს*, 16 (2013), 149-165.
- ჩუბინაშვილი 1936:** ჩუბინაშვილი გ., *ქართული ხელოვნების ისტორია*, I (თბილისი, 1936).
- ჩუბინაშვილი 1940:** ჩუბინაშვილი გ., „ბოლნისების მდებარეობის საკითხისათვის“, *სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე*, ტ. I, №3 (1940), 233-235.
- ჩხატარაიშვილი 1966:** ჩხატარაიშვილი ქ., „უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში“, კრებულში: *საქართველო რუსთაველის ხანაში* (თბილისი, 1966), 161-186.
- ჩხატარაიშვილი 1978:** ჩხატარაიშვილი მ., *მინის ქურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში* (თბილისი, 1978).
- ცაგარეიშვილი 2005:** ცაგარეიშვილი ე., „სტეფანოს ტარონეცის ცნობები საქართველოს შესახებ“, *მრავალთავი*, XXI (2005), 273-285.
- ცაგარეიშვილი 2012:** ცაგარეიშვილი ე., *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში* (თბილისი, 2012).
- ცინცაძე 1963:** ცინცაძე ვ., „გემო კრიხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი“, *AG*, 6 -B (1963), 57-102.
- ციცხვაია 2020:** ციციხვაია ლ., „ესბეკის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი“, *სამეცნიერო პუბლიკაციები ხელოვნებაზე*, 2003: <http://exhib.internet-academy.org.ge/journal/articles/1005.pdf>
- ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი 1992:** *ცხორებად მეფეთ-მეფისა დავითისი*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მ. შანიძემ (თბილისი, 1992).
- წერეთელი, ცინდელიანი, ნუცუბიძე 2010:** წერეთელი კ., ცინდელიანი მ., ნუცუბიძე პ., იყალთოს სამონასტრო კომპლექსის ღვთაების ტაძარში 2009 წელს წარმოებულ მცირემასშტაბური არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში (თბილისი, 2010).
- ჭანიშვილი, ბახტაძე 2010:** ჭანიშვილი გ., ბახტაძე ნ., „ნეკრესის მონასტრის ე.წ. 'საფლავის ზედა ეკლესიის' რეაბილიტაცია“, *ძნდ*, 1 (2010), 31-40.
- ჭეიშვილი ა. 1982:** ჭეიშვილი ა. 1982, *ერევნის ხანების მიერ საქართველოში გამოგზავნილი წერილები (XVIII საუკუნის II ნახევარი)* (თბილისი, 1982).
- ჭეიშვილი გ. 2007:** ჭეიშვილი გ., „ტაოს საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები ადრე შუა საუკუნეებში“, *თამარ გამსახურდია 70* (თბილისი, 2007), 109-116.
- ჭეიშვილი გ. 2012:** ჭეიშვილი გ., „კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები“, *ჰუმანიტარული კვლევები. წელიწდეული*, 3 (2012), 33-53.
- ჭეიშვილი გ. 2013ა:** ჭეიშვილი გ., „ვალაშკერტის საეპისკოპოსო“, *ჰუმანიტარული კვლევები. წელიწდეული*, 4 (2013), 169-198.
- ჭეიშვილი გ. 2013ბ:** ჭეიშვილი გ., „საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ეპარქიები სომხეთში“, *ლოგოსი*, 7 (2013), 246-255.
- ჭეიშვილი გ. 2015:** ჭეიშვილი გ., „ანისის ეპარქია, საზღვრები, ისტორია“, *საქართველოს მართლმადიდებლური ენციკლოპედია*, I (თბილისი, 2015), 208-214.
- ჭეიშვილი გ. 2017:** ჭეიშვილი გ., *ქუეყანა ანისისა. ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი*. (თბილისი, 2017).
- ჭილაშვილი 1970:** ჭილაშვილი ლ., *ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში*, II (თბილისი, 1970).
- ჭილაშვილი 1975:** ჭილაშვილი ლ., *ძველი გავამი, ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა* (თბილისი, 1975).
- ხანთაძე 1955:** ხანთაძე შ., „სახელმწიფო პურის გადასახადი (სურსათი) ქართლ-კახეთში XIX საუკუნის დამდეგს“, *მსკი*, 32 (1955), 153-176.
- ხოშტარია 2009:** ხოშტარია დ., *კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები [სამხრეთ კავკასია და ანატოლია: 3]* (თბილისი, 2009).
- ხუნდაძე 2010:** ხუნდაძე თ., „ბზის წმ გიორგს ეკლესიის რელიეფები“, *სს*, 14 (თბილისი, 2010), 122-132.
- ჯაბუა 2012:** ჯაბუა ნ., *ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში* (თბილისი, 2012).
- ჯავახიშვილი 1925:** ჯავახიშვილი ი., *ისტორიის მიმანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა*, წიგნი III, ნაკვეთი მესამე: ქართული საფას-საზომთმცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია (ტფილისი, 1925).
- ჯავახიშვილი 1949:** ჯავახიშვილი ი., *ქართველი ერის ისტორია*, III (თბილისი, 1949).
- ჯავახიშვილი 1982ა:** ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის

- ისტორია, III, წიგნი: ი. ჯავახიშვილი, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, III (თბილისი, 1982).
- ჯავახიშვილი 1982ბ:** ჯავახიშვილი ი., „სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში“, წიგნი: ი. ჯავახიშვილი, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, VI (თბილისი, 1982).
- ჯავახიშვილი 1983:** ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, II, წიგნი: ი. ჯავახიშვილი, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II (თბილისი, 1983).
- ჯავახიშვილი 1998:** ჯავახიშვილი ი., საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანემედროვე თვალსაზრისით განხილული, წიგნი: ი. ჯავახიშვილი, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, XII (თბილისი, 1998).
- ჯანდიერი 1969:** ჯანდიერი ე., „ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის“, *ფსაძ*, I (თბილისი, 1969), 46-73.
- ჯანდიერი 2010:** ჯანდიერი ე., „ჯავახეთის ახალქალაქის ძველი ნამოსახლარები“, *სემ*, I (46-B) (2010), 177-210.
- ჯაფარიძე ო. 1955:** ჯაფარიძე ო., „'განჯის კარის' 1948 წლის გათხრის ანგარიში“, *მსკა*, I (თბილისი, 1955), 89-99.
- ჯაფარიძე გ. 1956:** ჯაფარიძე გ., *ქართული კერამიკა XI-XIII სს.* (თბილისი, 1956).
- ჯაფარიძე გ. 1966:** ჯაფარიძე გ., „ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური გათხრა“, *ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XIV სამეცნიერო სესიის თემისები* (თბილისი 1966).
- ჯაფარიძე გ. 1969:** ჯაფარიძე გ., „ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა (წინასწარი შედეგები)“, *სმ*, XXVIII-B (1969), 53-77.
- ჯაფარიძე გ. 1973:** ჯაფარიძე გ., *ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან* (თბილისი, 1973).
- ჯაფარიძე გ. 1995:** ჯაფარიძე გ., *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII საუკუნის პირველ მესამედში* (თბილისი, 1995).
- ჯაფარიძე ა. 2011:** მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, *საეპისკოპოსოები ლაზიკაში* (თბილისი, 2011).
- ჯოჯუა 2016-2017:** ჯოჯუა თ., „ნაქალაქარ ანისის ახლადგამოვლენილი ქართული და ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლები (ლაპიდარული და ნაკაწრი წარწერები)“, *იეშ*, XV (2016-2017), 266-339.
- ჯოჯუა, ბერიძე 2011:** ჯოჯუა თ., ბერიძე ი., „1352 და 1356 წლების ორი კინკლოსური მინაწერი ივანე აბუსერიძის, პატრონი სითიხათუნისა და ამირსპასალარ აღბუღას მოხსენიებით (ტექსტის დადგენა, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი)“, *სკ*, I (2011), 221-282.
- ჯოჯუა, გაგოშიძე 2012-2013:** ჯოჯუა თ., გაგოშიძე გ., „ქობაირის, ჰნევეანქისა და ახტალის მონასტრების ქართული ლაპიდარული წარწერები“, *იეშ*, XII-XIII (2012-2013), 258-331.
- ჯუვეინი 1974:** *ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ*, სპარსულ ტექსტს შესავალი წაუმძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ (თბილისი, 1974).
- ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937:** ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალლაჰ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლით ვ. ფუთურიძისა (თბილისი, 1937).
- ჰასან რუმლუ 1966:** *ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ*, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ (თბილისი, 1966).
- Abich 1896:** Abich H., *Aus Kaukasischen Landern*, I. Bd., Briefe aus der Jahren 1842-1853 (Wien, 1896).
- Ibn al-Athīr 2002:** The Annals of the Saljuq Turks, *Selection from al-Kāmil fī'l-Ta'rikh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr*, Translated and Annotated by D. S. Richards (London-New York, 2002).
- Abraham de Crète 1876:** Abraham de Crète, „Mon histoire et celle de Nadir, Chah de Perse“, *Collection d'historiens arméniens*. Traduit par M. Brosset, II (S.-Petersbourg, 1876), 257-338.
- Akçayöz 2016:** Akçayöz V., *Ani'nin Gizemli Yüzü* (İstanbul, 2016).
- Akçayöz 2018a:** Akçayöz V., *The Mysterious Face of Ani* (İstanbul, 2018).
- Akçayöz 2018b:** Akçayöz V., *New Discoveries in Ani* (İstanbul, 2018).
- Aktüre, Bayram 2017:** Aktüre Z., Bayram F., „A Century of Archaeological Research and Restorations at Ani: Preserving an Armenian-Orthodox vs. Turkish-Islamic Past“, in J. Rodrigues dos Santos, *Preserving Transcultural Heritage: Your Way or My Way?* (Lisbon, 2017), 831-841.
- Allen 1898:** Allen T. „The Arabesque, the Beveled Style, and the Mariage of an Early Islamic Art“, in F. M. Clover and R. S. Humphreys eds., *Tradition and Innovation in Late Antiquity* (Medison, WI., 1989), 209-244.
- Alpago-Novello, Ieni 1985:** Alpago-Novello A., Ieni G., *Amaghu Noravank [Documents of Armenian Architecture: 14]* (Milan, 1985).
- Ani: The Millennial Capital of Armenia 2015:** *Ani: The*

- Millennial Capital of Armenia* (Yerevan, 2015).
- Ani. World Heritage Nomination 2015:** *Ani Cultural Landscape*. World Heritage Nomination file 2015.
- Armenian Ceramics 2014:** *Armenian Ceramics, 9th-13th cc. Dvin, Ani, History Museum of Armenia* (Yerevan, 2014).
- Avni 2014:** Avni G., *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach* (Oxford, 2014).
- Ašxarhac'oyc' 1992:** *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc')*, The Long and Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary by R. Hewsen (Wiesbaden, 1992).
- Bakhtadze 2014:** Bakhtadze N., „The Results of Archaeological Research of the Rock-Cut Monuments in Kvemo Kartli (Georgia)“, *Swiatowit. Annual of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw*, XI (LII)/2 (2014), 87-106.
- Banduri 1729:** Banduri A., O.S.B., *Imperium orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributae: quae ex variis scriptorum Graecorum operibus & praesertim ineditis adornatae, commentariis, & geographicis, topographicis, aliisque quam plurimis monumentorum ac nomismatum tabellis illustrantur, & ad intelligentiam cum sacrae tum profanae historiae apprimè conducunt, Constantino VII [Corpus Byzantinae Historiae: 22] (Ex Typographia Bartholomaei Javarina, 1729).*
- Bart'ikian 1986:** Bart'ikian H., „The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia during the Tenth and Eleventh Centuries“, *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian* (Lisbon, 1986), 55-62.
- Basmadjian 1904:** Basmadjian K. J., *Souvenir d'Ani* (Paris, 1904).
- Baumgartner 1996:** Baumgartner B., *Studien zur historischen Geographie von Tao-Klarjeti*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie eingereicht an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität (Wien, 1996).
- Bayram 2016:** Bayram F., „Ani Excavations Between 2012-2016 Years“, *The First International Symposium of Ani-Kars* (Istanbul, 2016), 79-90.
- Belli 2016:** Belli O., „The City of Ani – Shepherd's Church Treasure of Gold Jewellery“, *The First International Symposium of Ani-Kars* (Istanbul, 2016), 104-128.
- Bixio et al. 2009:** Bixio R., Caloi V., Castellani V., Tra-
verso M., *Ani 2004 – Surveys on the Underground Settlements [BAR International Series 1944]* (Oxford, 2009).
- Bloom, Blair 2009:** Bloom J. M., Blair S. S. eds., *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture* (Oxford, 2009).
- Breccia Fratadocchi 1997:** Breccia Fratadocchi T., „Notes on Armenian Military Architecture“, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, 1-2 (1997-1999), 66-71.
- Brosset 1849:** Brosset M., *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté 1847-1848*, I (St.-Petersbourg, 1849).
- Brosset 1850:** Brosset M., *Rapports sur un Voyage Archeologique dans la Georgie et dans l'Arménie, exécuté 1847-1848*, II (St.-Petersbourg, 1850).
- Brosset 1851:** Brosset M., *Rapports sur un voyage archéologique dans la Georgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848*, III (St.-Petersbourg, 1851).
- Brosset 1860-1861:** Brosset M., *Les Ruines d'Ani, Capital de l'Arménie. Sous Les Rois Bagratides, aux X-XI s. Histoire et Description* Partie I-II (St.-Petersbourg, 1860-1861).
- Brosset 1861:** Brosset M., *Les Ruines d'Ani, Capital de l'Arménie. Sous Les Rois Bagratides, aux X-XI s. Histoire et Description* (St.-Petersbourg, 1861).
- Brosset 1887:** Brosset M., *Bibliographie analytique des ouvrages de Monsieur Marie-Félicité Brosset: 1824-1879* (St.-Petersbourg, 1887).
- Brown 2015:** Brown P., *The Cult of Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago and London, 2015).
- Butler 1904:** Butler H. C., *Architecture and Other Arts in Northern Central Syria and the Djebel Haurân*, (New York, 1904).
- Buxton 1934:** Buxton D. R., *Russian Mediaeval Architecture: With an Account of the Transcaucasian Styles and Their Influence in the West* (Cambridge, 1934).
- Camps 1992:** Camps G., „Dougga“, *Encyclopédie berbère*, XVI (Aix-en-Provence, 1992), 2522-2527.
- Çelebi 2013:** Çelebi F., *Ani Gurçu Sanati* (Sakaria University, 2013).
- Ching, Jarzombek, Prakash 2010:** Ching F. D. K., Jarzombek M. M., Prakash V., *A Global History of Architecture* (New York, 2010).
- Choisy 1899:** Choisy A., *Histoire de l'architecture* (Paris,

- 1899).
- Claudius Ptolemy 1932:** *The Geography by Claudius Ptolemy, Greek Geographer of the 2nd century A.D.* Translated by E. L. Stevenson (New York, 1932).
- Conybeare 1896:** Conybeare F. C., „On some Armenian Notitiae“, *BZ*, 5 (1896), 118-136.
- Çoruhlu 2016:** Çoruhlu Y., „The Ceramics which are Unearthed from Western Part of the Middle Rampart at Ani Excavations“, *The First International Symposium of Ani-Kars* (Istanbul, 2010), 91-103.
- Coruhlu, Çelebi 2017:** Coruhlu T., Çelebi F., „The Place of the Gospel Scene in the Ani Georgian Church in the context of Anatolia and the Caucasus Relations (10th-13th) centuries“, *XX International Symposium of the Medieval Turkish Period: Excavations, History of Art, Researches* (Sakarya, 2017), 863-873.
- Cuneo 1977:** Cuneo P., *L'architettura della scuola regionale di Ani nell'Armenia Medievale* (Roma 1977).
- Cuneo et al. 1984:** Cuneo P., Zarian A., Uluhogian G., Thierry N., Thierry J.-M., *Ani [Documents of Armenian Architecture: 12]* (Milano, 1984).
- Cuneo 1988:** Cuneo P., *Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo* (Roma, 1988).
- Dangles 2012:** Dangles Ph., „The Northern Wall of Ani. Birth and Evolution of the Capital Fortification“, International Conference „Ani as Political and Civilizational Centre of Medieval Armenia“ (Yerevan, 2012), 189-202.
- Dangles 2015:** Dangles Ph., „Maghasberd Regained“, *ԲՀ*, 1 (2015), 118-141.
- Dangles, Prouteau 2005-2007:** Dangles Ph., Prouteau N., „Observations sur quelques fortresses de la région d'Ani“, *REArm*, 30 (2005-2007), 273-299.
- Darrouzès 1981:** *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Texte critique, introduction et notes par J. Darrouzès (Paris, 1981).
- Dauphin 1987:** Dauphin C., „The Development of the „Inhabited Scroll“ in Architectural Sculpture and Mosaic art from late Imperial Times to the Seventh Century A.D.“, *Levant*, 19 (1987), 183-212.
- Der Nersessian 1945:** Der Nersessian S., *Armenia and the Byzantine Empire: a Brief Study of Armenian Art and Civilization* (Harvard, 1945).
- Der Nersessian 1977:** Der Nersessian S., *L'Art arménien dès origines au XVIIe siècle* (Paris, 1977).
- Der Nersessian 1987:** Der Nersessian S., *Armenian Illuminated Gospel Book* (London, 1987).
- Der Nersessian 1993:** Der Nersessian S., *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century [Dumbarton Oaks Studies: 21]*, vol. 1 and 2 (Washington, DC., 1993).
- Djobadze 1992:** Djobadze W., *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti and Šavšeti* (Stuttgart, 1992).
- Donabedian 2008:** Donabedian P., *L'âge d'or de l'architecture arménienne, VII siècle* (Marseille, 2008).
- Donabédian 2016:** Donabédian P., „Parallélisme, convergences et divergences entre Arménie et Géorgie en architecture et sculpture architecturale, 2, L'ère de la reine Tamar et la période mongole“, in I. Augé, V. Barkhoudaryan, G. Dedeyan, M. Dokhtourichvili, I. Karaulashvili eds., *L'Arménie et la Géorgie en dialogue avec l'Europe, du Moyen Age à nos jours* (Paris, 2016), 19-130.
- Donaldson 1843:** Donaldson T. L., „Ani Church in Armenia, Description of a church at Ani in Armenia, Translated from the Revue Generale del'Architectue, 1842“, *The Civil Engineer and Architect's Journal VI* (1843), 183-185.
- Dostiyev et al. 2013:** Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri, *Arxeoloji qazıntılar və artefaktlar* (Bakı, 2013).
- Drampian 2015:** Drampian I., „Toros Roslin“, *Fundamental Armenology 2* (2015).
- Durnovo 1961:** Durnovo L., *Armenian Manuscripts* (New York, 1961).
- Durukan 2007:** Durukan A., „The Cultural Milieu of the Anatolian Seljuk Period“, *AÇO*, 1 (2007), 157-191.
- Eastmond 1994:** Eastmond A., „Royal renewal in Georgia: the case of Queen Tamar“ in P. Magdalino ed., *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th- 13th Centuries* (Aldershot, 1994), 283-293.
- Eastmond 1998:** Eastmond A., *Royal Imagery in Medieval Georgia* (University Park, PA., 1998).
- Eastmond 1999:** Eastmond A., „Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia“, Trebizond, *DOP*, 53 (1999), 219-236.
- Eastmond 2000:** Eastmond A., „Art and Identity in the Thirteenth-Century Caucasus“, *Art and Identity* (Los Angeles, 2000).
- Eastmond 2004:** Eastmond A., *Art and Identity in the Thir-*

- teenth-century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond* (Birmingham, 2004).
- Eastmond 2014:** Eastmond A., „Inscriptions and authority in Ani“, *Der Doppeladler Byzanz und die Seldschuken in Anatolien vom späten 11. bis zum 13. Jahrhundert* (Mainz, 2014), 71-84.
- Eastmond 2017:** Eastmond A., *Tamta's World: The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia* (Cambridge University Press, 2017).
- Eastmond 2018:** Eastmond A., „Jerusalems in the Caucasus?“, in R. Griffith-Jones, E. Fernie eds., *Tomb and Temple: Re-imagining the Sacred Buildings of Jerusalem* (Woodbridge-Rochester, NY, 2018).
- Edwards 1982:** Edwards R. W., „Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia“, *DOP*, 36 (1982), 155-176.
- Edwards 1987:** Edwards R., *The Fortifications of Armenian Cilicia [Dumbarton Oaks Studies: 23]* (Washington, DC., 1987).
- Eminli, Iskanderov 2014:** Eminli J., Iskanderov E., „Report on the Archaeological investigations on the Selbir site, Gabala in 2012“, *Reports of the Gabala Archaeological Excavation 2011-2012* (Baki, 2014), 221-213.
- Eskander Beg Monshi 1930:** *History of Shah 'Abbas the Great (Tārīḳ-e Ālamārā-ye Abbāsī)* by Eskander Beg Monshi, 2 vols., Translated by R. M. Savory (Colorado, 1930).
- Ettinghausen 1952:** R. Ettinghausen, „The „Beveled Style“ in the Post/Samarra Period“, *Archaeologica orientalia in memoriam Ernst Herzfeld* (New York, 1952), 72-83.
- Fergusson 1855:** Fergusson J., *The Illustrated Handbook of Architecture: Being a Concise and Popular Account of the Different Styles of Architecture Prevailing in All Ages and Countries* (London 1855).
- Foss, Winfield 1986:** Foss C., Winfield D., *Byzantine Fortifications: an Introduction* (Pretoria, 1986).
- Gagoshidze 2014:** Gagoshidze G. 2014, „A Georgian Inscription in Umm Leisun“, in T. MgalobliShvili ed., *Georgians in the Holy Land [Iberica Caucasica: II]* (London, 2014), 123-127.
- Ganjakets'i 1986:** Kirakos Ganjakets'i's, *History of the Armenians*, Translated from Classical Armenian by R. Bedrosian (New York, 1986).
- Gelzer 1892:** Gelzer H., Ungedruckte und wenigbekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ*, 1 (1892), 245-282.
- Géographie 1881:** *Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée*, Texte arménien, traduit en français par le P. Soukry (Venise, 1881).
- Gierlichs 2008:** Gierlichs J., „Neglected Research Topics“, in B. Kellner-Heinkele, J. Gierlichs, B. Heuer eds., *Islamic Art and Architecture in the European Periphery: Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region* (Weisbaden, 2008), 21-34.
- Giviashvili 2019:** Giviashvili i., „Markers of the Sacred City in Ani: Textual and Architectural Evidences“, in Z. Skhirtladze ed., *Ani at the Crossroads*, Proceedings of the International Conference (Tbilisi, 2019), 49-80.
- Grabar 1946:** Grabar A., *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, vol. 2 (Paris, 1046).
- Greenwood 2004:** Greenwood T., A., „Corpus of Early Medieval Armenian Inscriptions“, *DOP*, 58 (2004), 27-91.
- Greenwood 2011:** Greenwood T., „The Emergence of Bagratuni Kingdoms of Kars and Ani“, *Armenian Kars and Ani* (Costa Mess, 2011), 43-64.
- Greenwood 2017:** Greenwood T., *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i: Introduction, Translation, and Commentary* (Oxford, 2017).
- Gregory the Priest 1993:** ob. Matthew of Edessa 1993.
- Grimm 1864:** Grimm, D., *Monuments D'architecture en Géorgie et en Arménie* (St. Petersburg, 1864).
- Gudetti 2017:** Gudetti M., „The 'Islamicness' of Some Decorative Patterns in the Church of Tigran Honents in Ani“, in P. Blessing and R. Goshgarian eds., *Architecture And Landscape in Medieval Anatolia, 1100-1500* (Edinburgh, 2017), 155-181.
- Hachlili 2009:** Hachlili R. ed., *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends* (Leiden, Boston, 2009), 111-148.
- Hamilton 1842:** Hamilton W. H., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia* (London 1842).
- Hamilton 1843:** Hamilton W. H., *Reisen in Kleinasien, Pontus und Armenien: nebst antiquarischen und geologischen Forschungen* (Leipzig, 1843).
- Hasratian 2010:** Hasratian M., *Early Christian Architecture of Armenia* (Москва, 2010).
- Hewsen 2001:** Hewsen R., *Armenia: A Historical Atlas* (Chicago and London, 2001).
- Hewsen 2011:** Hewsen R. „The Historical Geography of

- Ani and Kars“, *Armenian Kars and Ani* (Costa Mess, 2011), 29-42.
- Hollerweger, Palmer, Brock 1999:** Hollerweger H., Palmer A., Brock S., *Living Cultural Heritage* (Turabdin, 1999).
- Holum 1999:** Holum K. G., „Church Architecture, Late Antiquity“, in G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar eds., *A Guide to the Postclassical World* (Harvard, 1999), 375-376.
- Honigmann 1935:** Honigmann E., *Die Ostgrenze Des Byzantinischen Reiches von 363 Bis 1071* (Brussels, 1935).
- Hovannisian 2000:** Hovannisian, R. G., *Armenian Van/Vaspurakan* (Callifornia, 2000).
- Hurewitz 1956:** Hurewitz J., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535-1914*, I (Princeton, NJ., 1956).
- Iamanidze 2010:** Iamanidze N., *Les installations liturgiques sculptées des églises de Géorgie (VI-XIII siècles)* (Paris, 2010).
- Ibn al-Athīr 2002:** The Annals of the Saljuq Turks, *Selection from al-Kāmil fīl-Ta’rīkh of ‘Izz al-Dīn Ibn al-Athīr*, Translated and Annotated by D. S. Richards, (London-New York, 2002).
- Ibn al-Athīr 2008:** The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from *al-Kāmil fīl-ta’rīkh*, Part 3, Translated by D. S. Richards, (Aldershot, 2008).
- Jerkins 1983:** Jerkins M., *Islamic Pottery: A Brief History*, *BMAA*, NS, vol. 40, no. 4 (Spring, 1983), 3-52.
- Jones 2007:** Jones L., *Between Islam and Byzantium* (Адвукырце, 2007).
- Kalantaryan et al. 2009:** Kalantaryan A., Karakhanyan G., Melkonyan H., Petrosyan H., Hakobyan N., Babayan F., Zemkochyan A., Nawashardyan K., Hairapetyan A., *Armenia in the Cultural Context of East and West: Ceramics and Glass, 4th-14th Centuries* (Yerevan, 2009).
- Karapetian 2011:** Karapetian S., *Ani – 1050: Illustrated Album* (Yerevan, 2011).
- Karapetian 2014:** Karapetian S., „The Inscriptions of Bagnayr Monastery“, *Վարդապ*, 9 (2014), 16-41.
- Karapetyan, Mahé 2015:** Karapetyan S., Mahé J-P., „The Horomos Inscriptions“, in E. Vardanyan ed., *Horomos Monastery: Art and History* (Paris, 2015), 361-493.
- Kazaryan 2011:** Kazaryan A., „The Blind Arcade in Medieval Architecture of Armenia and Georgia. Springs of Ideas and Principal Stages of Development“, *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Degisim - Dr. A. Mine Kadiroglu’na Armagan*, ed. Ceren Erel, Bülent Isler, Nilüfer Pekar, Guner Sagir, (Ankara, 2011), 341-374.
- Kazaryan 2015:** Kazaryan A., „The Architecture of Horomos Monastery“, in E. Vardanyan ed., *Horomos Monastery: Art and History* (Paris, 2015), 55-205.
- Kazaryan 2017:** Kazaryan A., „The „Classical“ Trend of the Armenian Architectural School of Ani: The Greco-Roman Model and the Conversion of Medieval Art“, in Z. Martirosova Torlone, D. La Course Munteanu, D. Dutsch Wiley-Blackwell eds., *A Handbook to Classical Reception in Eastern and Central Europe* (2017), 528-540.
- Kazaryan 2018:** Kazaryan A., „On the Character of the Medieval Architecture on the Example the ‘Domed Halls’ of Ani and Vicinity of the 10 th -11 th Centuries“, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research, 2nd International Conference on Art Studies: Science, Experience, Education (ICAS-SEE 2018)*, 362-366.
- Kazaryan, Loshkareva 2019:** Kazaryan A., „Loshkareva Ekaterina, Preliminary Study of the Architecture and the Plastic Arts of the Zak’are Church in the Inner Castle (Aghjkaberd) of Ani“, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research, International Conference on Architecture: Heritage, Traditions and Innovations (AHTI 2019)*, Vol. 324, 111-116.
- Kévorkian 2001:** Kévorkian R., *Ani, capitale de l’Arménie en l’an 1000* (Paris-Musées, 2001).
- Khanikof 1849:** Khanikof N., „Excursion à Ani en 1848“, in Brosset M., *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l’Arménie*, Livr. I, Troisième Rapp. (St.-Petérsbourg, 1849), 121-152; გადაბეჭდილია: Khanikof N., „Voyage à Ani, capital del’Arménie, sous les Bagratides“, *Revue Archéologique*, 15e annee, N2 (1858-59), 401-420.
- Khatchatrian 1971:** Khatchatrian A., *L’Architectue Arménienne du IVe au Vie siècle* (Paris, 1971).
- Khoshtaria, Vacheishvili 2014:** Khoshtaria D., Vacheishvili N., „Building Activities of the Georgians in the Holy Land“, in T. Mgaloblishvili ed., *Georgians in the Holy Land [Iberica-Caucasica: II]* (2014), 21-30.
- Kinross 1954:** Lord Kinross D.B., *Within the Taurus, A Journey in Asiatic Turkey* (London, 1954).
- Krautheimer 1965:** Krautheimer R., *Early Christian and Byzantine Architecture* (London, 1965).
- Kyurkchyan 2017:** Kyurkchyan A., *Armenian Ornamental*

- Art* (Yerevan, 2017).
- Kuban 2007:** Kuban D., *Selçuklu Çağında Anadolu Sanati* (Istanbul, 2008).
- Kutluay, Şahin 2015:** Kutluay S., Şahin S., *Selçuklular, Katalog* (Ankara, 2015).
- Lala Comneno 1996:** Lala Comneno M. A., „Storiografia italiana dell’architettura armena fino agli anni ‘50“, in Boghos Levon Zekiyian, *Ad Limina Italiae* (Padova, 1996), 57-70.
- Lang 1970:** Lang D. M., *Armenia: Cradle of Civilization* (London 1970).
- Lawrence 1978:** Lawrens A. W., *The Castle of Baghras*, in: *The Cilician Kingdom of Armenia* (Edinburg and London, 1978), 34-85.
- Lazarev 1938:** Lazarev V., „Studies in the iconography of the Virgin“, *ArtB*, XX (1938), 26-65.
- Łazar P’arpec’i 1991:** *The History of Łazar P’arpec’i*, Translated by R. W. Thomson (Atlanta, 1991).
- Lerner 2004:** Lerner C., „Christian History of Georgia“, *The Blackwell Dictionary of Eastern Christianity* (Oxford, 2004), 210-214.
- Lockhart 1938:** Lockhart L., *Nadir Shah. A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources* (London, 1938).
- Lübke 1888:** Lübke W., *History of Art* (New York, 1888).
- Lynch 1901:** Lynch H.F.B., *Ani, and The Armenina Kingdom of the Middle Ages, Armenia Travel and Studies*, vol. I (London, 1901).
- Mahé et al. 1999:** Mahé J.-P., Faucherre N., Karamagara-li B., Dangles Ph., „L’engeinte urbaine d’Ani (Turquie orientale): Problèmes chronologiques“, *CRAI*, 143 (1999), 731-756.
- Mahé 2001:** Mahé J.-P., „Le testament de Tigran Honenc’: la fortune d’un marchand arménien d’Ani aux Xlle-Xllle siècles“, *CRAI*, 145 (2001), 1319-1342.
- Mahé 2015:** Mahé J.-P., „Croix et xač’k’ar de Horomos“, in E. Vardanyan ed., *Horomos Monastery: Art and History* (Paris, 2015), 301-324.
- Maranci 2001:** Maranci CH., *Armenian Architecture: Construction of Race and Nation [Hebrew University Armenian Studies: 2]* (Louvain, 2001).
- Maranci 2003:** Maranci C., „The Architect Trdat: Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia“, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 62, No. 3 (2003), 294-305.
- Maranci 2015:** Maranci C., *Vigilant Powers: Three Churches of Early Medieval Armenia* (Turnhout, 2015).
- Mardirossian 2004:** Mardirossian A., *Le Livre des canons arméniens (Kanonagirk’ Hayoc’) de Yovhannēs Aw-jenec’: Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle* (Louvain, 2004).
- Marr 1921:** Marr N., „Ani, La Ville Armenienne en Ruines“, *REArm*, 1/4 (1921), 395-410.
- Matevosyan 2015:** Matevosyan K., History of the Monastery of Horomos, in E. Vardanyan ed., *Horomos Monastery: Art and History* (Paris, 2015), 17-54.
- Matthew of Edessa 1993:** *Armenia and the Crusades: Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*. Translated from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by A. E. Dostourian, Lanham, New York (London, 1993).
- Matthews Urhayetsi 1993:** *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Mathew of Edessa*, Translated and edited by A. Dostourian (Belmont, MA., 1993).
- Matthews 1971:** Mathews Th., *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy* (University Park, PA., 1971).
- Mayer 2006:** Mayer Th., *Sylloge der Münzen des Kaukasus und Osteuropas* (Wiesbaden, 2006).
- Mellink 1967:** Mellink M. J., „Archaeology in Asia Minor“, *AJA*, 71/2 (April, 1967), 155-174.
- Mepisaschwili, Zinzadze 1977:** Mepisaschwili R., Zinzadze W., *Die Kunst des alten Georgien* (Leipzig, 1977).
- Mepisaschwili, Zinzadse 1986:** Mepisaschwili R., Zinzadse W., *Georgien. Wehrbauren und Kirche* (Leipzig, 1987).
- Minorsky 1949:** Minorsky V., „Caucasica in the History of Mayyaifriqin“, *BSOAS*, 13, no. 1 (1949), 27-35.
- Minorsky 1953:** Minorsky V., *Studies in Caucasian History* (Cambridge, 1953).
- Mousheghian et al. 2000:** Mousheghian Kh., Mousheghian A., Bresc C., Depeyrot G., Gurnet F., *History and Coins Finds in Armenia. Coins from Ani, Capital of Armenia (4th c. BC – 19th c. AD)* (Wetteren, 2000).
- Mutafian 2011:** Mutafian C., „Ani after Ani: Eleventh to Seventeenth Century“, *Armenian Kars and Ani* (Costa Mesa, 2011), 155-170.
- Müller-Wiener 1966:** Müller-Wiener W., *Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land, auf Zypern und in der Ägäis* (München, 1966).

- Müller-Wiener 1986:** Müller-Wiener W., „Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Aegaeischen Raum von der Antike zum Mittelalter“, *Gymnasium* 93 (1986), 435-475.
- Naradounghian 1897:** *Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman*, Recueilles et publiés par G. Naradounghian, I (Paris, 1897).
- Nicoll 2004:** Nicoll D., *Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192* (Botley, Oxford, 2004).
- Niewöhner 2010:** Niewöhner P., „Byzantinische Stadtmauern in Anatolien, Vom Statussymbol zum Bollwerk gegen die Araber“, in J. Lorentzen, F. Pirson, P. Schneider und U. Wulf-Rheidt, *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik Antiker Stadtbefestigungen*, Byzas 10, Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul (Istanbul, 2010), 239-261.
- Ousterhout 2017:** Ousterhout R., *Visualizing Community: Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia [Dumbarton Oaks Studies: 46]* (Washington, DC., 2017).
- Paghava 2012:** Paghava I., „The First Arabic Coinage of Georgian Monarchs: Rediscovering the Specie of Davit IV the Builder (1089-1125), King of Kings and Sword of Messiah“, B. Callegher and A. D'Ottone eds., *Proceedings of 3rd Assemani Symposium on Islamic Coins* (Trieste, 2012), 220-261.
- Paghava 2013:** Paghava I., Novák V., „Georgian Coins in the Collection of the National Museum-Náprstek Museum in Prague“, *Annals of the Náprstek Museum* 34/2 (2013), 41-82.
- Parthey 1866:** *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum*, Accedunt nili doxapatii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata. Ex recognitione G. Parthey (Berolini, 1866).
- Patricios 2014:** Patricios N., *The Sacred architecture of Byzantium, Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches* (London, 2014).
- PG 140:** 244, 260, 278, 282.
- P'awstos Buzand 1989:** *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwkn)*. Translation and Commentary by N. Garsoian (Cambridge, MA., 1989).
- Pringle 2005:** Pringle D., „The Latin East 1098-1571, Cilian Armenia“, in *The Crusades: A History*, by J. Riley-Smith (London, 2005),
- Procopius 1940:** Procopius, *On Buildings*, vol. 7 (Cambridge, MA., 1940).
- Pseudo-Šapuh 1988-1989:** Robert W., Thomson, „The Anonymous Story-teller (Also Known as 'Pseudo- Šapuh')“, *REArm*, 21 (1988-1989), 171-232.
- Redford 1990:** Redford S., „How Islamic is it? The Innsbruck Plate and its Setting“, *Muqarnas*, VII (1990), 119-135.
- Rhoby 2016:** Rhoby, A., „Tower, established by God, God is Protecting you: Inscriptions on Byzantine Fortifications“, in *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art*, Proceedings of the International Symposium *Inscriptions: Their Contribution to the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art*, ed. by Ch. Stavrakos (Wiesbaden, 2016), 341-371.
- Robinson, Huges 1969:** Robinson F. C. R., Hughes P. C., „Lampron – Castle of Armenian Cilicia“, *AnatSt*, 19 (1969), 183-207.
- Saint-Martin 1819:** *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie... le tout accompagné d'une traduction Française et de notes explicatives*, par M. J. Saint-Martin, II (Paris, 1819).
- Schellewald 1984/1985:** Schellewald B., „Zur Typologie, Entwicklung und Funktion von Oberräumen in Syrien, Armenien und Byzanz“, *JbAC*, 27/28 (1984/1985), 171-218
- Sebeos 1999:** *The Armenian History Attributed to Sebeos*, Translation with Notes by R. W. Thomson, Historical Commentary by J. Howard-Johnston, Assistance from T. Greenwood, 2 vols. (Liverpool, 1999).
- Seibt 2009:** Seibt W., *Das Byzantinische militärkommando „Iberia“*, სამეცნიერო პარადიგმა (თბილისი, 2009), 146-157.
- Sěmpad 1869:** „A la chronique du Connétable Sěmpad“, *RHC. Arm.*, 1 (Paris, 1869), 673-680.
- Schnaase 1844:** Schnaase K., *Geschichte der bildenden Künste* (Düsseldorf, 1844).
- Shahinian 1997-1999:** Shahinian S., „The Tradition of Funerary Architecture in Armenia from the Origins of Christianity to the Late Middle Ages“, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, 1-2 (1997-1999), 72-83.
- Sin. 50:** Le nouveau manuscrit géorgien sinaitique N Sin. 50. Édition en fac-similé. Introduction par Z. Aleksidzé, traduite du géorgien par J.-P. Mahé, *CSCO: 586*,

- Subsidia 108* (Louvain, 2001).
- Sinclair 1987:** Sinclair T. A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, I (London, 1987).
- Sinclair 1989:** Sinclair, Th., *Eastern Turkey: An Architectural & Archeological Survey*, vol. I (London, 1989).
- Sinclair 2011:** Sinclair Th., „Trade, Administration, and Cities on the Plateau of Kars and Ani, Thirteenth to Sixteenth Century“, *Armenian Kars and Ani* (Costya Mesa, 2011), 155-170.
- Soltes 1999:** Soltes O. Z., ed., *National Treasures of Georgia* (London, 1999).
- Step'anos Tarōnec'i 2017:** *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Introduction, Translation and Commentary T. Greenwood (Oxford, 2017).
- Strzygowski 1918:** Strzygowski J., *Die Baukunst Der Armenier Und Europe* (Wien, 1918).
- Strzygowski 1936:** Strzygowski J., *L'Ancien Art Chretien de Syrie* (Paris, 1936).
- Sullivan 2000:** Sullivan D. F., *Siegecraft: Two Tenth-Century Instructional Manuals by „Heron of Byzantium“* [*Dumbarton Oaks Studies: 36*] (Washington, DC., 2000).
- Tchoubinachvili 1958:** Tchoubinachvili G., „Armeni: Centri e Tradizioni“, *Enciclopedia Universale Dell Arte* (Venezia-Roma, 1958), 706-715.
- Teteriatnikov 1984:** Teteriatnikov N., „Burial Places in Cappadocian Churches“, *GOTR*, 2 (1984), 141-157.
- Texier 1842a:** Texier Ch., *Description de l'Armenie, la Perse et la Mesopotamie*, I (Paris, 1842).
- Texier 1842b:** Texier Ch., *La revue generale D'architecture, et des travaux publics* (Paris, 1942), N1, 26-34.
- The Graphic 1885:** *The Graphic*, September 26, London, 1885, 345.
- Thielmann 1875a:** Thielmann M. von, *Streifzuge im Kaukasus, in Persien und in der asiatischen Turkei* (Leipzig, 1875).
- Thielmann 1875b:** Thielmann M. von, *Journay in the Caucasus, Persia, and Turkey in Asia* (London, 1875), 160-171.
- Thierry J.-M. 1977:** Thierry J.-M., „Monastères arméniens du Vaspurakan“, *REArm*, XII (1977), 185-214.
- Thierry J.-M. 1980:** Thierry J.-M., *Le couvent arménien d'Horomos* (Louvain, Paris 1980).
- Thierry J.-M. 1984:** Thierry J. M., The architectural monuments of Ani, in P. Cuneo et al., *Ani [Documents of Armenian Architecture: 12]* (Venezia, 1984), 84-97.
- Thierry J.-M., Donabedian 1987:** Thierry J.-M., Donabedian P., *Les Arts Arméniens* (Paris, 1987).
- Thierry N. 1984:** Thierry N., „The wall painting at Ani“, in P. Cuneo et al., *Ani [Documents of Armenian Architecture: 12]* (Venezia, 1984), 68-71.
- Thierry N. et J.-M. 1965:** Thierry N. et M., „Note sur des monuments arméniens en Turquie“, *REArm*, 2 (1965), 165-184.
- Thomson 1991:** Thomson R. W., *The History of Lazar P'arpec'i* (Atlanta, GA., 1991).
- Thomson 1996:** *Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, Translated with Introduction and Commentary by R. W. Thomson (Oxford, 1996).
- Turnbull 2004:** Turnbull S., *Walls of Constantinople AD 324-1453* (Botley, Oxford, 2004).
- Uluhogian 1984:** Uluhogian G., „The Evidence of Inscriptions“, in P. Cuneo et al., *Ani [Documents of Armenian Architecture: 12]* (Milan, 1984), 72-83.
- Ussher 1865:** Ussher J., *A Journey from London to Persepolis* (London, 1865).
- Vahramian 1984:** Vahramian H., „Brief Chronological History“, in P. Cuneo et al., *Ani [Documents of Armenia Architecture: 12]* (Milan, 1984), 16-21.
- Vardan Arewelc'i 1989:** Robert W., Thomson, „The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i“, *DOP*, 43 (1989), 125-226.
- Vardanyan 2013:** Vardanyan A., „The Evidence of Coins on the History of Ani in the 14th-15th Centuries“, *Āz*, 2-3 (2013), 202-237.
- Vardanyan 2015:** Vardanyan E., ed., *Horomos Monastery, Art and History* (Paris, 2015).
- Vegetius 2011:** Vegetius, *Epitome of Military Science*, Translated with notes and introduction by N.P. Milner [Translated Texts for Historians: 16] (Liverpool, 2011).
- Villari 1906:** Villari L., *Fire and Sword in the Caucasus* (London, 1906).
- Vitruvius 1914:** Vitruvius, *Ten Books on Architecture* (Cambridge, MA., 1914).
- Vryonis 1971:** Vryonis S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, and London, 1971).
- Watenpaugh 2014:** Watenpaugh H., „Preserving the Me-

- dieval City of Ani: Cultural Heritage Between Contest and Reconciliation“, *JSAH*, 73/4 (2014), 528–555.
- Watenpaugh 2015:** Watenpaugh H., „The Cathedral of Ani, Turkey: From Church to Monument“, in M. Gharipour ed., *Sacred Precincts: The Religious Architecture of Non-Muslim Communities across the Islamic World* (Leiden, 2015), 460–473.
- Webber 1938:** Webber, F. R., *Church Symbolism: an explanation of the more important symbols of the Old and New Testament, the Primitive, the Mediaeval and the Modern Church* (Cleveland, OH., 1938).
- Wilbraham 1839:** Wilbraham Captain R., *Travels in the Transcaucasian Provinces of Russia* (London, 1839).
- World Monuments Watch in 1996, 1998, 2000, 2002:** <https://www.wmf.org/project/ani-cathedral>
- Абих 1882:** Абих Г., „Ани“, *Пятый Археологический съезд в Тифлисе*, Протоколы Подготовительного Комитета, Приложение к I вып. IX т. «Древностей» (Москва, 1882), 271–296.
- Августин 2008:** Архимандрит Августин (Никитин), „Армянская Апостольская Церковь“, *ЛЭ*, 3 (2008), 329–355.
- Агаян 1972:** *Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, I (1801–1813)*, Ред. Ц. Агаян (Ереван, 1972).
- Адонц 1971:** Адонц Н., *Армения в эпоху Юстиниана* (Ереван, 1971).
- Акопян Т. 1985:** Акопян Т.Х., *Ани – столица средневековой Армении, история и судьба городища* (Ереван, 1985).
- Акопян и др. 2008:** Акопян Н. Г., Бабаян Ф. С., Жамкочян А. С., Калантарян А. А., Кафадарян К. К., Кочарян Г. Г., *Двин – IV, Город Двин и его раскопки (1981–1985 гг.)* (Ереван, 2008).
- Акопян А. 2015:** Акопян А., „Ильханы и ишханы, монеты армянских княжеств периода заката хулагуидского государства (737–759 гг. х. / 1336–1358 гг.)“, *НЭ*, XIX (2015), 122–160.
- Аладашвили 1977:** Аладашвили Н., *Монументальная скульптура Грузии* (Москва, 1977).
- Алибегашвили 1973:** Алибегашвили Г., *Художественный принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI – начала XIII веков* (Тбилиси, 1973).
- Аракел Даврижеци 1978:** Аракел Даврижеци, *Книга историй*, Перевод с армянского, вступительная статья Л. А. Ханларяна (Москва, 1978).
- Армения 1895:** „Армения [о раскопках и археологических работах 1893 г.]“, *Отчет Археологической Комиссии за 1893г.* (Санкт-Петербург, 1895), 33–36.
- Арутюнова-Фиданян 1979:** Арутюнова-Фиданян В., „Еще раз о феме «Иверия»“, *КВ*, 1 (1979) 36–55.
- Арутюнова-Фиданян 1980:** Арутюнова-Фиданян В., *Армяне-халкидониты на восточных границах византийской империи* (Ереван, 1980).
- Арутюнова-Фиданян 1996:** Арутюнова-Фиданян В., „Православные армяне в контексте борьбы за унию церквей на Христианском Востоке, Традиции и наследие Христианского Востока“. *Материалы международной конференции*, Ответственные редакторы Д. Афиногенов, А. Муравьев (Москва, 1996).
- Арутюнова-Фиданян 2010:** Арутюнова-Фиданян В., „К вопросу о существовании халкидонитской Церкви в Армении“, *Вестник ПСТГУ III: Филология*, Вып. 4 (22) (2010).
- Арутюнян 1964:** Арутюнян В., *Город Ани, Из истории градостроительства средневековой Армении* (Ереван, 1964).
- Арутюнян 2001:** Арутюнян Н., *Корпус урартских клинообразных надписей* (Ереван, 2001).
- Археологические раскопки в Ани 1914:** „Археологические раскопки в Ани“, *Известия КОИРГО*, XII/3 (1914), 309–310.
- Ахмедов 1959:** Ахмедов Г. М. *Неполярная керамика Орен-нага, IX–XIII сс., [МАИ СССР: 67]* (Москва, 1959).
- Бабаян 1969:** Бабаян Л., *Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII–XIV веках* (Москва, 1969).
- Бакалова 2010:** Бакалова Е., *Бачковската костница* (1976).
- Бакрадзе 1875:** Бакрадзе Дм., „Кавказ в Древних Памятниках Христианства“, *ЗОЛКА*, I (Тифлис, 1875), 19–179.
- Бакрадзе 1878:** Бакрадзе Д., *Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре* (Санкт-Петербург, 1878).
- Бакрадзе 1880:** Бакрадзе Д., „Заметка о Батумской Области (Доложено общему собранию Историко-фолологического Отделения Императорской Академии Наук)“, *ЗКОИРГО VI*, №2 (1880), 153–167.
- Бакрадзе 1881:** Бакрадзе Д., „Историко-этнографический очерк Каррской Области“, *Известия ЗКОИРГО VII*, №1 (1881), 192–202.
- Бакрадзе 1882:** Бакрадзе Д., „Об отношениях Армении и Грузии к Византии вообще и в X веке в особенности“, *ИКОИА*, I (1882), 55–90.
- Бакрадзе 1884:** Бакрадзе Д., „О землевладении по туреце-

- იმ законам“, *Юридическое обозрение*, №№153, 156, 157 (1884).
- Бакрадзе 1889:** Бакрадзе Д., „Исторический очерк турецкой системы землевладения“, *Приложение к протоколу Кавказского Юридического общества*, №9 (1889), 1-33.
- Бартольд 1965:** Бартольд В., Ани, *Сочинения*, т. III (Москва, 1965), 327-330.
- Бартольд 1966а:** Бартольд В., „Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче“, в кн.: В. В. Бартольд, *Сочинения*, т. IV (Москва, 1966), 313-338.
- Бартольд 1966б:** Бартольд В. В., „К истории Мерва“, в кн.: В. В. Бартольд, *Сочинения*, т. IV (Москва, 1966), 172-195.
- Башкиров 1931:** А. Башкиров, *Искусство Дагестана* (Москва, 1931).
- Бенешевич 1921:** Бенешевич В., *Три Анийския надписи XI вена из эпохи византийского владычества* (Петербург, 1921).
- Берже 1866:** *Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею*, I, Издан под редакцию Ад. Берже (Тифлис, 1866).
- Берже 1868:** *Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею*, II, Издан под редакцию Ад. Берже (Тифлис, 1868).
- Берже 1873:** *Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею*, V., Издан под редакцию Ад. Берже (Тифлис, 1873).
- Берже 1874:** *Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею*, VI, Издан под редакцию Ад. Берже (Тифлис, 1874).
- Берже 1875:** *Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею*, VI, Издан под редакцию Ад. Берже (Тифлис, 1975).
- Беридзе 1976:** Беридзе В., *Некоторые аспекты грузинской купольной архитектуры со второй половины X в. до конца XIII в.* (Тбилиси, 1976).
- Беридзе 1981:** Беридзе В., *Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры* (Тбилиси, 1981).
- Бобринский 1894:** Бобринский А., „Раскопки в Эриванской губернии“, *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1892 год* (Санкт-Петербург., 1894), 75-86.
- Варданян 2002:** Варданян А., *Денежное обращение Арении в XII-XIII вв.* (Ереван, 2002).
- Виноградов, Белецкий 2015:** Виноградов А., Белецкий Д., *Церковная архитектура Абхазии в эпоху Абхазского царства, Конец VIII- X в.* (Москва, 2015).
- Вирсаладзе 1955:** Т. Вирсаладзе, „Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши“, *AG*, 4 (1955), 169-231.
- Галстян 1962:** *Армянские источники о монголах*, Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна (Москва, 1962).
- Гамрекели 1980:** *Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии. Документы и материалы*, Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, I (Тбилиси, 1980).
- Гамрекели 1991:** *Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии. Документы и материалы*, Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели, II (Тбилиси, 1991).
- Гевонд 1862:** *История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII в.*, Перевод с древнеармянского К. Патканова (Санкт-Петербург, 1862).
- Гордеев 1923:** Гордеев Д., „Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году. Росписи в Чуле, Сапаре и Зарзме“, *Известия КИАИ* (1923), 1-95.
- Гюзальян 1935:** Гюзальян Л., „Персидская надпись Кей-Султана Шеддади в Ани“, *Академику Н. Я. Марру* (Москва-Ленинград, 1935), 629-641.
- Давлианидзе 1959:** Давлианидзе Л., „К изучению цундско-тмогвских хачкаров (крестов-камней)“, *ԵՊԺ*, XX-V (1959), 195-200.
- Джанашиа 2009:** Джанашиа С., „Об одном примере искажения исторической правды (по поводу книги Н. Токарского «Архитектура древней Армении»)“, *Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии* (Тбилиси, 2009), 9-61.
- Джанполадян 1974:** Джанполадян Р.М., *Средневековое стекло Двина IX-XIII вв.*, [АПА, т. 7, *Средневековые Памятники*, вып. II] (Ереван, 1974).
- Джанполадян 1982:** Джанполадян Р.М., *Сфероконические сосуды из Двина и Ани* [АПА, т. 12, *Средневековые Памятники*, вып. IV] (Ереван, 1982).
- Джанполадян, Калантарян 1988:** Джанполадян Р. М., Калантарян А. А., *Торговые связи средневековой Армении в VI-XIII вв. (по данным стеклоделия)* [АПА, т. 14, *Средневековые памятники*, вып. VI] (Ереван, 1988).
- Джапаридзе и др. 1987:** Джапаридзе В. В., Копалиани Д. Д., Мгеладзе Н. Р., Гочишвили М. Ш., Болквадзе Г. С., Бугианишвили Т. В., „Дманисская экспедиция, раскопки в 1984 году“, *Полевые археологические исследования*

- в 1984–1985 гг. (Тбилиси, 1987), 105–119.
- Джафарзаде 1949:** Джафарзаде И. М. *Историко-археологический очерк Старой Гянджи* (Баку, 1949).
- Докладные записки 1981а:** „Докладные записки Н. Марра о раскопках в Ани 1892“, *ԼՀԳ*, 5 (1981), 100–110.
- Докладные записки 1981б:** „Докладные записки Н., Марра о раскопках в Ани 1893“, *ԼՀԳ*, 6 (1981), 98–114.
- Докладные записки 1981в:** „Докладные записки Н. Марра о раскопках в Ани 1904–1907“, *ԼՀԳ*, 10 (1981), 100–114.
- Докладные записки 1982:** „Докладные записки Н. Марра в археологическую комиссию (1909 – 1915 гг.)“, *ԼՀԳ*, (1982), 83–92.
- Дондуа 1935:** Дондуа В., „К быту и социально-экономической жизни средневековой Грузии по анийской надписи (1218) Епифания“, *Академику Н. Я. Марру* (Москва–Ленинград, 1935), 643–670.
- Еремян 1946:** Еремян С. „Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам“, *ԲԵՃ*, XXIII (1946), 389–421.
- Закарий Канакерци 1969:** Закарий Канакерци, *Хроника*, Перевод с армянского, предисловие и комментарий М.О. Дарбинян–Меликян (Москва, 1969).
- Зограбян 2008:** Зограбян А., „Нумизматический материал Двина 1981–1985 гг.“, *Двин IV: Город Двин и его раскопки (1981–1985 гг.)* (Ереван, 2008), 165–181.
- Измайлова 1958:** Измайлова Т., „Декоративное убранство двух анийских памятников начала XIII века“, *ТГЭ*, II (1958), 159–166.
- Какабадзе 1982:** Какабадзе С., *Грузинские документы IX–XV вв. в собрании ленинградского Института Востоковедения АН СССР* (Москва, 1982).
- Каковкин 1987:** Каковкин А., „Страница истории изучения памятников Ани Н. П. Сычевым“, *ԼՀԳ*, 2 (1987), 91–94.
- Калантарян 1974:** Калантарян А. А., „К вопросу о способах изготовления керамики в Средневековой Армении“, *ԳԵՅԻ*, II (თბილისი, 1974), 280–290.
- Капанадзе 1959:** Капанадзе Д., „К локализации монетных дворов и центров монетной чеканки в древней Грузии“, *ԵՃԵԸ*, Գ. XXIII, №4 (1959), 507–512.
- Казарян 2013:** Казарян А., *Церковная архитектура стран Закавказья VII века*, т. IV (Москва, 2013).
- Казарян 2017:** Казарян А., „Столичная Школа Армянской Архитектуры Эпохи Багратидов: Новый Обзор Развития“, *Вопросы Всеобщей Истории Архитектуры*, 8 (Москва, Санкт–Петербург 2017), 87–116.
- Казарян 2018:** Казарян А., „Новые данные о Куполах Храмов Ани, Часть Первая: Кафедральный Собор Зодчего Трдата“, *Вопросы Всеобщей Истории Архитектуры*, 10 (Москва, Санкт–Петербург 2018), 145–169.
- Казарян 2019:** Казарян А., „Новые данные о Куполах Храмов Ани, Часть вторая: Церковь во Внутренней крепости“, *Вопросы Всеобщей Истории Архитектуры*, 13 (Москва, Санкт–Петербург 2019), 127–144.
- Казарян, Лошкарева 2019:** Казарян А., „Лошкарева Екатерина, Памятник Средневекового Армянского Зодчества: Церковь в Нижней Крепости (Ахчкаберд) Ани“, *Вопросы Всеобщей Истории Архитектуры*, 12 (Москва, Санкт–Петербург 2019), 100–123.
- Кверфельдт 1947:** Кверфельдт Э. К., *Керамика Ближнего Востока: Руководство к распознаванию и определению керамических изделий* (Ленинград, 1947).
- Кипшидзе 1972:** Кипшидзе Д., *Пещеры Ани. Материалы XIV Анийской Археологической Компании 1915 г. [Анийские Древности IV]* (Ереван, 1972).
- Киракос Гандзакечи 1976:** Киракос Гандзакечи, *История Армении*, Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян Москва, 1976).
- Комеч 1987:** Комеч А., „Византийская архитектура VI–XII веков“, *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции* (Москва, 1987).
- Константин Порфирогенитус 1991:** Константин Порфирогенитус, *Об управлении империей*, редакторы Г. Литаврин и А. Новосельцев (Москва, 1991).
- Колюбакин 1906:** Колюбакин Б., *Русско–турецкая война 1877–1878 гг. на Кавказе и в Малой Азии* (Санкт–Петербург, 1906).
- Леонтьев 1905:** Леонтьев К., „Развалины города Ани“, *Зодчий*, 33–34 (1905), 361–374.
- Лидов 1990:** Лидов А., „Искусство армян–халкедонитов“, *ՊԲՀ*, 1 (1990), 75–87.
- Манаев 2005:** Манаев А., *Византийское раннесредневековое оборонительное зодчество в Крыму. Проблемы изучения и сохранности* (Київ, 2005).
- Манандян 1943:** Манандян Я., *Краткий обзор истории древней Армении* (Москва–Ленинград, 1943).
- Манандян 1950:** Манандян Я., „Маршруты персидских походов императора Ираклия“, *ВВр*, 3 (1950), 133–153.
- Манандян 1954:** Манандян Я., *О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времён (V в. до н.э. – XV в. н.э.)* (Ереван, 1954).
- Манандян 1985:** Манандян Я., „О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен“,

- Երկեր, 2* (Երևան, 1985).
- Март 1893а:** Март Н. „Новые материалы по армянской эпиграфике“, *ЗВОИРАО*, VIII (1893), 69–103.
- Март 1893б:** Март Н., „Заметка о трех армянских надписях, помещенных в XIII выпуске Сборника“, *СМОМПК*, 17 (1893), 191–197.
- Март 1898:** Март Н., „Ани, столица древней Армении. историко-археологический набросок“, *Братская помощь пострадавшим Армянам* (Москва, 1898), 197–222.
- Март 1905а:** Март Н., „Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия)“, *ЗВОИРАО*, XVI (1905), 63–211.
- Март 1905б:** Март Н., „Доклад об Архитектурном Альбоме Ани, Составляемом г. Тораманяном“, *ИИАН*, V Серия, том XIII (1905), 0VIII–0IX.
- Март 1905в:** Март Н., *Арнауль, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах* (Санкт-Петербург, 1905).
- Март 1906а:** Март Н., „Раскопки в Ани в 1904 г.“, *ИИАН*, вып. 18 (1906), 73–94.
- Март 1906б:** Март Н., *Краткий Каталог Анийского Музея [Анийская Серия: 1]* (Санкт-Петербург, 1906).
- Март 1907а:** Март Н., *О раскопках и работах в Ани летом 1906 года. Предварительный отчет* (Санкт-Петербург, 1907).
- Март 1907б:** Март Н., „История Ани и Раскопки на Месте Городища“, *ЗВОИРАО*, XVII, вып. IV (1907), XXV–XXVIII.
- Март 1907в:** Март Н., *Ереруйкская базилика. Армянский храм V–VI вв. в окрестностях Ани* (Ереван, 1907).
- Март 1908:** Март Н., *Реестр предметов древности (из VI (1907г.) Археологической кампании в Ани) [Анийская Серия: 2]* (Санкт-Петербург, 1908).
- Март 1910а:** Март Н., „Об учреждении Анийского археологического института“, *ИИАН*, XIV (1910), 438–446.
- Март 1910б:** Март Н., „Надпись Епифания, католика Грузии“, *ИИАН*, XIV (1910), 1433–1442
- Март 1910в:** Март Н., „Раскопки в Ани в Последнюю Археологическую Кампанию“, *ЗВОИРАО*, XIX, вып. IV (1910), XXXVI–XXXVIII.
- Март 1910г:** „Камень с Армянскою надписью из Ани в Азиатском Музее“, *ИИАН*, XIV (1910), 1149–1151.
- Март 1913:** Март Н., XI Археологическая кампания, Приложение к труду – *Книжная история Ани и раскопки на месте городища* (Санкт-Петербург, 1913), 1–61.
- Март 1915:** *Ани – Дворцовая Церковь* (Петроград, 1915).
- Март 1916а:** Март Н., *Описание дворцовой церкви в Ани [Анийские Древности: 1]* (Петроград, 1916).
- Март 1916б:** Март Н., „Доклад“, *ИИАН*, VI Серия, т. X, Первая часть (1916), 814, 816.
- Март 1917:** Март Н., *Отчет Анийского Музея Древностей за 1915 год* (Петроград, 1917).
- Март 1934:** Март Н., *Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища* (Ленинград–Москва, 1934). გადაბეჭდილია: Март Н., *Ани* (Ереван, 1939).
- Матевосян 1990:** Матевосян Р., „Политические группировки в Багратидском царстве накануне захвата Ани Византией“, *ԼՀԳ*, 8 (1990), 43–50.
- Меликишвили 1960:** Меликишвили Г., *Урартские клинообразные надписи* (Москва, 1960).
- Меписашвили 1963:** Меписашвили Р., „Полупещерный памятник всел Биети“, *AG*, 6 (1963), 29–55.
- Меписашвили, Цинцадзе 1975:** Меписашвили Р., Цинцадзе В., *Архитектура Нагорной Части – исторической провинции Грузии – Шида-Картли* (Тбилиси, 1975).
- Метревели, Самушия 2015:** Метревели Р., Самушия Дж., *Святой Давид Строитель – объединитель Кавказа* (Тбилиси, 2015).
- Минкевич–Мустафаева 1959:** Минкевич–Мустафаева Н., *Раскопки гончарных печей из городища Орен-Кала [МАИ СССР: 67]* (Москва, 1959).
- Мнацаканян 1976:** Мнацаканян С., „Композиция двухъярусных мартириумов в Армянском Раннесредневековом зодчестве“, *ՊԲՀ*, 4 (1976), 213–230.
- Мнацаканян 1980:** Мнацаканян С., „Проблемы генезиса и типологии мемориальных памятников древней и раннесредневековой Армении“, *ՊԲՀ*, 1 (1980), 84–96.
- Мнацаканян 1985:** Мнацаканян С., „Архитектура Армении в контексте зодчества Переднего Востока (по поводу последних трудов А. Л. Якобсона)“, *ԼՀԳ*, 12 (1985), 66–74.
- Мнацаканян 1987:** Мнацаканян С., „Формирование Анийской Архитектурной школы в XII–XIV веках и проблема 'живописного стиля'“, *ԼՀԳ* 3 (1987): 41–53.
- Муравьев 1848:** Муравьев А., *Грузия и Армения*, 2 (Санкт-Петербург, 1848).
- Мурадалиева 2011:** Мурадалиева Э. *Города Кавказа на великом Шелковом пути* (Баку, 2011).
- Мурадян 1985:** Мурадян П., „Строительство и конфессия церкви Тиграна Оненца по памятникам эпиграфики“, *ՊԲՀ* 4 (1985), 174–189
- Мурадян 1987:** Мурадян П., „Проблема конфессиональной ориентации церкви Оненца“, *KB*, 5 (1987), 36–66.

- ან-Насави 1996:** Шихаб ад-дин ан-Насави, *Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны*, Перевод З. М. Буниятова (Москва, 1996).
- Натроев 1900:** Натроев А., *Мцхет и его собор Свети-Цховели* (Тифлис, 1900).
- Окунев 1912:** Окунев Н., „Город Ани“, *Старые Годы* (Санкт-Петербург, 1912).
- Орбели 1910а:** Орбели И., *Каталог Анийского Музея Древности [Анийская Серия: 3, вып. 1]* (Санкт-Петербург, 1910); გადაბეჭდილია: Орбели И., *Избранные Труды* (Ереван, 1963), 23-97.
- Орбели 1910б:** Орбели И., *Краткий Путеводитель по городу Ани [Анийская Серия: 4]* (Санкт-Петербург, 1910); გადაბეჭდილია: Орбели И., *Избранные Труды* (Ереван, 1963), 103-127.
- Орбели 1911:** Орбели И., *Развалины Ани. История; Современное Состояние; Раскопки* (Санкт-Петербург, 1911); გადაბეჭდილია: Орбели И., *Избранные Труды* (Ереван, 1963), 1-22.
- Орбели 1921:** Орбели И., „О двух терминах в надписях Ани“, *ИРАИМЖ*, т. I (Петербург, 1921).
- Орбели 1934:** Орбели И., „Блестящая страница в истории Археологии“, *Проблемы Истории Докапиталистических Формаций*, 9-10 (1934), 195-197; გადაბეჭდილია: Орбели И., *Избранные Труды* (Ереван, 1963), 298-301.
- Орбели 1963:** Орбели И., *Избранные труды* (Ереван, 1963).
- Орманян 2015:** Архиепископ Магакян Орманян, *Армянская Церковь* (Ереван, 2015).
- Павлинов 1893:** Павлинов А., „Экспедиция на Кавказ 1888 года“, *МАК III* (Москва, 1893), 1-91.
- Пагирев 1913:** Пагирев Д. 1913, „Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, издания Кавказского Военно-Топографического Отдела“, *ЗНОИР-ГО* (1913), 30.
- Пахомов 1926:** Пахомов Е., „Монетные клады Азербайджана и Закавказья“, *Труды Общества обследования и изучения Азербайджана, выпуск 3* (Баку, 1926).
- Пахомов 1957:** Пахомов Е., *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа*, вып. VII (Баку, 1957).
- Пахомов 1970:** Пахомов Е., *Монеты Грузии* (Тбилиси, 1970).
- ПСЗРИ 1830:** *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года*. Том XXXII.1812-1815 (Санкт-Петербург, 1830).
- ПСЗРИ 1850:** *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе*. Том XXIV. Отделение 1. 1849 г. (Санкт-Петербург, 1850).
- Петросян 1996:** Петросян Г., „Закавказские Карасы как общекультурный феномен в различных этнических и религиозных средах Закавказья“, *Научная Мысль Кавказа*, 4 (Ростов-на-Дону, 1996), 63-65.
- Письма Н. Марра 1979:** „Письма Н. Марра об археологических раскопках в Ани (1904-1917 гг.)“, *ЛՀԳ*, 12 (1979), 93-108.
- Раскопки в Эриванской Губернии 1894:** „Раскопки в Эриванской Губернии“, *Отчет Археологической Комиссии за 1892г.* (Санкт-Петербург, 1894), 75-86.
- Рашид ад-Дин 1946:** Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, III, Перевод с персидского А. Арендса, под ред. А. Ромаскевича, Е. Бетельса, А. Якубовского (Москва-Ленинград, 1946).
- Рчеулишвили 1978:** Рчеулишвили Л., „Некоторые аспекты грузинской архитектуры черноморского побережья“, *Средневековое искусство, Русь. Грузия* (Москва, 1978), 21-28.
- Рчеулишвили 1988:** Рчеулишвили Л., *Нупольная архитектура VIII-X веков в Абхазии* (Тбилиси, 1988).
- Силогава 2001:** Силогава В., „Анисская епархия“, *ПЭ*, 2 (2001), 443-444.
- Степанян 1971:** Степанян Н., *Декоративное искусство средневековой Армении* (Ленинград, 1971).
- Сычев 1912:** Сычев Н., „Анийская церковь, раскопанная в 1892 г.“, *ХВ*, 1/2 (1912), 212-219.
- Сычев 1977:** Сычев Н., *Избранные Труды* (Москва, 1977).
- Такайшвили 1909:** Такайшвили Е., „Христианские памятники“, *МАК*, 12 (Москва, 1909).
- Такайшвили 1913:** Такайшвили Е., *Археологическая экскурсия, разыскания и заметки*, IV (Тифлис, 1913).
- Такайшвили 2018:** Такайшвили Е. Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IV, *თბილისი*, 2018), 223-343.
- Такайшвили 1952:** Такайшвили Е., *Археологическая экспедиция 1917 г. в Южные провинции Грузии* (Тбилиси, 1952).
- Токарский 1946:** Токарский Н., *Архитектура древней Армении* (Ереван, 1946).
- Токарский 1973:** Токарский Н., *По страницам Истории Армянской Архитектуры* (Ереван, 1973).
- Томкеев 1901:** Томкеев В., „Карта военных действий в Закавказском крае с 1809 по 1817 год, с границами по Голистанскому договору и Бухарестскому миру“, *Утверждение Русского владычества на Кавказе*, том I,

- Под руководством начальника штаба военного округа генераль-лейтенанта Н. Н. Белявского, составлен в Военно-Историческом Отделе под редакцией генераль-майора Потто (Тифлис, 1901).
- Тораманян 2008:** Тораманян Т., *Кафедральный собор в Ани* (Ереван, 2008).
- Тьерри 1977:** Тьерри Н., *Роспись церкви Св. Григория Тиграна Хоненца в Ани (1215)* (Тбилиси, 1977).
- Халпахчян 1966:** Халпахчян О., „Архитектура Армении“, в кн.: Ю. Яралов ред., *Всеобщая история архитектуры*, т. 3. *Архитектура Восточной Европы. Средние века* (Москва, 1966).
- Хачатрян 1979:** Хачатрян А., „Нижнеталинская арабская надпись 570/1174 года“, *ՊԲՀ*, 4 (1979), 188-198.
- Хачатрян 1987:** Хачатрян А., *Корпус арабских надписей Армении*, I (Ереван, 1987).
- ал-Хусайни 1980:** Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат асселджукийа (Сообщения о сельджукском государстве)*, Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. Буниятова (Москва, 1980).
- Цагарейшвили 2009а:** Цагарейшвили Е., „К вопросу о значении термина «враци азгав» в армянских письменных памятниках“, *Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии* (Тбилиси, 2009), 389-430.
- Цагарейшвили 2009б:** Цагарейшвили Е., „Культурно-конфессиональное значение термина «враци» («грузин») в армянских письменных источниках“, *Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии* (Тбилиси, 2009), 382-388.
- Цагарейшвили 2009в:** Цагарейшвили Е., „Термины обозначающие халкидонитское вероисповедание и халкидонитов в армянских письменных источниках“, *Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии* (Тбилиси, 2009), 367-381.
- Цагарели 1888:** Цагарели А., „Памятники грузинской страны в Святой Земле и на Синае“, *ППС*, 10 (1888).
- Цагарели 1898:** Цагарели А., *Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся до Грузии*, том II, вып. I, Грузинские тексты с 1768 по 1801 года (Санкт-Петербург, 1898).
- Чубинашвили Г. 1940:** *Болнисский Сион* (Тбилиси, 1940).
- Чубинашвили Г. 1956:** Чубинашвили Г., *Архитектура Кахети* (Тбилиси, 1956).
- Чубинашвили Г. 1959:** Чубинашвили Г., *Архитектура Кахети* (Тбилиси, 1959).
- Чубинашвили Г. 1967:** Чубинашвили Г., *Разыскания по армянской архитектуре* (Тбилиси, 1967).
- Чубинашвили Г. 1970:** Чубинашвили Г., *Вопросы истории искусства*, т. I (Тбилиси, 1970).
- Чубинашвили Н. 1971:** Чубинашвили Н., „Зедазени, Кликис Джвари, Гвиара“, *AG*, 7-В (1971), 27-66.
- Чубинашвили Н. 1976:** Чубинашвили Н., *Церовани: Храмы сводчатой архитектуры с конструктивно-декоративными нишами на восточном фасаде* (Тбилиси, 1976).
- Чубинашвили Н. 1988:** Чубинашвили Н., *Шашианис Самеба* (Тбилиси, 1988).
- Чубинов 1916:** Чубинов Г., „Декоративное Убранство Анийских Карасов“, *ХВ*, Т. VI/1 (1916), 22-39.
- Чубинов 1918:** Чубинов Г., *Отчет Анийского музея древностей за 1916 год* (Петроград, 1918).
- Чубинов 1919:** Чубинов Г., „Город Ани“, *Орион*, 3 (1919), 69-81.
- Шараф ад-Дин 2008:** Шараф ад-Дин Али Йазди, *Зафар-наме*, Предисловие, перевод со староузбекского, комментарии, указатели и карта А. Ахмедова (Ташкент, 2008).
- Шелковников 1942:** Шелковников, Б., „Художественная керамическая промышленность средневековой Армении“, *Տեղեկագիր*, 3-4 (1942), 9-36.
- Шелковников 1957:** Шелковников, Б., *Поливная керамика из раскопок города Ани* (Ереван, 1957).
- Шмерлинг 1955:** Шмерлинг Р., „Древний Цвимоетский храм близ сел. Хциси“, *AG*, 4 (1955), 139-168.
- Шмерлинг 1962:** Шмерлинг Р., *Малые формы в архитектуре средневековой Грузии* (Тбилиси, 1962).
- Шмерлинг 1969:** Шмерлинг Р., „Архитектурные памятники древних селений Адзикви и Бза“, *საქართველოს მუზეუმებისა და კვლევის სამსახურის მიერ გამომცემი*, 2 (1969), 105-130.
- Эмин 1881:** Эмин Н., *Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего* (Москва, 1881).
- Юзбашян 1971:** Юзбашян К., „Анийская рукопись 1298 г.“, *ԲԵՀ*, 2 (14) (1971), 77-94.
- Юзбашян 1988:** Юзбашян К., *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.* (Москва, 1988).
- Якобсон 1950:** Якобсон А., *Очерки истории зодчества Армении V-XVII вв.* (Москва-Ленинград, 1950).
- Якобсон 1976:** Якобсон А., „Армения и Сирия, Архитектурные сопоставления“, *ВВр*, 37 (1976), 192-206.
- Якобсон 1983:** Якобсон А., *Закономерности в развитии*

раннесредневековой архитектуры, (Ленинград, 1983).
<http://www.virtualani.org/>

Μπακιρτζής, 2012: Μπακιρτζής Ν. Τα τείχη των Βυζαντινών πόλεων. Αισθητική, ιδεολογία και συμβολισμοί, in *Byzantine Cities (8th-15th centuries): Research Perspectives and Interpretive Approaches* (Rethymnon, 2012), 139-158.

Ալիշան 1881: Ալիշան Ղ., *Շիրակ* (Վենետիկ, 1881).

Աճառյան 1944: Աճառյան շ., *Հայոց անձանդանների բառարան*, II (Երևան, 1944).

Աճառյան 1948: Աճառյան շ., *Հայոց անձանդանների բառարան*, IV (Երևան, 1948).

Արաքելյան 1958: Արաքելյան Բ., *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում*, I (Երևան, 1958).

Արիստակես Լաստիվերոսի 1963: *Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերոսոյ, Աշխատասիրությանը Կ. Յուզբաշյան* (Երևան, 1963).

Բարխուդարյան 1960: *Դիվան հայ վիճագրության*, II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, Կազմեց Ս. Բարխուդարյան (Երևան, 1960).

Բարխուդարյան 2017: *Դիվան հայ վիճագրության*, X, Շիրակի մարզ, Կազմեց Ս. Բարխուդարյան (Երևան, 2017).

Բարխուդարյան, Ղափաղարյան, Սաղումյան 2012: *Դիվան հայ վիճագրության*, IX, Լոռու մարզ. Կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղափաղարյան, Ս. Սաղումյան (Երևան, 2012).

Գիրք Թղթոց 1901: *Գիրք Թղթոց* (Թիփլիս, 1901).

Եղիշե 1989: Եղիշե, Վարդանի եվ Հայոց պատերազմի մասին, Թարգմանությունը եվ ծանոթագրությունները Ե. Տեր-Մինասյանի (Երևան, 1989).

Երեմյան 1963: Երեմյան Ս., *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի* (Երևան, 1963).

Թովմա Արծրունի եւ անանուն 2010: Թովմա Արծրունի եւ անանուն, «Պատմություն տանն Արծրունեաց», *Մատենագիրք Հայոց*, XI, Ժ դար Պատմագրություն (Անթիլիսա-Լիբանան, 2010).

Թորամանյան 1942: Թորամանյան Թ., *Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության*, 1 (Երևան, 1942).

Ժամկոչյան 1981: Ժամկոչյան Ա., *Միջնադարյան Հայաստանի հայսճապակին IX-XIV դդ. [Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները: 10]* (Երևան, 1981), 82-147.

Խաչիկյան 1950: ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կազմեց Լ. Խաչիկյան (Երևան, 1950).

Խաչիկյան 1967: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, III, Կազմեց Լ. Խաչիկյան (Երևան, 1967).

Կիրակոս Գանձակեցի 1961: Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, Աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի (Երևան, 1961).

Կոստանեանց 1913: Կոստանեանց Կ., *Վիմական տարեգիր* (Ս.-Պետերբուրգ, 1913).

Հակոբյան 1951: *Մանր ժամանակագրություններ*, XIII-XVIII դդ., I, Կազմեց Վ. Հակոբյան (Երևան, 1951).

Հակոբյան 1956: *Մանր ժամանակագրություններ*, XIII-XVIII դդ., II, Կազմեց Վ. Հակոբյան (Երևան, 1956).

Հակոբյան 1981: Հակոբյան Ն., *Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX-XIII դդ. [Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները: 10]* (Երևան, 1981), 5-80.

Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974: *Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ)*, I, Կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան (Երևան, 1974).

Հարությունյան 1960: Հարությունյան Վ., *Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները* (Երևան, 1960).

Ղաֆաղարյան 1975: Ղաֆաղարյան Կ., *Երեվան միջնադարյան հուշարձանները եւ վիմական արձանագրությունները* (Երևան, 1975).

Ղուլյան 2005: Ղուլյան Ա., «Անիի Մայր տաճարի հազարամյա խորհուրդը», *Հուշարձան*, 3 (2005), 29-30.

Մաթեվոսյան Ա. 1984: *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Ժգ դար, Կազմեց Ա. Մաթեվոսյան (Երևան, 1984).

Մաթեվոսյան Ա. 1988: *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Ե-ԺԳ դդ., Աշխատասիրությամբ Ա. Մաթեվոսյանի (Երևան, 1988).

Մաթեվոսյան Կ. 1997: Մաթեվոսյան Կ., *Անի, Եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը* (Մայր Աթոռ Սուրբ Եջմիածին, 1997).

Մնացականյան Ս. 1982: Մնացականյան Ս., *Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները* (Երեվան, 1982).

Մնացականյան Ստ. 1960: Մնացականյան Ստ., *Հայկական ճարտարապետության Մյունիքի*

դպրոցը (Երևան, 1960).

Մուշեղյան 1982: Մուշեղյան Ե., *Անի քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված առարկաները, Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների*, II (Երևան, 1982).

Մուրադյան 1977: Մուրադյան Պ., *Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները* (Երևան, 1977).

Պետրոսյան 2012: Պետրոսյան Հ., «Անիի խաչքարային մշակույթը», *Անին միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական և քաղաքակրթական կենտրոն*, Միջագային գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2012), 284-300.

Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014: Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, *Ժամանակագրություն*, Աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի (Երևան, 2014).

Սեբեոս 1851: Պատմութիւն Սեբեոս Եպիսկոպոսի ի Հերակլոս (Կոստանդուպոլիս, 1851).

Ստեփաննոս Օրբելեան 1859: Պատմութիւն նահանգին Միսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արք եպիսկոպոսի Միւնեաց ի գործատան Կ. Վ. Շահնագարեանց, I-II (Փարիզ, 1859).

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 2010: Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Պատմութիւն բանի ի պատմագրական Տառից, *Մատենագիրք Հայոց*, XV, Ժ դար Պատմագրութիւն (Անթիլիսա-Լիբանան, 2010) (Անթիլիսա-Լիբանան, 2010).

Վարդան 1861: Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ պատմու տիեզերական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին (Մոսկվա, 1861).

Վարժապետ 1960: Աշխարացոյց Վարդանայ Վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Հ. Պերպլերենի (Փարիզ, 1960).

Օրբելի 1966: Դիվան հայ վիմագրության, I, Անի քաղաք. Կազմեց Հ. Օրբելի (Երևան, 1966).

პირთა

აარონ, კატეპანი 216
 აბას I ბაგრატიონი, ანის-შირაკის მეფე 378 (შენ. 170)
 აბას-შირვა, ყაჯარი, სპარსეთის შაჰი 64
 აბაში 149 (შენ. 794)
 აბისოლომ, ვარდაპეტი 306
 აბიხი ჰ. 6, 8, 14, 31, 38 (შენ. 16, 39), 39 (შენ. 66), 245, 248, 260
 აბრაამ (ბიბლ.) 305
 აბრაამ კრეტეცი 49, 72
 აბრაამ, სომეხთა კათოლიკოსი 115
 აბრამიშვილი გ. 265
 აბუ-საიდ, ჰულაგუიანი ილხანი 87, 93-95, 188
 აბულეთ, ანისის გამგებელი 79
 აბუსერ, ერისთავი 74
 ადონცი ნ. 16, 61
 ავღუსტოს (ავგუსტუსი), რომის იმპერატორი 134 (შენ. 8)
 აიდემურ ვაჩნაძე, შორაველის მოურავი 103
 აიუბიანები 46
 აკოფიანი ა. 143 (შენ. 485)
 აკჩაიოზი გ. 378 (შენ. 164)
 ალ-ადილ II, ეგვიპტის სულტანი 348
 ალექსანდრე I დიდი, საქართველოს მეფე 99
 ალიშანი ლ. 141 (შენ. 384)
 ალფ-არსლანი, სელჩუკიანთა სულტანი 60, 69, 76, 314
 ალ-ფარიკი 70
 ამბაბას, ეპისკოპოსი 148 (შენ. 755)
 ანანია შირაკაცი/შირაკუნი 49, 53, 57
 ანატოლოს 148
 ანდრიანოვი ალ. 29
 ანუშირვან, ჰულაგუიანი ილხანი 188
 არამ აიტოვლე 127
 არისტაკეს (წმ.) 340
 არისტაკეს ლასტივერტი 50, 74, 86, 144 (შენ. 583), 158, 295
 არსენ საფარელი 107
 არსენ ნინოწმინდელი 266
 არტავაზდ მამიკონიანი 67
 არქანჯელო ლამბერტი 132
 არლუნ, ჰულაგუიანი ყაენი 92, 93

არშაკუნიანები 236 (შენ. 16), 275
 არწრუნი 295
 ასოლიკ იხ. სტეფანოს ტარონაცი
 აღადოვლე 127
 აღბულა ჯაყელი, სამცხის მთავარი 98
 აშერი ჯ. 12
 აშოტ კუხი, ერისთავთ-ერისთავი 290
 აშოტ I, ანის-შირაკის მეფე 135 (შენ. 44)
 აშოტ II ერკათი, ანის-შირაკის მეფე 55
 აშოტ III, ანის-შირაკის მეფე 138 (შენ. 282), 202, 208, 211, 212, 217, 245, 379 (შენ. 218)
 აშოტ IV, ანის-შირაკის მეფე 185
 აჭარიანი ჰ. 127, 149 (შენ. 794)
 ახალციხელები 56
 ახრუჩი 96
 აჰმად, ჰულაგუიანი ყაენი 92, 93
 აჰმედ ბენ-მუჰამედ ელ-ჯაფარი 96
 ბაგრატ III, საქართველოს მეფე 73, 138 (შენ. 261)
 ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 68, 69, 74, 75, 84, 107, 138 (შენ. 267, 279), 172, 295, 296, 379 (შენ. 204)
 ბაგრატ V დიდი, საქართველოს მეფე 98
 ბაგრატიონები 45, 46, 68, 73, 74, 76, 90-93, 97, 104, 109, 132, 134 (შენ. 10), 165, 191, 316, 350, 384 (შენ. 432)
 ბაგრატიონები/ბაგრატიონიანები 15, 22, 49, 55, 58, 59, 69, 73, 74, 76, 81, 84, 85, 98, 106, 107, 115, 138 (შენ. 282), 147 (შენ. 693), 153, 166, 173, 202, 205, 208, 209, 211, 244, 295-298, 308, 313, 316, 378 (შენ. 170)
 ბაგრატ (ბაგრატიონი), ერისთავთ-ერისთავი 290
 ბაირამი ფ. 313
 ბარსელ, მთავარეპისკოპოსი 112
 ბარსელ, ეპისკოპოსი 145 (შენ. 606)
 ბასილი ეზოსმოდგარი 79
 ბასილი II, ბიზანტიის იმპერატორი 50, 56
 ბასმაჯიანი კ. 15
 ბარტოლდი გ. 126
 ბაქარ, ქართლის მეფე 100, 192
 ბაქრაძე დ. 13, 39 (შენ. 51), 118, 136 (შენ. 148), 138 (შენ. 261)
 ბაღდასარ 149 (შენ. 794)

* საძიებლები შეადგინეს ირაკლი თეგელაშვილმა, სალომე მელაძემ, ელისაბედ უგულავამ და გიორგი ჭეიშვილმა.

ბელეცკი დ. 375 (შენ. 38)
 ბერძენიშვილი ნ. 125
 ბერიძე ვ. 264, 342, 375 (შენ. 38)
 ბერიძე ვუკ. 39 (შენ. 67)
 ბექა ჯაყელი, სამცხის მთავარი 56, 96
 ბელიდ 57
 ბროსე მ. 8, 10, 11, 38 (შენ. 16, 36), 248, 260, 261, 298, 303 304, 308
 ბრენია ფრატადოკი ტ. 212, 229, 230
 ბუნიათოვი ნ. 39 (შენ. 67), 380 (შენ. 281)
 ბულა 92

გაბრიელ (წმ.), მთავარანგელოზი 288, 292
 გაგელები 93
 გაგიკ I ბაგრატონი, ანის-შირაკის მეფე 19, 21, 50, 144 (შენ. 583), 245, 295, 320, 378 (შენ. 170)
 გაგიკ არწრუნი, ვასპურაკანის მეფე 372
 გაგოშიძე გ. 376 (შენ. 121)
 გვერდწითელი რ. 267
 გედევანიშვილი ე. 380 (შენ. 258)
 გენგიური ნ. 382 (შენ. 391)
 გერლიში ი. 346
 გერმანოს, რომაგირეოსის კათოლიკოსი 116, 117
 გიორგი (წმ.), მთავარმოწამე 304
 გიორგი, დედოფალ კატრამიდეს მამა 83
 გიორგი I, საქართველოს მეფე 74, 295, 296
 გიორგი II, საქართველოს მეფე 50, 76, 79, 375 (შენ. 38)
 გიორგი III, საქართველოს მეფე 45, 46, 60, 70, 77-81, 84, 107, 130, 139 (შენ. 313, 325), 149 (შენ. 794), 189
 გიორგი IV ლაშა, საქართველოს მეფე 140 (შენ. 371), 193, 194, 283
 გიორგი VI მცირე, საქართველოს მეფე 96
 გიორგი XII, ქართლ-კახეთის მეფე 103, 104
 გიორგი ციციშვილი, მეფე გიორგი XII-ის სიმამრი 104
 გოგია, ნასახნიბაშის ნაიბი 72
 გორდევიც დ. 34, 35
 გრიგოლ (წმ.), სომხეთის განმანათლებელი 5, 21, 274-276, 350, 368
 გრიგოლ VII, სომეხთა კათოლიკოსი 93
 გრიგოლ აკანელი 84
 გრიგოლ აპირატი 52, 78
 გრიგოლ ბაკურიანის ძე 271
 გრიგოლ, ანისის ეპისკოპოსი (სხვადასხვა) 25, 87, 108, 145 (შენ. 606)
 გრიგოლ ჰეტუბი 88, 89, 142
 გრიგორ, ძე ქართველისა 130
 გრიგორისი (გრიგოლ II), სომეხთა კათოლიკოსი 112
 გრიმი დ. 12
 გუარამ გოდერძის ძე, ერისთავი 75
 გუდეტი მ. 347
 გურგენ II, ქართველთა მეფე 290
 გურამავრ 126
 გურანდუხტ, ბაგრატ III-ის დედა 290
 დადიანები 270
 დავით ანელი 108, 140 (შენ. 371), 141, 145 (შენ. 606)
 დავით III, კურაპალატი 68, 73, 290
 დავით IV აღმაშენებელი (წმ.), საქართველოს მეფე 24, 45-47,

69, 77-79, 83, 84, 107, 134 (შენ. 8), 149 (შენ. 794), 166, 172, 189, 196 (შენ. 7), 314, 320
 დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 140 (შენ. 355)
 დავით VI, საქართველოს მეფე 91
 დავით VIII, საქართველოს მეფე 96, 127
 დავით სოსლანი, მეფე, თამარის თანამეცხედრე 189, 190, 194
 დავით ქობარიელი 130
 დავით, პროვინციის მეფე 99, 108
 დავლა/დოლა 127, 148
 დავლაეთი 127
 დავლაძე 127
 დანგლი ფ. 236 (შენ. 29)
 დანჩინი 380 (შენ. 281)
 დარჩიაშვილი შ. 141 (შენ. 384)
 დიოკლეთიანე, რომის იმპერატორი 304
 დემეტრე I, საქართველოს მეფე 46, 60, 70, 77, 84, 107, 193
 დემეტრე II თავდადებული (წმ.), საქართველოს მეფე 92, 93
 დემნა, უფლისწული 78
 დოლიძე ი. 136 (შენ. 148)
 დომენტი IV, კათოლიკოსი 144 (შენ. 581)
 დონაბედიანი პ. 251, 275, 281, 286, 287, 377 (შენ. 149, 158), 378 (შენ. 161)
 დონალდსონი 381 (შენ. 332)
 დონდუა ვ. 193, 194
 დულუსი 127
 ებოტი ქ. 12
 ედვარდსი რ. 231
 ევლია ჩელები 56, 61, 98, 123, 131, 133
 ევსტათე (წმ.), დიდმოწამე 305
 ეზრა, სომეხთა კათოლიკოსი 115, 276
 ელდიგუზ 54, 89
 ელისაბედ (წმ.) 288
 ელიზბარაშვილი ი. 317, 376 (შენ. 116)
 ელენე, დედოფალი, მეფე ბაგრატ IV-ის მეუღლე 296
 ელხუთლუ ჩაგანის ძე 149 (შენ. 794)
 ემინი ნ. 141 (შენ. 384), 148 (შენ. 791)
 ერეკლე II, ქართლ-კახეთის მეფე 72, 101-103, 110
 ერემიანი ს. 149
 ერმოლოვი ალ. 64, 105
 ეტიფანე, კათოლიკოს-პატრიარქი 25, 27, 29, 40 (შენ. 116), 87, 108, 118-120, 148 (შენ. 762), 187, 193, 194, 195, 250, 287, 297
 ელდიგუზ, ადარბადაგანის ათაბაგი 54, 89
 ვარდან 51-55, 57, 84, 86, 113, 127, 130, 134 (შენ. 30), 140 (შენ. 353), 141 (შენ. 391), 148 (შენ. 755), 172, 212
 ვარდან, ეპისკოპოსი 113
 ვარდანიანი ა. 143 (შენ. 485), 188
 ვარდანიანი ე. 279, 378 (შენ. 169)
 ვასაკ სივნიელი 83
 ვასილი იბ. ბასილი II
 ვასილი, შირაკის ეპისკოპოსი 113
 ვაჩაგან, მეფე 276,
 ვახტანგ გორგასალი (წმ.), ქართლის მეფე 267
 ვახტანგ III, საქართველოს მეფე 128 93, 94
 ვახტანგ ხაჩენელი 127
 ვახუშტი ბაგრატიონი 39 (შენ. 51), 62, 71, 99, 110, 133, 135 (შენ. 72), 137 (შენ. 182), 140 (შენ. 355), 143 (შენ. 513, 182 (შენ. 39)

- ვაჰან სიგნიევი, სომეხთა კათოლიკოსი 106
ვაჰრამ, ანისის ამირა 25, 87, 108, 142 (შენ. 417)
ვეგეციუსი 227
ვილარი ლ. 15
ვინოგრადოვი ა. 375 (შენ. 38)
ვიტრუვიუსი 227
ვრიონისი ს. 139 (შენ. 294)
ვრუირი ა. 16
- ზაალ, მელიქი 96
ზავრიევი 39 (შენ. 80)
ზაქარია ბებურიშვილი, შორაგელის მოურავი 103
ზაქარია ქანაქერცი 60, 61, 67, 131, 132, 137 (შენ. 205)
ზაქარია ხაჩენელი 127
- თამარ (წმ.), საქართველოს მეფე 10, 20, 23, 32, 38 (შენ. 36), 60, 77-79, 85, 141 (შენ. 391), 149 (შენ. 794), 187, 189, 190, 193, 194, 203, 297, 320, 350
თაყა, ათაბაგ-ამირსპასალარ შანშეს ამილახორი 13, 141 (შენ. 400)
თაყაიშვილი ექვთიმე (წმ.) 31, 136 (შენ. 148), 267
თეოდორე (წმ.) 304
თეიმურაზ II, ქართლ-კახეთის მეფე 72, 101
თემურ-ლენგი 98, 99, 132
თილმანი ფონ მ. 12
თოვმა მეწოფევი 98, 99, 130
თორამანიანი თ. 15, 16, 23, 212, 215, 311, 321, 368, 369, 374 (შენ. 9), 378 (შენ. 179), 382 (შენ. 342), 384 (შენ. 454), 385 (შენ. 477)
თორელევი 81, 82, 98, 140 (შენ. 345)
თოროს როსლინი, მხატვარი 349, 385 (შენ. 469)
თოროს ტარონაცი, მხატვარი 345
თოფჩიშვილი რ. 376 (შენ. 121)
თრდატ, ხუროთმოძღვარი 313, 314, 317, 320, 382 (შენ. 363)
თრდატ III, სომხეთის მეფე 21, 29, 134 (შენ. 5)
- იაკობსონი ა. 384 (შენ. 419)
იაკუთი 155
იბნ ალ-ასირი 122, 123
იბრაჰიმ ფეჩევი 62, 99
იესო/მაცხოვარი 292, 294, 295
ივანე აბულეთის ძე 79
ივანე დადიანი, ერისთავი 75, 138 (შენ. 273)
ივანე ორბელი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალარი 80, 81
ივანე ხაჩენელი 127
ივანიკ, ამირა 141 (შენ. 412)
იმმაილოვა ტ. 324, 342, 345, 346, 372, 383 (შენ. 418)
ილდეგიზიანები 191
ინგროკვა პ. 376 (შენ. 115)
იოანე ნათლისმცემელი (წმ.) 290, 292, 380 (შენ. 242)
იოანე, აინოსის ეპისკოპოსი 116
იოანე ბაგრატიონი 102, 103, 133
იოანე დრასხანაკერტევი 52, 55, 56, 69
იოანე ოძნევი, სომეხთა კათოლიკოსი 115, 146 (შენ. 669)
იოანე სკილიცე 51
იოვანე, ეპისკოპოსი 93
ისააკ (ბიბლ.) 30
- ისქანდერ მუნში 62
ისტმონდი ე. 252, 348, 349
იუსუფ ოსტიკანი 69, 70
იჩქით გურგენის ძე 266
- კაზარიანი ა. 374 (შენ. 1), 378 (შენ. 168)
კატრამიდე/კატრენიტე/კატრონიტე, დედოფალი 83, 84, 295, 309, 314, 380 (შენ. 266)
კამსარაკანები 48, 49, 53, 112, 115, 153, 155, 202, 204, 205, 208-210, 244, 278, 298, 304, 308
კაპანაძე დ. 187
კესტნერი ი. 10, 11, 39 (შენ. 67), 124, 248, 380 (შენ. 380)
კახა თორელი 122
კეკელია ვ. 338, 383 (შენ. 406)
კეკელიძე კ. 138 (შენ. 279)
კვირიკიანები 58, 68, 80
კიანდაიცი 380 (შენ. 281)
კინროსი, ლორდი 37
კირაკოს განძაკეცი 46, 51, 84, 85, 86, 134 (შენ. 5), 141 (შენ. 391), 172
კნიგანიცკი პ. 39 (შენ. 67)
კლავდიოს პტოლემეოსი 48, 67
კლდიაშვილი დ. 376 (შენ. 115)
კონდაკოვი ნ. 321
კონსტანტი II, ბიზანტიის იმპერატორი 56, 115
კონსტანტინე II, ქართლის მეფე 99
კონსტანტინე დიდი (წმ.), მოციქულთასწორი იმპერატორი 46, 264, 265
კოსტანენცი კ. 138 (შენ. 278), 141 (შენ. 384)
კოპალიანი გ. 138 (შენ. 267)
კუდავა ბ. 338, 383 (შენ. 406)
კუნეო პ. 252
კურკვიანი ო. 381 (შენ. 339)
- ლავანცინი გ. 39 (შენ. 67)
ლაზარევი გ. 380 (შენ. 249)
ლალა კომნენო მ. ა. 346
ლატავრი 126
ლეონ III, აფხაზთა მეფე 290
ლეონ I, კილიკიის სომხური სამეფოს მეფე 230
ლეონტი მროველი, მემბტიანე, რუსის ეპისკოპოსი 47, 57
ლეონტიევი კ. 21, 385 (შენ. 480)
ლიდოვი ა. 338
ლინჩი ზ. 13, 14, 38 (შენ. 16), 249, 311, 326
ლიპარიტ IV ბაღვაში 69
ლიპარიტ 138 (შენ. 261)
ლიპი, ამირა 87
ლორის-ქალანთარი ა. 39 (შენ. 67)
ლორთქიფანიძე მ. 138 (შენ. 267)
ლოურენსი ა. 231
- მაე ჟ.-პ. 126, 217, 236 (შენ. 29)
მავრიკე, ბიზანტიის იმპერატორი 60
მათე, მწიგნობართუხუცესი 11, 141 (შენ. 400), 383 (შენ. 406)
მათეოსიანი ა. 139 (შენ. 334)
მათეოს ურშაევი 46, 51, 83, 314, 380 (შენ. 470)
მაისურაძე გ. 134 (შენ. 16)

მანანდიანი ჰ. 66
მანგუ ყაენი 93
მანკაბერდელები 56, 81, 140
მანუჩი 314
მარანჩი კ. 277
მარდიროსიანი ა. 271, 272
მარი ნ. 16, 18, 20–26, 27, 28, 30, 31, 32, 37, 39, 40 (შენ. 96, 104), 67, 118, 121, 123, 126, 138 (შენ. 264), 141 (შენ. 384), 147 (შენ. 715), 155, 172, 175, 191, 210, 211, 221, 236 (შენ. 18), 249, 250, 298, 303–305, 311, 320, 321, 324, 326, 362, 368, 370, 372, 376 (შენ. 115), 345, 350, 374 (შენ. 13), 381 (შენ. 320, 327), 383 (შენ. 419), 385 (შენ. 477, 480)
მელინგი ა. 248
მეტრეველი კ. 376 (შენ. 116)
მარიამ (წმ.), ღმრთისმშობელი 288, 292, 294
მარიამ (არწრუნი), საქართველოს დედოფალი 74–76, 107, 295–297, 380 (შენ. 274)
მარკოზ (წმ.) 385 (შენ. 469)
მელიქ აშრაფი 97
მელიქ სელიმი 137 (შენ. 192)
მირიან (წმ.), მოციქულთასწორი მეფე 262, 265
მიულერ-ვიენერი ვ. 235
მნაცაკანიანი სტ. 384 (შენ. 419, 432)
მნაცაკანიანი ს. 275, 345, 377 (შენ. 138 157), 338, 378 (შენ. 182)
მოგსეს ხორენაცი 52
მოჰამედ-ხანი 104
ალ-მუკადასი 157
მურადიანი პ. 147 (შენ. 706), 321, 338
მურავიოვი ა. 9, 10, 14
მუტაფიანი გ. 140 (შენ. 336)
მუშელიანი ხ. 191
მუჰამადხანი 188
მხარგრძელები 11, 15, 25, 54, 59, 81, 84–87, 89, 91, 92, 93, 95–97, 108, 123, 131, 140 (შენ. 371), 142 (შენ. 475), 143 (შენ. 499), 203, 217, 219, 220, 244, 252, 287, 297, 298, 308, 308, 314, 321, 323, 339, 350, 358, 361, 365, 373, 384 (შენ. 422)
აგაგ, ათაბაგ-ამირსპასალარი 85, 91, 92, 96
არტაშირ, ივანე II-ის ძე 89
ალბულა, შანშე II-ის ძე 11
ვარამ, ბაქარია I-ის ძე 281
ვარამ, ათაბაგი 97
ბაქარია (II), ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი 11, 23, 38 (შენ. 38), 39 (შენ. 42), 85, 86, 91, 96, 121, 141 (შენ. 391, 399), 142 (შენ. 424), 149 (შენ. 794), 203, 219, 324, 350
ბაქარია (IV), ათაბაგი 39 (შენ. 42), 87, 96, 97, 122
ბაქარია, ხვაშაქის ძე 96
ივანე, მსახურთუხუცესი, ათაბაგი, ამირსპასალარი 10, 58, 85, 86, 109, 122, 140–142 (შენ. 371, 384, 391, 399, 424), 203, 219, 297
სარგის II, ამირა, ამირსპასალარი 80, 81, 87, 281
შანშე/შაჰანშა (I), მანდატურთუხუცესი 10, 11, 85–87, 91, 92, 97, 141 (შენ. 399), 143 (შენ. 499), 219, 383 (შენ. 406)
შანშე/შაჰანშა (II), ამირსპასალარი, ათაბაგი 13, 93, 94, 96, 143 (შენ. 499)
შანშე/შაჰანშა (III), ათაბაგი 97, 143 (შენ. 499)
მხითარ აირივანცი 142 (შენ. 447)
მხითარ გოში 51, 54, 130,

მხითარ, ძე დვალისა 127, 130
ნადირ-შაჰი, ავშარი, სპარსეთის შაჰი 101
ან-ნასავი 122, 123
ნასრადავლა 127
ნატროშვილი ა. 40 (შენ. 100)
ნიგონერი ფ. 218
ნიკიტა სტიტატი 294
ნინო (წმ.), მოციქულთასწორი დედა 20, 21, 262, 265
ნერსე I, სომეხთა კათოლიკოსი 274
ნერსეს II, სომეხთა კათოლიკოსი 271, 377 (შენ. 134)
ნერეს III, სომეხთა კათოლიკოსი 115
ნერსე კამსარაკანი 48, 53
ნერსეშაპუზი, ეპისკოპოსი 271, 377 (შენ. 134)
ნოვაკი ვ. 187

ოგანესიანი კ. 321
ოქაია ი. 382 (შენ. 390)
ოკუნევი ნ. 28, 29, 35, 39 (შენ. 67), 41 (შენ. 136)
ოლჯათუ 188
ოლჯათ, სულტანი 96
ომან ხერხეულიძე 102
ორბელი ი. 16, 24, 25, 28, 37, 41 (შენ. 130), 145 (შენ. 613), 148 (შენ. 784), 155, 182 (შენ. 14), 220, 223, 250, 260, 324, 381 (შენ. 329)
ორბელები 78, 80, 81, 86, 92
ორბელიანი სულხან-საბა 25
ორბელიანები 72
ოშანეს მაგისტროსიანი 88

პანჯაროლლუ ი. 375 (შენ. 53)
პაპუნა ორბელიანი 57, 72, 101
პატარიძე მ. 196 (შენ. 7)
პახომოვი ე. 191
პეტრე, ახტალის მონასტრის წინამძღვარი 148 (შენ. 755)
პეტრე იბერი 183 (შენ. 39)
პეტროსიანი ჰ. 218
პოკრიშკინი პ. 39 (შენ. 67)
პოლტორაკი ს. 21, 28, 39 (შენ. 67)
პორტერი რ. კ. 12
პროკოპი კესარიელი 227

რაშიდ ად-დინი 92
რედფორდი ს. 346, 384 (შენ. 437)
რიფსიმე (წმ.) 309
რომანოზ III არგიროსი, ბიზანტიის იმპერატორი 296
რომანოვი კ. 39 (შენ. 67)
რუბრუკისი 86, 91
რუსუდან, საქართველოს მეფე 24, 91, 108, 140 (შენ. 371), 141, 189–191, 193
რუსუდან, კვირიკიანი 81

სადუნ მანკაბერდელი 81, 87, 93, 96, 140 (შენ. 342)
სალთუკი, ემირი 60, 70, 349
სამადავლა, ერისთავი 127
სამუელ ანცი 51
სამუშია ჯ. 138 (შენ. 267)

- სანასარი 149 (შენ. 794)
 სარგის (წმ.) 304
 სარგის, ეპისკოპოსი 313
 სარგის, ანელი ეპისკოპოსი 145 (შენ. 606)
 სარგის ჯაყელი, სამცხის მთავარი 96
 სარგის ჰაიკაზიანი 50
 სარგის, პარონი 141 (შენ. 412)
 სარგის, ძე ქართველისა 130
 სარგისიანი ნ. 10, 11
 სარკავაგ, ვარდაპეტი 130
 საჯიანები 69
 საშაკ პართევი (წმ.), სომეხთა კათოლიკოსი 272, 275, 377 (შენ. 135), 378 (შენ. 182)
 საჰიბხოჯა 92
 საჰმადინი 92, 297
 სებელსი 58
 სენექერიმ, ვასპურაკანის მეფე 295
 სენ-მარტენი მ. 54
 სილაგაძე ნ. 376 (შენ. 89)
 სილოგავა გ. 194
 სინკლერი თ. 142
 სიმი ს. 252
 სიჩოვი ნ. 17, 28, 29, 35, 39 (შენ. 67) 41 (შენ. 136), 370, 385 (შენ. 480)
 სმბატ I ბაგრატიონი, ანის-შირაკის მეფე 52, 70
 სმბატ II ბაგრატიონი, ანის-შირაკის მეფე 68, 208, 213-215, 225, 226, 245, 296, 313, 314
 სუმბატ, ჰეთუმისიანი 93
 სმირნოვი ი. 16
 სოსთენ 75, 138 (შენ. 278)
 სტეფანოს, ეპისკოპოსი 84
 სტეფანოს ორბელიანი 52, 60, 78, 80, 84, 92, 139 (შენ. 293), 148 (შენ. 755)
 სტეფანოს ტარონატი 48, 51, 135 (შენ. 81), 224, 274
 სტრაუმი ი. 39 (შენ. 67), 183 (შენ. 39)
 სტრუიგოვსკი ი. 35, 36, 37, 311, 321, 324, 362, 374 (შენ. 480)
 სულეიმანხან 188
 სულემა სმბატორენცი 126
 სულთან იბნ მაჰმუდი, შადადიანი ამირა 54
 სულთან-ჰუსეინი, სპარსეთის შაჰი 137 (შენ. 192)
 სულხან ორბელიანი 72
- ალ-ტაბარი 157
 ტარსაიტ ორბელი 60, 127
 ტელმანი ფონ მ. 249, 311
 ტერ-ვართანიანი თ. 39 (შენ. 67)
 ტექსიე შ. 5, 6, 14, 36, 311, 322, 324, 326, 362, 367, 381 (შენ. 332), 385 (შენ. 470)
 ტიგრან 138 (შენ. 261)
 ტიგრან ჰონენცი 15, 17, 18, 22, 25, 27, 31, 34, 126, 148 (შენ. 762), 159, 164, 171, 172, 278, 297, 314, 315, 324, 383 (შენ. 406), 384 (შენ. 432)
 ტიერი ე.-მ. 251, 321, 324, 345
 ტიერი ნ. 324
 ტიხონოვი ნ. 39 (შენ. 67)
 ტოკარსკი ნ. 39 (შენ. 67), 278, 321
 ტურაევი ბ. 39 (შენ. 67)
- უილბრამ რ. 5, 12
- ფადლონ (III), ანელი შადადიანი 51
 ფავსტოს ბუზანდი 48
 ფარსადან გორგიჯანიძე 98, 143 (შენ. 513)
 ფალავა ი. 196 (შენ. 6, 7, 9)
 ფახრადინ ამირას ძე 88
 ფაშლაგუნები 142, 260
 ფილონ ბიზანტიელი 227
 ფლორენსკი ა. 178
 ფსევდო შაპუზ ბაგრატიონი 60
 ფუშე ნ. 236 (შენ. 29)
- ქალანთარი ლ. 39 (შენ. 67)
 ქალანთარიანი ა. 16
 ქარიმადინი 92
 ქეი-სულთანი, შადადიანი ამირა 87
 ქურდი, თბილისი ამირა 140 (შენ. 341)
- ლაზან-მაჰმუდი 188, 191
 ლევონდი 67
- ყაზან-ყენი, ჰულაგუიანი ილხანი 56, 93, 94
 ყარა-იუსუფი 99
 ყარაულაშვილი ი. 377 (შენ. 138)
 ყა(ბ)რამან სულთანი 72, 102, 144 (შენ. 552)
 ყიფშიძე დ. 31, 39 (შენ. 67)
 ყუარყუარე ჯაყელი, სამცხის მთავარი 96
 ყუბასარი 149 (შენ. 794)
- შადადიანები 45, 46, 51, 53, 54, 70, 74, 76, 78, 79, 81, 86, 188, 203, 210, 216
 მანუჩაზრ ბ. შაგური 188
 შაგმეთი 30
 შამს ად-დინ ჯუვეინი იხ. საჰიბხოჯა
 შარა 65
 შარაფ ად-დინი 98
 შარაფშაჰ აპირატის ძე 59
 შაჰინიანი ს. 281, 377 (შენ. 144)
 შელკოვნიკოვი ა. 180
 შელევალი ბ. 281
 შნააზე კ. 36, 311, 381 (შენ. 336)
 შურაგერი 62
- ჩელები ფ. 252, 346
 ჩოფანი 96
 ჩუბინაშვილი გ. 16, 32, 33, 34, 41 (შენ. 165), 267, 291, 376 (შენ. 93)
- ცინცაძე კალისტრატე, კათოლიკოს-პატრიარქი 379 (შენ. 203)
 ცოტნე დადიანი (წმ.), აღმსარებელი 137 (შენ. 222)
- ჭეიშვილი გ. 316
- ხაგრასი 86
 ხანიკოვი ნ. 11, 12, 31

ხანატურ 126
 ხოდლუ 149 (შენ. 794)
 ხორაზ სასანის ძე 91
 ხოსროგ, თრდატ დიდის მამა 134 (შენ. 5)
 ხოშაქ, ავგ მხარგრძელის ასული 92
 ხოშაქ, ივანე მხარგრძელის მეუღლე 58, 123
 ხუანძე, შანშე (II) მხარგრძელის მეუღლე 87
 ხუპასარენცი 149 (შენ. 794)
 ხუტლუბულა 96
 ხუშუშ, დედოფალი 295, 380 (შენ. 285)

ჯავახიშვილი ი. 40 (შენ. 114), 98, 138 (შენ. 267)
 ჯალალ ად-დინ, ხვარაზმშაჰი 47, 157, 189, 196 (შენ. 28)
 ჯალალ/ჯალალ-დავლა 127
 ჯალაირიანები 188
     აჰმუდ 188
     ჰუსეინ 188
 ჯა'ფარიანები 188
 ჯაყელები 92, 97
 ჯობაძე ვ. 376 (შენ. 115)
 ჯუვეინი 46
 ჯუნდკანი 8, 220

შაკობ კარნეცი 56
 შამდალლაჰ ყაზვინი 96
 შამილტონი უ. 311
 შასან რუმლუ 62
 შასან ხაჩენელი 127
 შეთუმ 84
 შერაკლე, ბიზანტიის იმპერატორი 34
 შერონ ბიზანტიელი 227
 შიუსონი რ. 117
 შოვანეს მაირაგომეცი 272
 შოვანეს-სმბატ, ანის-შირაკის მეფე 50, 74, 135 (შენ. 44), 138 (შენ. 267)
 შონგმანი ე. 117
 შონორიუს III, რომის პაპი 140, 141 (შენ. 371)
 შუსეინ-ალი ხანი 101
 შუსეინ ბაიკარა, ხორასანის მბრძანებელი 61

Comnenoi 139 (შენ. 294)

David Episcopo იხ. დავით ანელი

Lascarids 139 (შენ. 294)

Ίωάννης 116

Асогик 118

Давид Нуропалат 118

Иване, атабаг 123

Хошак, супруга Иванэ Мхаргрძელი 123

Աղադიქ 127
 Անանիա Շիրակունի 57
 Ապաղայ 98

Բեխլ 57

Գրիգոր 130

Դուլուս 127

Չարարե 127

Մխիթարյուրի Դուլախ 127

Նասարադու/Նասարատալ 127

Չալալ Թարա 98
 Չալադու/Չալալատալ 127

Ռաբր Պալա 98

Սարգիս 130

Քարթունի 127

გეოგრაფიულ სახელთა

აბოცი 49, 53, 54, 62, 69, 71, 72, 106, 110, 182 (შენ. 39)
 აგარა (მონ.) 375 (შენ. 55)
 ავგის სახლი/სახლი ავგვიანთა 92, 93
 ავანის საკათალიკოსო 115
 ავეტმანი (ვენახი) 65
 აზავრეთი (ეკლ.) 259
 აზატი (მდ.) 52
 აზერბაიჯანი 15, 174, 175, 178, 203
 აინოსი 116
 აირარატი 48, 53, 113
 აკვანება (ეკლ.) 289
 ალაგამი/ალაგემი 64, 72
 ალავერდი (ეკლ.) 258
 ალამანი 67
 ალაჯი იხ. ანისის წყალი/მდინარე
 ალბანეთი 84, 145 (შენ. 585)
 ალეპო 177
 ალექსანდროპოლი 15, 124
 ალექსანდროპოლის მამრა 106, 144 (შენ. 548)
 ალინჯა 98, 99
 ამარასი, წმ. გრიგოლის სამართავილე 276
 ამასია 135 (შენ. 72)
 ამბერდი/ამბერდის ქვეყანა 51, 53, 54, 74, 86, 97, 110, 113, 131, 132, 212, 226, 295

- ამბერდი, ვაჭარამაშენი** (ეკლ.) 258
- ამიერკავკასია** 21, 76, 153, 156, 157, 162, 165, 174-176, 180
- ამპიერი** იხ. ამბერდი
- ანავარზა** 231
- ანატოლია** 46, 59, 79, 148, 203, 241, 278, 348
- ანატოლიის თემი** 116
- ანისი** 5, 6, 8-10, 15, 12-18, 21-23, 25, 26, 45-47, 49, 50, 51, 56, 58-60, 62, 66-71, 73-76, 78-87, 89, 91-103, 106-110, 113, 115-126, 130-134 (შენ. 10), 137-140 (შენ. 182, 222, 225, 261, 278, 325, 333, 336), 141 (შენ. 391, 412), 142 (შენ. 417, 475), 143 (შენ. 482, 499, 513), 144 (შენ. 581), 145 (შენ. 659), 147 (შენ. 713), 149 (შენ. 798, 811), 153-155, 157-159, 164-167, 170-180, 182, 183 (შენ. 39, 83), 187-189, 191, 193, 195, 196 (შენ. 7, 10), 201-205, 208-211, 213-221, 223, 225, 226, 229-231, 234-236 (შენ. 29), 355, 358, 359, 361, 363, 367, 371-374 (შენ. 1), 241, 244, 245, 248, 249, 251-253 255, 256, 258, 278, 283, 285, 287, 288, 322, 324, 326, 327, 334, 349-342, 345, 346, 348, 349, 350, 374 (შენ. 5, 26), 378 (შენ. 164, 170), 379 (შენ. 218), 381 (შენ. 339), 384 (შენ. 419, 437)
- კარიბჭეები:**
- არუხის კარიბჭე** 159, 163
- გაილაძორის კარიბჭე** 11, 162, 224
- დვინის კარიბჭე** 171, 172, 223
- ერევნის კარიბჭე** იხ. ჭადრაკული კარიბჭე
- იგაძორის კარიბჭე** 224
- ლომის კარიბჭე** 11, 94, 109, 162, 163, 223, 245, 309
- სარგისის კარიბჭე** 163
- ყარსის კარიბჭე** 162, 223, 224
- ჭადრაკული კარიბჭე** 162-163, 22
- ეკლესიები:**
- აბულამრენცი, წმ. გრიგოლის ეკლესია** 244, 258, 260, 323, 341, 361, 367
- ამენაპკიჩი, მაცხოვრის ეკლესია** 383 (შენ. 398)
- ბახტაგევის წმ. გრიგოლის ეკლესია** 16-18, 21, 27, 32, 40 (შენ. 96), 244, 283, 334, 338, 368, 369, 370, 371, 273
- „ბროწეულის ორნამენტებიანი ეკლესია“** 32
- გაგიკაშენი /გაგიკის ტაძარი** 244-245, 296-297, 313, 341, 345, 320, 340, 385 (შენ. 477)
- ზაქარიას ეკლესია** 32, 85
- ზედაციხის/ციტადელის სასახლის ეკლესია** 29, 30, 37, 244, 258, 298, 304-306, 308, 320, 380 (შენ. 283)
- კათედრალი/საკათედრო ტაძარი** 11, 12, 27, 39 (შენ. 50), 83, 108, 145 (შენ. 613), 244, 258, 283, 295, 307, 309, 311, 314-324, 334, 340-342, 341-342, 356, 381 (შენ. 336, 339), 382 (შენ. 342, 363), 383 (შენ. 395)
- მაცხოვრის ეკლესია** 16, 18, 29, 97, 244, 254, 258, 323, 324, 341, 342
- მოციქულთა ეკლესია** 11, 23, 121, 244, 291, 320, 342
- მწყემსთა ეკლესია** 281
- წმ. გრიგოლის ეკლესია** 5, 8-10, 12-5, 17, 20-1, 25, 27, 28, 29, 32, 34, 36, 38 (შენ. 3, 38), 3 (შენ. 47, 50, 51), 40 (შენ. 96, 123), 41 (შენ. 136), 108-109, 126, 138 (შენ. 261), 141 (შენ. 400), 159, 164, 171, 244, 255, 258, 283, 323, 324, 326, 327, 329, 334, 335, 338-342, 345, 346, 347, 348, 349, 355, 356, 357, 365, 368, 369, 370, 371, 372, 385 (შენ. 472)
- „ქართული ეკლესია“** 8, 12, 15, 25-26, 29, 37, 38 (შენ. 22), 39 (შენ. 49), 107, 145 (შენ. 613), 182-183 (შენ. 39), 244-245, 248-253, 255, 258-261, 265-266, 269-272, 274, 279, 282-289, 291, 292, 293, 296, 297, 306, 326, 379 (შენ. 218)
- ქალწულთა მონასტერი** 40 (შენ. 96), 163
- ეკლესია** 260, 283, 366, 367, 385 (შენ. 472)
- ქალწულთა ციხე** 205, 350
- ეკლესია** 244, 322, 342, 355, 356, 361, 372
- ღმრთისმშობლის ეკლესია** 374 (შენ. 31)
- ციტადელის გუმბათიანი ეკლესია** 244
- ჭადრაკული ეკლესია** 19
- სხვა ნაგებობები:**
- ზედაციხის/ციტადელის სასახლე** 23-24
- კამსარაკანთა ციხე-სიმაგრე** 208
- მანუჩის მეჩეთი** 11-13, 18, 22-23, 25, 31, 154, 182 (შენ. 14), 244, 256
- ციტადელი** 245
- „ციციხის ტაძარი“** 245
- ქალაქის უბნები:**
- ახალქალაქი** 124
- გაილაძორი (ხევი)** 159, 162, 167, 172, 204, 221, 278
- ანისი-შირაკი** 5, 53, 54, 56, 62, 65-67, 69, 72-76, 78, 80, 84, 85, 87, 89, 91, 92, 97-99, 101, 102, 106, 107, 110, 112, 117, 119, 123-127, 131, 132, 138 (შენ. 278), 142 (შენ. 424), 145 (შენ. 585), 147 (შენ. 715), 149, 244, 294, 295, 296
- ანისი და დიდი არმენია** 51, 53
- ანისის გავარი** 51, 52, 81
- ანისის გზა** 67
- ანისის და იბერიის თემი** 116
- ანისის და შირაკის გავარი** 52, 54
- ანისის და შირაკის ნაშანგი** 112
- ანისის და შირაკის საეპისკოპოსო** 112
- ანისის, დიდი არმენიისა და იბერიის თემი** 116
- ანისის ეპარქია** 106, 108, 110, 113, 116, 132, 145
- ანისის ვილაიეთი** 87
- ანისის თემი** 56, 57, 61, 123
- ანისის კარი** 60
- ანისის კარი (დვინი)** 157
- ანისის საამირო** 51, 53, 54
- ანისის ქვეყანა** 47, 50-52, 54, 55, 57, 79, 86, 91, 92, 100, 102
- ანისის წყალი/მდინარე** 52, 167, 204, 209, 210
- ანი (ყოფ. ოშაქლი)** (სოფ.), 40 (შენ. 116), 245, 303, 324
- ანიპეშა** 144 (შენ. 548)
- ანკვირია** 377 (შენ. 131)
- ანტიოქია** 147 (შენ. 700), 296
- ანტიოქია/ანტიოქიის საპატრიარქო** 116, 117
- ანტიოქიის სამთავრო** 234, 235
- არაგაწოტნი** 53
- არანი/მულანი** 142 (შენ. 447)
- არაქსი/არემი** 54, 64, 101, 110, 131, 134 (შენ. 30)
- არგნი** 106, 313
- არეგაწი/არაგაწი** 52, 53, 54, 64, 70, 79
- არზრუმი** 98, 117, 144 (შენ. 581)
- ართიკი** (ეკლ.) 341
- არაქელოცვანტი** (ეკლ.) 308
- არგვეთა** (ეკლ.) 283
- არგნი** (ეკლ.) 313

არდებილი 32
არმენია 111
არმენიის და იბერიის თემი 116
არტაგერეცი 134 (შენ. 30)
არტაგერსა 48, 49, 134 (შენ. 30)
არტანი/არტანი 47
არტანუჯი 74, 138, 165
არტაქსატა-სეპასტოპოლისის გზა 67
არტაშატი 49, 66, 67
არტიკი/არტიგი 64, 70, 89, 101, 102, 144 (შენ. 547)
არუჯი (ეკლ.) 53, 70, 89, 93, 306
არფაიკი 56
არფაჩი/არფა (მდ.) 57, 62, 64, 71, 72, 98, 101-104, 110, 124, 131, 144 (შენ. 550), 204
არფაჩი (ქალაქი) 57, 82
არქეოპოლისი 228
არშარუნიქი 48, 49, 52-54, 66, 82, 110, 112, 113, 115, 132, 146 (შენ. 669)
არშარუნიქის საეპისკოპოსო 112
არჯევარტი 88
არჯვეან-სარვანი 286
ასფარა (ეკლ.) 259, 286
ატენი 142 (შენ. 419)
ატენის სიონი (ეკლ.) 265, 292, 305, 385 (შენ. 468)
აფსინთიტოსი (მონ.) 377 (შენ. 128)
აფხაზეთი/აფხაზთა სამეფო 68, 79, 140, 144 (შენ. 583)
აქსიერქსე 117
ალ ბოლრას თემი 98
ალმეგანი 53, 54, 73, 110, 113
ალთამარი (ეკლ.) 342, 372
ალმოსავლეთ საქართველო 98, 101, 103, 144 (შენ. 566), 179, 180
ალსტაფა 69
ალჩა კალა 62
ალჩა კალას ნაშიე 62
ალცი, სამარტვილე/დასაკრძალავი 275, 378 (შენ. 182)
ალცქი 53
ალჯაყალა 62
აშაგაკადიკლარი 89
აშნაკი 54, 65, 91
აშორნი 54, 82
აშოცი იხ. აბოცი
აშტარაკი 53
აშტიტატი 377 (შენ. 131)
აწყურის ციხე 174
ახალქალაქი (ჯავახეთის) 69, 148 (შენ. 755), 156, 175, 182
ახალციხე 34, 188
ახტალა 93, 110, 141 (შენ. 399), 148 (შენ. 755), 383 (შენ. 410)
ახურიანი (მდ.) 48, 52, 59, 62, 65-67, 71, 72, 98, 99, 104, 110, 134 (შენ. 30), 159, 162, 163, 166, 167, 171, 172, 182, 204, 209, 211, 223, 260, 296, 309, 324, 363, 365, 378 (შენ. 170)
ბაგარანი 49, 53, 67, 85, 205
ბაგნაირი (მონ.) 57, 59, 85, 86, 91, 127, 130, 226
ღმრთისმშობლის ეკლესია 59, 127, 258, 367
ბაგრასი (ციხე) 231
ბაგრევანდი 57, 112
ბაგაძორი 68, 137 (შენ. 225)
ბაზგაი 70

ბაიბურთი 306
ბაიდარი 144 (შენ. 552)
ბაკრანი (ციხე) იხ. ბაგარანი
ბალიკჩაი 64
ბალკანეთი 116, 282
ბამბაკი 64, 66, 71, 72, 101, 103, 104-106
ბამბაკის ქედი 110
ბანა (ეკლ.) 36, 258, 296, 344
ბარასბერეთი იხ. მაღასბერდი/მაღაზბერდი
ბარკუშატის კარი 60
ბასიანი 57
ბაქო 39 (შენ. 80)
ბაღდადი 46
ბაღჩალარი 134 (შენ. 30)
ბაშ-შურაგელი 57, 59, 64, 104
ბაშკადიკლარი 89
ბაშქანთი 102, 144 (შენ. 547)
ბიეთი (ეკლ.) 267, 269
ბიზანტია 45, 46, 50, 58, 67, 68, 74, 83, 113, 115, 116, 144 (შენ. 583), 146 (შენ. 678), 147 (შენ. 721), 164, 226, 227, 230, 234, 265, 271, 282, 295-296, 372, 378 (შენ. 170, 182)
ბეთანია (მონ.) 35
ბეზობდალი 70
ბერდუჯ-ბამბაკი 71
ბეჭისციხე 75
ბეჭენცი (მონ.) 366, 385 (შენ. 472)
ბირ-ელ-კუთის უდაბნო 183 (შენ. 39)
წმ. თეოდორეს მონასტერი 183 (შენ. 39)
ბიჯნის წყალი 52
ბიჯნისი/ბჯნი 60, 68, 85, 97, 146 (შენ. 665), 212
ბზა (ეკლ.) 255
ბზიფი (ეკლ.) 255, 375 (შენ. 38)
ბლაკორი 383 (შენ. 410)
ბოდბე (მონ.) 265
ბოგაძორი 137 (შენ. 225)
ბოლნისები 72
ბოლნისის სიონი (ეკლ.) 254, 269, 289, 307
ბოჟანო 68, 69
ბორჩალუ/ბორჩალო 103, 143 (შენ. 520)
ბოტორმა (ეკლ.) 385 (შენ. 468)
ბურნაშეთი (ეკლ.) 255, 286, 289, 380 (შენ. 342)
გაგრის ციხე 228
გაგაზი 180
განგრა 377 (შენ. 131)
განთიადი/განდრიფში (ეკლ.) 254
განძა/განჯა 60, 156
განძასარი 127
განძის/განჯის კარი (თბილისი) 157, 179
განძანი (ეკლ.) 283
გარეჯი/გარეჯის უდაბნო 121, 385 (შენ. 468)
გარნისი 49, 98, 177
გარნისის წყალი (მდ.) 52
გედიკლერი 89
გელაქუნი/გელარქუნი (ტბა) 57, 98, 99
გერგეთი (ეკლ.) 255
გერგერი 70
გეტიკი (მონ.) 127, 130

- გელარდი (მონ.) 313, 334, 383 (შენ. 398)
 გლანუზი, მავზოლეუმი 378 (შენ. 174)
 გორუმი 102, 144 (შენ. 547)
 გოშავანქი (მონ.) 93, 334
 შმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესია 342
 გუგარეთი 55
 გუდარეხი (მონ.)
 ეკლესია 283
 სასახლე 375 (შენ. 56)
 გუმრი/გიუმრი 53, 67, 68, 102, 105, 106, 108, 144 (შენ. 547)
 გუმნი 22
 გუნათლეს ვანი (ეკლ.) 376 (შენ. 115)
 გურია 137 (შენ. 222)
 გურჯაანის ყველაწმინდა (ეკლ.) 379 (შენ. 202)
 გურჯიელი 123
- დამასკო 177
 დარკვეთი (ეკლ.) 259
 დარუბანდი 79
 დარუბანდის ზღვა 139 (შენ. 316)
 დასავლეთ საქართველო 66, 67, 75
 დაშ კალა 64
 დაღესტანი 30, 101, 125, 131, 346, 372
 დბანისის ხეობა იხ. დმანისხევი
 დებედა 54, 69
 დვალეთი 148 (შენ. 791)
 დვინი 50, 54, 58, 70, 85, 115, 139 (შენ. 325), 149 (შენ. 798), 157, 163, 171, 174, 177, 179, 180, 223, 282, 377 (შენ. 131)
 ეკლესია 308
 დვინის გაგარი/ქვეყანა 47, 81, 85
 დვინის კარიბჭე 223
 დვინის კუსტი 47
 დვინის საამირო 50
 დვინის საკათოლიკოსო 115
 დიგორი (მდ.) 52, 54
 დიდგორი 78
 დიდი არმენია 53, 67, 111, 116
 დიდი არმენიის ეპარქია 116, 117
 დიდი ბრიტანეთი 196 (შენ. 7)
 დიდი სომხეთი 84, 110, 111
 დიდი სომხითი 110
 დივრილი 349
 დილომი 71
 დლივი 68
 დმანისი 70-72, 76, 81, 174, 177, 179, 180, 182 (შენ. 39)
 დმანისხევი 71, 72
 დოლისყანა (ეკლ.) 385 (შენ. 468)
 დბრევანქი (მონ.) 51, 53
 დსელი 93
 დულა, მავზოლეუმი 378 (შენ. 174)
- ეგვიპტე 94
 ეგრისი/ეგრისელთა ქვეყანა 68, 144 (შენ. 583)
 ედიქილისე (ეკლ.) 380 (შენ. 265)
 ეგროპა 234
 ელაზი 190
 ელის ნაჭიე 64
- ესბეკი (ეკლ.) 267
 ერაგვანქი (მონ.) 380 (შენ. 265)
 ერაზგავორი 56, 58, 70, 205
 ერანის ადერბაჯანი 98
 ერასხაძორი 52, 132
 ერაყი 176
 ერგინას ციხე 58
 ერვანდაშატი 48, 66, 134 (შენ. 30)
 ერევანი/ირავანი 51, 62, 64, 72, 73, 101, 102, 104, 105, 131, 143 (შენ. 499), 192, 385 (შენ. 469)
 ერევნის გუბერნია 106
 ერევნის კარიბჭე 223
 ერევნის სახანო 100-104
 ერევნის ციხე 144 (შენ. 550)
 ერერუიქი (ეკლ.) 276, 306
 ერზინჯანი 385 (შენ. 469)
 ერზრუმი/არზრუმი 50, 166, 349
 ერიახი 48, 139 (შენ. 293)
 ელვარდი (ეკლ.) 53, 281, 349
 ელიპატრუში 53, 135 (შენ. 81)
 ეჩმიადინი/ვალარშაპატი 39 (შენ. 80), 67, 102
 შმ. გაიანეს ეკლესია 275, 276
 შმ. რიფსიმეს ეკლესია 275, 280, 306, 383 (შენ. 395)
 ეშტიო 139 (შენ. 293)
 ესვევი (ეკლ.) 259
- ვალაშკერტი 86, 113, 118
 ვალაშკერტის საბისკოპოსო 106
 ვალე (ეკლ.) 289, 380 (შენ. 242)
 ვანაზია 69
 ვანანდი 56, 57
 ვანანდის საეპისკოპოსო 113
 ვანი 32
 ვანი (ტბა) 380 (შენ. 437)
 ვანის ნაქალაქარი 162
 ვანის ქვაბები 175
 ვაჰანავანქი (ეკლ.) 277
 ვარდისუბანი 99, 108
 ვარნეთი (ეკლ.) 267, 376 (შენ. 116)
 ვარძია (მონ.) 175
 ვასპურაკანი 295, 296
 ვაჩიანი 77
 ვაჩნაძიანი (მონ.)
 ამიდასტურის ეკლესია 269
 „სვეტიცხოვლის“ ეკლესია 269
 ვაჩიძორი (მონ.)
 დარბაზული ეკლესია 267
 ვაჰვა 231
 ველ კალე 62
 ველთა 108, 123
 ვეუინი 53
 ვერე (ეკლ.) 283
 ვორდკანი 67
- ზანგი 126
 ზარზმა (ეკლ.) 255
 ზარიშატი/ზარუშატი 56, 57, 62, 69, 72, 82, 100, 101, 110, 113

- ზარიშატის ციხე 72
 ზარიშტიანი 56, 57, 110
 ზარუშატის ლივა 57
 ზემო აღჯაყალა 62, 89
 ზედა ვარძია (ეკლ.) 259, 283
 ზემო ზარუშატის ლივა 56, 57
 ზედა თმოგვი (ეკლ.) 283, 286
 ზედაზენი (მონ.)
     წმ. იოანე ზედაზენელის დასაკრძალავი ეკლესია 264
 ზემო კრიხი (ეკლ.) 289
 ზემო ოროზმანი (ეკლ.) 283, 286
 ზემო საქართველო 144 (შენ. 581)
 ზემო შირაკი 58, 59, 89, 123
 ზგართოცი (ეკლ.) 36, 244, 259, 307, 341, 344, 345, 383 (შენ. 418), 385 (შენ. 477)
 ზოგუნი, **წმ. ვარდანის აკლდამა** 276
 ზრესკი 77
- თალინი 53, 54, 62, 64, 65, 67, 70, 89, 102
     დარბაზული ეკლესია 277, 377, (შენ. 161)
     მცირე ეკლესია 308
     საკათედრო ტაძარი 277, 308, 341, 383 (შენ. 419)
     ციხე 54
 თალიში 89
 თანადივანქი (მონ.)
     წმ. სტეფანეს ეკლესია 374 (შენ. 31)
 თბილისი/ტფილისი 6, 8, 58, 59, 67-72, 81, 84, 93, 96, 98, 101, 105, 122, 138 (შენ. 279), 156, 157, 174, 179, 180, 188, 191, 192, 193, 196 (შენ. 28), 218, 384 (შენ. 437)
     საქართველოს ეროვნული მუზეუმი 178
     სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი 183 (შენ. 46)
     საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმი 183 (შენ. 83)
 თბილისის ვილაიეთი 98
 თბილისის კარი 60
 თბილისის კარი (დვინი) 157
 თბილისის სამირო 69, 188
 თეთრიციხე 62, 69
 თეკორი (ეკლ.) 67, 307
 თელავი 180
 თეჟარუიქი (ეკლ.) 110, 286
 თეოდოსიოპოლი 117
 თელენისი 53
 თმოგვის ციხე 132
     წმ. მარინეს ეკლესია 269
 თრიალეთი 47, 78, 285-286, 289
 თრიალეთის ახალქალაქი (ეკლ.) 255, 283, 286,
 თურქეთი 12, 13, 15, 37, 62, 64, 103, 105, 106, 187, 203, 251, 311, 363, 380 (შენ. 265), 382 (შენ. 390)
- იალათი 144 (შენ. 581)
 იბერია 116
 იბერიის და დიდი არმენიის თემი 116
 იბერიის თემი 76, 116, 117
 იგაძორი 170, 204, 221
 იედი ქილისა 283
 იერუსალიმი 46, 263, 296
- წმ. ჯვრის მონასტერი** 296
 ივერთა მონასტერი, ათონი 296, 380 (შენ. 274)
 ივრის სიონი (ეკლ.) 289
 ილან-თეფე (ლეგონკლა) 212
 ილორი (ეკლ.) 31
 ინგუშეთი 30
 ირანი 64, 100, 176, 203
 ირომიკერიოს 116
 ირჯანის მთა 71
 იშხანი (ეკლ.) 266, 270, 283, 361, 383 (შენ. 393)
 იყალთო (მონ.)
     ამალღების ეკლესია 270
- კაენი 93
 კაგკასია 12, 34, 40, 46, 62, 73, 74, 77, 79, 84, 89, 105, 134, 148 (შენ. 746), 176, 178, 179 (შენ. 104), 201, 241, 258, 261, 281, 296, 308, 316, 372
 კაგკასიის მთები 131
 კამრჯაძორი/კარმნაჯაძორი 53
 კანგარქი 98
 კანდირი 231
 კაპადოკია 278
     მილმილ ქილისე (ეკლ.) 320
 კაპუტანი (ეკლ.) 281, 385 (შენ. 477)
 კაპუტის ციხე 134
 კაპუტრუ 48, 49
 კარა კალე 62, 72
 კარბის თემი 61
 კარი იხ. ყარსი
 კარის საეპისკოპოსო 106, 110, 113
 კარენისი, კრიპტა 276
 კარული ქვეყნები 56
 კასპიის ზღვა 131, 203
 კალზევანი/კალზუანი იხ. აღზევანი
 კაცხი (ეკლ.) 283,
 კახეთი 79, 101, 149 (შენ. 809), 192
 კახეთ-ჭერეთი 53, 188
 კეჩარისი (მონ.) 36, 146 (შენ. 665)
     წმ. გრიგოლის ეკლესია 258, 307
 კეჩიგანი 226
 კეჩრორი 53, 60
 კვიპროსი 178, 179, 271, 377 (შენ. 128)
     ლალის მონასტერი, წმ. ნიკოლოზის ეკლესია-საძვალე 178, 179, 270, 271
 კილიკია/კილიკიის სამეფო 203, 212, 230, 231, 234, 235
 კირაჩი 72
 კონია 372
 კონსტანტინოპოლი 115, 116, 226, 228, 230, 295, 296, 314, 317
     წმ. სოფიის ტაძარი 314, 380 (შენ. 265)
 კლარჯეთი 30, 48, 138 (შენ. 279), 365
 კლასკური (ბორჩხა, არალიკი) (ეკლ.) 266
 კლდეკარი 89
 კოლა 47, 56
 კოჟორი 71
 კოტაიქი, სურბ კირიაკი 93
 კოში 110
 კოხტასთავი 96, 137 (შენ. 222)

- კრკრის ციხე 70
კუთუ 98
კუმურდო (ეკლ.) 77, 290
- ლამპრონი 231
ლაოდიკია 377 (შენ. 131)
ლაშთხვერი (ეკლ.) 379 (შენ. 202)
ლეგონკლა 212
ლერნაკერტი 308
ლიხთამერი 111
ლიხთიმერეთი 91
ლმბათი 85
ლორე 59, 70, 72, 80, 86, 91, 99, 121, 141 (შენ. 391), 212
ლორე-ტაშირი 54, 55, 59, 74, 83, 86, 98, 101, 102, 106, 148 (შენ. 755), 149 (შენ. 809), 203
ლორე-ტაშირის სამეფო 188
ლორეს დაბლობი 54
ლორეს კარი 60
ლორეს ციხე/ლორემბერდი 96, 212
ლორეს თემი 86
ლორქეჩანი 102, 144 (შენ. 547)
- მავრაკი/მეგრეკი 49
მავრიკოპოლისი/მეგრაკი 134 (შენ. 34)
მავრიკოპოლის-შირაკაშატი 49, 66, 117, 134
მავროკასტრონი 117
მაკარავანქი (ეკლ.) 283, 383 (შენ. 398)
მანასკერტი 146 (შენ. 669)
მარმაშენი/მარმარაშენი (მონ.) 68, 75, 76, 99, 108, 123, 132, 138 (შენ. 278) 296, 307, 313, 320, 341, 365
მთავარი ეკლესია 283, 369
ღმრთისმშობლის ეკლესია 244, 334
წმ. სტეფანოსის ეკლესია 244, 258
- მარმეტი 49
მარტვილი (მონ.)
„ჩიქვანების საძვალე“ 270, 377 (შენ. 226), 304
მასტარა (ეკლ.) 53, 64, 67, 146 (შენ. 634)
მატანი (ეკლ.) 255
მაღასბერდი/მაღაზბერდი (ციხე) 56, 57, 59-62, 66, 89, 100, 101, 110, 123, 131, 136 (შენ. 148), 137 (შენ. 180), 143 (შენ. 143), 212, 226
მაშავერა 71, 170
მაცხვარიში (ეკლ.) 385 (შენ. 468)
მაწნუბე 117
მახლობელი აღმოსავლეთი 46, 78, 80, 105, 131
მესობოტამია 76, 79, 84, 176, 223
მესხეთი 98, 111
მელრადორი 286
მილეთი 292
მრენი 53, 65, 66, 67, 89, 91, 99, 141 (შენ. 412), 226
ეკლესია 276, 304, 306, 308
ციხესიმაგრე 53
მოსკოვი 39 (შენ. 80), 148 (შენ. 791)
მოსული 348
მოლნი 292
მოქვი (ეკლ.) 255, 375 (შენ. 39)
მურჯიკანი (ეკლ.) 283
- მურჯახეთი (ეკლ.) 259
მცხეთა 67, 71, 99, 106, 108, 110, 117, 119, 131, 262, 263
სვეტიცხოვლის საპატრიარქო ტაძარი 22, 40 (შენ. 100), 99, 108, 110, 263, 283, 319
წმ. ჯვრის მცირე ეკლესია 267
წმ. ჯვრის ეკლესიის დასაკრძალავი 278 (შენ. 182)
მცირე აზია 5, 77, 153, 201, 274
მცირე სომხეთი 230, 234, 235 იხ. კილიკია/კილიკიის სამეფო
- ნარიყალას ციხე (თბილისი) 218
ნახჭავანი/ნახჭევანი (შირაკი) 52, 67, 98
ნახტრადორი 52
ნეკრესი (მონ.) 264, 385 (შენ. 477)
ნეოკესარია 377 (შენ. 131)
ნერქის ციხე 93
ნერშაპუბი 377 (შენ. 134)
ნიგის გავარი 135 (შენ. 81)
ნიკოფსია 79
ნიუ იორკი, მეტროპოლიტენ მუზეუმი 176
ნიშაბური 147 (შენ. 688)
ნორავანქი (ეკლ.) 281, 334
ნორ ვარავანქი (ეკლ.) 307
ნორ ჯულფა (მონ.) 385 (შენ. 469)
ნუკა საყდარი (ეკლ.) 267, 376 (შენ. 115)
- ოდიში 68, 138 (შენ. 273)
ოლოდა (ეკლ.) 255
ორბეთი 177
ორენ-ყალა 175
ორთაკადილკარი 89
ორთულის ვანქი (ეკლ.) 255
ორსაყდრები (ეკლ.) 255
ორტროსი 117
ოპიზა (მონ.) 365
ოსმალეთი 66, 100, 101, 103, 104
ოშკი (ეკლ.) 252, 290, 317, 361, 382 (შენ. 363)
ოშაკანი 53
ოშაკანი, წმ. მესრობ მაშტოცის სამარტვილე 276
ოძუნი (ეკლ.) 91, 276, 291, 280, 306
ოთხთა ეკლესიის ლავრა (მონ.) 266, 269-271
არსენისეული ეკლესია 266, 269, 271
მთავარი ტაძარი 289
ორსართულიანი ეკლესია 266
- პალაკაციო (ტბა) 56, 69, 82
პალესტინა 183
პარხალი (ეკლ.) 289, 361
პატარა გომარეთი 192
პაჭლავუნი (ეკლ.) 32
პერსარმენია 115
პერსეპოლისი 225
პეტრიწონი (მონ.) 271
პოლიტიმოსი 117
პტლნი (ეკლ.) 306
- ჟინგალი 81, 142 (შენ. 413), 180
რაზდანი (მდ.) 131, 132

რაკაკა 177
 რეი 176
 რკინისჯვარი 137 (შენ. 222)
 რკონი (მონ.) 142 (შენ. 419), 289
     ეკლესია 33
 როდობი 116
 რომაგირეოსი/რომგირეოსი/რომგვროს 116, 147 (შენ. 688)
 როჩესტერი 385 (შენ. 469)
 რუმაკანი, დასაკრძალავი 378 (შენ. 181)
 რუმი 76, 190
 რუსეთი 5, 13, 29, 64, 102-105
 რუსთავი 81, 177

საბარათაშვილო 72
 საბერძნეთი 77
 საბუე (ეკლ.) 254
 საგანე (ეკლ.) 259
 საგრანდა 231
 სათხე (ეკლ.) 259, 286
 სამწევრისი (ეკლ.) 292
 სანაინი (მონ.) 141, 281, 141 (შენ. 399), 383 (შენ. 410)
     წმ. გრიგოლის ეკლესია 334
 სანკტ-პეტერბურგი 8, 16, 219
     ერმიტაჟი 38 (შენ. 20), 39 (შენ. 80)
     სააზიო მუზეუმი 8
     საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია 10, 13
 სამთავრო (ეკლ.) 283
 სამთავისი (ეკლ.) 269, 283
 სამშვილდის კარი 60
 სამცხე 47, 68, 69, 96, 137 (შენ. 222)
 სამცხე-საათაბაგო 56, 61, 97, 98, 111, 132, 144 (შენ. 581)
 სამცხე-ჯავახეთი 67, 182 (შენ. 39)
 სამხრეთ კავკასია 89, 164, 203 იხ. ამიერკავკასია
 სარდიკია 377 (შენ. 131)
 სარიტფოლოცი 59
 საპიტიახშო (ეკლ.) 283
 საფარა (მონ.) 255
     მიძინების ეკლესია 35, 292
 საფრანგეთი
     გლანულის მაგზოლეუმი 378 (შენ. 174)
 საქართველო 5, 10, 14, 19-20, 27-34, 37, 38 (შენ. 36, 39), 39 (შენ. 50, 70, 80), 40 (შენ. 104, 116), 41 (შენ. 130, 165), 45-47, 50, 54-56, 64, 66-71, 73-84, 86, 87, 89, 91-99, 101-113, 116, 120, 121-123, 125-127, 130-132, 134, 138-145 (შენ. 284, 293, 371, 482, 513), 148 (შენ. 755), 149 (შენ. 794), 164, 166, 172, 174, 175, 177-180, 182, 188-192, 195, 196 (შენ. 28), 203, 207, 217, 221, 225, 244, 250, 254, 261-266, 271, 272, 282, 283, 286-287, 293, 295, 296-299, 308, 309, 311, 313, 314, 316, 320, 323, 327, 358, 361, 365, 373, 376 (შენ. 89), 378 (შენ. 182), 382 (შენ. 391, 392), 383 (შენ. 410, 412)
 საღამო (ტბა) 289
     პირველი ეკლესია 259
 საღალაშენი 292
 საჰარუნიქი 135
 სეგუტლუ 64
 სგანეთი 24, 30, 138 (შენ. 273)
 სიგნიეთი 68, 106, 145 (შენ. 586)

სინა, წმ. ეკატერინეს მონასტერი 21
 სირაკენე იხ. შირაკი
 სირია 79, 274
 სისი 231
 სომხეთი 5, 9, 15, 21, 49-51, 53, 55, 57, 58, 60, 67, 73-75, 78, 81, 84-86, 93, 94, 106-108, 113, 115, 117-119, 125, 130, 132, 134 (შენ. 10), 138 (შენ. 282), 140, 141, 144-146 (შენ. 548, 583, 585, 678), 149, 153, 166, 174, 175, 179, 180, 188, 203, 205, 207, 241, 250, 252, 254, 261, 271-274, 279, 281-282, 286, 287, 292, 295, 297, 298, 317, 320, 355, 361, 363, 365, 373
 სომხეთის მთები 142
 სომხეთის მთიანეთი 79
 სომხით-საბარათაშვილო 103
 სომხითი იხ. სომხეთი
 სომხითი იხ. ქვემო ქართლი
 სონავერდი 102, 144 (შენ. 547)
 სპარსეთი 5, 12, 45, 50, 57, 58, 62, 66, 72, 77, 84, 100-106, 116, 153
 სურბ გრიგოლი 53
 სურბ კირიაკი 93
 სურბმარი/სურმარი/სურმანი (ციხე) 51, 53, 74, 86, 110, 117

ტაბაკინი (მონ.)
     წმ. გიორგის ეკლესია 267, 269, 271,
 ტაბაწყური, წითელი ეკლესია/წითელი საყდარი 255, 286
 ტათევი (მონ.)
     ორიარუსიანი აკლდამა 281
 ტაილარი (მონ.) 85, 88
 ტანა (ხეობა) 265
 ტაო 47, 49, 146 (შენ. 669), 149 (შენ. 809), 267, 269, 286, 317
 ტაო-კლარჯეთი 165, 285, 320, 350, 361, 365, 373
 ტარონი 46
 ტარუსი 75
 ტარუტა 117
 ტაშირი 54, 58, 69-71, 91, 93, 96, 182 (შენ. 39)
 ტაშირი (ქალაქი) 71
 ტაშირის მთა 71
 ტაშირ-ძორაგეტი 295
 ტაშრატაფი 69, 70
 ტბეთი (ეკლ.) 127, 291
 ტიგნისი (ციხე) 59, 136 (შენ. 147), 212, 226
 ტრაპიზონი 50, 165, 155
     წმ. სოფის ეკლესია 252
 ტრიპოლის საგრაფო 235

უმუნ-ქილისი 64, 104
 უმლეიზონი 147 (შენ. 710)
 ურაველის აგარა (მონ.) 259, 269
 ურთა (ეკლ.) 320
 ურთის გაგარი 69
 უწერა (ეკლ.) 259
 უჯარმა, ციხე-ქალაქი
     მცირე დარბაზული ეკლესია 267

ფაიტაკარანი იხ. თბილისი
 ფამბაკი იხ. ბამბაკი
 ფარავანი (ეკლ.) 259
 ფარცხისი 60
 ფექრაშენი (ეკლ.) 259

- ფინეზური 71
ფოკა 69
    ეკლესია 192, 259, 286
ფოკიდა, წმ. ლუკას მონასტერი 29
ფუზდი (ეკლ.) 379 (შენ. 202)
ფუძემარგი 108, 123
ფხოტრერი (ეკლ.) 379 (შენ. 202)
- ქაიზერი 348, 349
ქაითუ/ქაითი 98
ქალდიის თემი 144 (შენ. 583)
ქარავანსარაი 89
ქართველთა ქვეყანა/მხარე 68, 77, 84, 123
ქართლი 47, 67, 69, 72, 79, 98-102, 106, 108, 138, 144 (შენ. 581),
267, 378 (შენ. 182)
ქართლ-კახეთი 192
ქართლ-კახეთის სამეფო 72, 101-205
ქარსპარი 135 (შენ. 44)
ქასალი 132
ქაშანი 176, 177
ქვემო აღჯაყალა 62, 89
ქვემო ზარუშატის ლივა 56-57
ქვემო ქართლი 47, 58, 59, 68, 69, 81, 101, 110, 111, 130, 138 (შენ.
282), 149 (შენ. 805, 809), 170, 182 (შენ. 39), 188, 203
ქვემო შირაკი 59, 61, 62, 89, 123
ქობაირი (მონ.) 91, 141 (შენ. 399), 286, 383 (შენ. 410)
ქოდალო 192,
ქუთაისი 73, 81, 193, 316
- ლადო 137 (შენ. 222)
ლალაია 178
ლრტილა 68, 69, 75, 138 (შენ. 279)
ლფჩახი 149 (შენ. 794)
ლფჩახგანქი 149 (შენ. 794)
- ყაზახი 101, 103
ყაიყული 71 იხ. აბოცი
ყაიყულისკაზა 98
ყარაქილისია 102, 144 (შენ. 547)
ყარაღაჯი 192
ყარაღაჯის მთები 71
ყარახანჩაი 72
ყარახანი 71
ყარსი/კარი 13, 22, 25, 40 (შენ. 110), 49, 50, 55, 56, 58, 60, 62, 64,
69, 72, 76, 78, 79, 81, 93, 96, 98, 101, 104-106, 113, 118, 122, 124,
131, 141 (შენ. 384), 187, 189-191, 245
საკათედრო ტაძარი 341
ბოსქუმი (სოფ.) 190
ილდირი (სოფ.) 190
ქიქოში (სოფ.) 190
ყარსის და იბერიის თემი 116
ყარსის ვილაიეთი/საფაშო 56, 72, 100, 103, 104, 131,
ყარსის ზეგანი/პლატო 53, 54, 110,
ყარსის კარი (თბილისი) 157
ყარსის ქვეყანა 72, 101,
ყარსის ციხე 57, 72, 76, 101,
ყარსჩაი (მდ.) 64, 89, 110
ყაურმე (ეკლ.) 286
- ყაფლი 82, 83, 144 (შენ. 547)
ყიზილ-ჩახჩახი 64, 104,
ყიფჩალი 101, 102, 132, 144 (შენ. 547)
ყიფჩალი/იალალი 149 (შენ. 794)
- შავთა 123
შავი ზღვა 166, 203
შავშეთი 30, 47
შამქორი 60
შამქორის კარი 60
შამშადილი 103
შანშეს სახლი/სახლი შანშიანთა 93
შარვანი 79, 134 (შენ. 10)
შარური 102
შაჰაპივანი 377 (შენ. 131)
შენაქო 179
შეპიაკი (ეკლ.) 259
შერაბხანე/შარაბხანე 64, 124
შიდა ქართლი 149 (შენ. 809)
შირაკი 47-62, 64-70, 76-78, 85, 101, 104, 106, 108, 110, 112, 113, 117,
123, 131, 132, 135 (შენ. 135), 166, 175, 182 (შენ. 39), 203, 209,
320
შირაკავანი/შირაკოვანი/ შირაკოვანი 49, 50, 56-59, 61, 65, 89,
91, 93, 99, 123, 132, 205
შირაკავანი (ეკლ.) 85 , 283
შირაკაშატი იხ. მაგრიკოპოლისი
შირაკის დაბა 57
შირაკის ველი/ზეგანი 53, 56, 65
შირაკის ქედი 53, 98, 110, 123, 135
შირაკავანის ქვეყანა 56, 57, 59, 61, 110
შირაკუანი იხ. შირაკი
შირიმი 56
შორაგელი/შურაგელი 61, 62, 64, 66, 72, 97-106, 125, 131, 144
(შენ. 552, 556)
შორაგელის ლივა/ნაშიე 62, 64
შორაგელის მთა 103
შორაგელის სასულთნო 64, 72, 102, 144 (შენ. 548)
შორაგელის მინდორი 103
შორაგელის/შურაგელის ციხე 62, 64, 100, 102, 124, 131
შუამდინარეთი იხ. მესოპოტამია
შუატყე (ეკლ.) 255
- ჩილდირი (ტბა) 72
ჩილდირის ქვაბური 110
ჩილდირის წყალი 110
ჩინეთი 234
ჩრდილოეთ სომხეთი 78, 86, 106, 111, 113, 118, 119, 149
- ცალაც ქარ (ეკლ.) 277
ციხისჯვარი 74
- ძელი ჭემშარითის ეპარქია 110
ძორაგეტი /ძორაკერტი 54, 55, 71
- წარაქარი/წარქარი 53, 60
წალკოცაძორი 22, 31, 170, 204, 209-211, 221
წინუბანი 108, 123

წებელდა (ეკლ.) 30, 305
წეროვანი (ეკლ.) 283
წმაკი 126
წმინდა მარიამი იხ. სურბმარი
წოფი (ეკლ.) 289
წუნდა (ეკლ.) 265
წყარომრავალი 99, 108, 123
წყაროსთავის ეპარქია 110
წყნეთი 71

ჭაკატქი 113
ჭალა (ეკლ.) 259
ჭალა (პალაკაციო) 69, 304
ჭალა (შირაკი) 123
ჭერემი, ნაქალაქარი
კვადრატი 264, 357 (შენ. 93)
სასახლე 375 (შენ. 56)
წმ. ბარბარეს ეკლესია 254
ჭლუტის მინდორი 59
ჭულე (ეკლ.) 35, 255

ხაზართა ზღვა 131
ხამბუშენცი (ეკლ.) 18
ხანაკ-დური 89
ხანძთა (მონ.) 365, 376 (შენ. 115)
ხახული (მონ.)
დარბაზული ეკლესია 269, 320
საკათედრო ტაძარი 361

ხევისჭალა (ეკლ.) 270
ხელიდონიოსი 51
ხერბეკლუ 134
ხიხანი 74
ხლათის სასულთნო 78
ხნძორექსი 130
ხოვლე (ეკლ.) 292
ხოჟორნის ციხე 81
ხორანაშატი (ეკლ.) 283
ხორასანი/ხუარასანი 92, 147 (შენ. 688)
ხორ გირაპი (მონ.) 51, 53, 74, 277
ხოფა (მონ.) 375 (შენ. 55)
ხრამი (მდ.) 170
ხულუტის ციხე 72
ხწონქი (ეკლ.) 85, 363
ხცისი (ეკლ.) 259, 283

ჯავახეთი 47, 67-69, 77, 96, 132, 137-139 (შენ. 222, 279, 293), 148
(შენ. 755), 182 (შენ. 39), 188, 285-286
ჯავახეთის ახალქალაქი იხ. ახალქალაქი
ჯავახეთის პლატო 69
ჯარჯის წყალი 94
ჯგრის ველი 23
ჯილოვხანი 82, 144 (შენ. 547)
ჯიქეთი 35
ჯრაპი 166
ჯურზანი/საქართველო/ქართლი 44, 138 (შენ. 282)

შავია მარია იხ. სურბმარი
შარიტა/შარიტივანქი/შარიტავანქი (მონ.) 85, 88, 142 (შენ. 417),

149 (შენ. 794)
შარიტავანქი 149 (შენ. 794)
შალარწინი (მონ.)
დიდი ეკლესია 374 (შენ. 31)
მცირე ეკლესია 375 (შენ. 31)
შალბატი 81-83, 148 (შენ. 755)
შაში (მონ.) 320
შიუნევანი/შიუნევანის სამწყსო იხ. ძელი ტემმარიტის ეპარქია
შოგშანავანქი (მონ.) 53, 67, 113, 132
წმ. კარაპეტის ეკლ. 283
შორომოსი/შორომოსვანქი (მონ.) 85, 88, 89, 91, 97, 113, 123, 127,
132, 135 (შენ. 44), 137 (შენ. 225), 142 (შენ. 417), 166, 209, 226,
279, 281, 368, 378 (შენ. 181), 378 (შენ. 168, 170), 379 (შენ. 218)
აშოტის საფლავისპირა ეკლესია 254
დარბაზული ეკლესია 379 (შენ. 218)
წმ. გრიგოლის ეკლესია 283
წმ. გიორგის ეკლესია 113, 254, 322, 359, 361, 378 (შენ. 170)
წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია 378 (შენ. 181)
წმ. მინას ეკლესია 22, 159, 378 (შენ. 170)

შრომთა ქვეყანა 144
შრომკალა 84
შურასტანი მდ. 52

Aneguiia 140
Ani 116
Armenia 140

Bratia 140

^{KUR/m} Eriahi 48

Georgia 141

Hani 108

Iberia 141

Persida 116

Thalina 67

Aἴνους 116
Περσία 116
Ραμαγύρεια 116

Аранский бассейн 118
Армения 118
Артик 144

Башкет 144
Беканд 144

Византия 118

Грузия 105, 118
Гүмри 144

Джала 123

Джлдехан 144

Ильхи-аби 144 (ՅԵԵ. 547)

Наихуд 98

Нара-клис 144

Нейты (Б./М.) 98

Кипчаг 144

Манаскерт 118

Суванверды 144

Хором 144

Ախէրաղարի 124

Անի 86, 98

Ըշտէ 139

Ըռօմիկերիօս 116

Ճալա 123

Շարա 123

Շիրակաւան 57

Շիրակուան 57

Շիրակվան 57

Պարսիկք 116

Վրացսուն 98

Տըփիսիս/Տփիսիս 130

Քայիթունլեո 98

ფოტოების წყაროები

თავი I

ანისი და ქართული კულტურული მემკვიდრეობა XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის სამომავლო და სამეცნიერო ლიტერატურაში

იოსებ მეგრელიძის ფოტოარქივი – სურ. 28; საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა “ივერიელი” – სურ. 1-12; ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი – სურ. 13-15; რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი – სურ. 17-20, 22, 24-27, 29, 32; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა – სურ. 21, 23, 30, 31

თავი II

ანისი ქართულ სახელმწიფოში

მირიან კილაძე – 1, 15, 24, 26; ნელი ჩაკვეტაძე – სურ. 4, 12, 18, 19, 25, 29, 32, 38, 58, 61; ვედატ აკჩაიოზ – სურ. 8-11; გიორგი ბაგრატიონი – სურ. 14; გიორგი გაგოშიძე – სურ. 33, 39; ჯიმშერ ჩხვიმიანი – სურ. 31; ზაზა სხირტლაძე – სურ. 20, 49, 54; ნინო ბაგრატიონი – სურ. 59; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა – სურ. 2, 30, 40, 50, 57; საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა “ივერიელი” – სურ. 5, 7, 13, 47; გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრის ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორია – სურ. 17, 28, 36, 41, 51; ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი – სურ. 23, 35, 53, 55; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფოტოარქივი – სურ. 48; მადრიდი, ეროვნული ბიბლიოთეკა – სურ. 6, 21

თავი III

საქალაქო ცხოვრება ანისში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით

ჯიმშერ ჩხვიმიანი – სურ. 2-4, 7-11, 13, 15, 18, 22; გიორგი ბაგრატიონი – სურ. 21; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა – სურ. 5, 6, 14, 16, 17, 19, 20, 25-30; რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი – სურ. 23

თავი V

ანისის საფორტიფიკაციო სისტემა - მფლობელობა და აღმშენებლობა

ჯიმშერ ჩხვიმიანი – სურ. 1, 5, 8-10, 21; ვედატ აკჩაიოზ – სურ. 3; ნელი ჩაკვეტაძე – სურ. 4, 6, 11-13, 17-20, 25; ვლადიმერ კეკელია – სურ. 14, 22; ზაზა სხირტლაძე – 23; საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა

“ივერიელი” – სურ. 2; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა – სურ. 24, 31; გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი – სურ. 27

თავი VI

ანისის საეპლქისიო ხუროთმოძღვრება და ქართული მხატვრული ტრადიცია

ვედატ აკაიომ – სურ. 1, 2, 124, 157; გიორგი ბაგრატიონი – სურ. 3, 16, 17, 33, 71, 72, 73, 161; ზაზა სხირტლაძის ფოტოკოლექცია – სურ. 5; იავუზ ილდიმირ ობტურქქან – სურ. 6, 7; ირინე გივიაშვილი – სურ. 8-10, 18, 19, 29-31, 35, 36, 38, 41, 48, 49, 53-55, 64, 65, 67-69, 79, 86-89, 92, 93, 108, 111, 112, 138, 139, 142, 143, 145, 158, 159, 160, 162, 165, 166, 168, 174, 175, 176; ნელი ჩაკვეტაძის ფოტო – სურ. 15, 27, 56, 34, 39, 70, 78, 94, 113, 117, 127-137, 140-141, 144, 146-153, 163, 164; ჯიმშერ ჩხვიმიანი – სურ. 20, 105-107, 114, 154; ნინო ბაგრატიონი – სურ. 23, 28, 109, 110, 116; ირინე ელიზბარაშვილი – სურ. 24; ნიკოლოზ ვარძელაშვილი – სურ. 32; კუკური მეტრეველი – სურ. 40; ქეთევან დიღმელაშვილი – სურ. 42; კახა ხიმშიაშვილი – სურ. 43; გიორგი გაგოშიძე – სურ. 44; ნათია ნაცვლიშვილი – სურ. 45; პატრიკ დონაბედიან – სურ. 47, 50-52, 58-60; ზაზა სხირტლაძე – 74; გოდერძი ნარიმანიშვილი – სურ. 75; ეკატერინე გედევანიშვილი – სურ. 76; დევიდ ვინფილდ – სურ. 77; კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა – სურ. 123; საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა “ივერიელი” – სურ. 4, 81, 95-99, 119, 155, 169, 171; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა – სურ. 101, 103, 118, 172, 173

ტიტულები და კონდოტიტულები

მარიანა შახნოვიჩ – გვ. 2; ზაზა სხირტლაძე – გვ. 42; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკა – გვ. 44, 150; საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ციფრული ბიბლიოთეკა “ივერიელი” – გვ. 152, 200; საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმი – 184; რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოარქივი – გვ. 186, 238; სტივენ სიმ – გვ. 198; გიორგი ბაგრატიონი – გვ. 240

საქართველოს
ეროვნული მუზეუმი

თსუ გამომცემლობის რედაქტორი
მარიაკა ერქომაიშვილი

დაიბეჭდა სტამბა „სეზანში“

CEZANNE
PRINTING HOUSE

სანის საუკუნეების განმავლობაში იდგა იმ გზაჯვარედინზე, სადაც სხვადასხვა პოლიტიკური, ეკონომიკური და რელიგიური ინტერესები იკვეთებოდა. შედეგად, თავის ეპოქისთვის უჩვეულო მასშტაბების, უაღრესად აქტიური ცხოვრებით გამორჩეული ეს ქალაქი ჩამოყალიბდა სწორუპოვარ მრავალკულტურულ გარემოდ, რომლის შექმნაშიც, საკუთრივ სომხურთან ერთად, გარკვეულ ისტორიულ ეტაპებზე, მონაწილეობდა ბიზანტიური, ისლამური და ქართული კულტურული რეალებიც.

ბოლო წლების განმავლობაში განხორციელებულმა კვლევამ წარმოაჩინა ანის-შირაკის მრავალსომხველ ეთნოკონფესიურ და კულტურულ გარემოში ქართული პოლიტიკური, აღმსარებლობითი და მხატვრულ მემკვიდრეობის თანაარსებობასთან დაკავშირებული საგულისხმო მხარეები. მრავალწლიანი სამუშაოს შედეგებმა თავი მოიყარა სამტომეულში, რომლის პირველი და მეორე ტომები ეთმობა გამოკვლევებს, ხოლო მესამეში თავმოყრილია კვლევის შედეგად გამოვლენილი და აღნუსხული მასალები.

სამტომეულის პირველ ტომში შესულია ისტორიოგრაფიული ნარკვევი; ვრცელი გამოკვლევა ეძღვნება ანისის პოლიტიკური ისტორიის, ისტორიული და საეკლესიო გეოგრაფიის საკითხებს; ყურადღება გამახვილებულია ანისის საქალაქო ცხოვრების ცალკეულ მხარეებზე; განიხილება ანის-შირაკის ქართული ნუმისმატიკური მასალა; დახასიათებულია ქალაქის საფორტიფიკაციო სისტემა, აგრეთვე საეკლესიო-სააღმშენებლო სკოლის ის ძეგლები, რომელთა მხატვრული იერსახეც სხვადასხვა მხატვრული წრის – მათ შორის ქართულის – მახასიათებელთა თანაარსებობითა და ერთიანობით იქმნებოდა.

ISBN 978-9941-13-915-4

9 789941 139154

